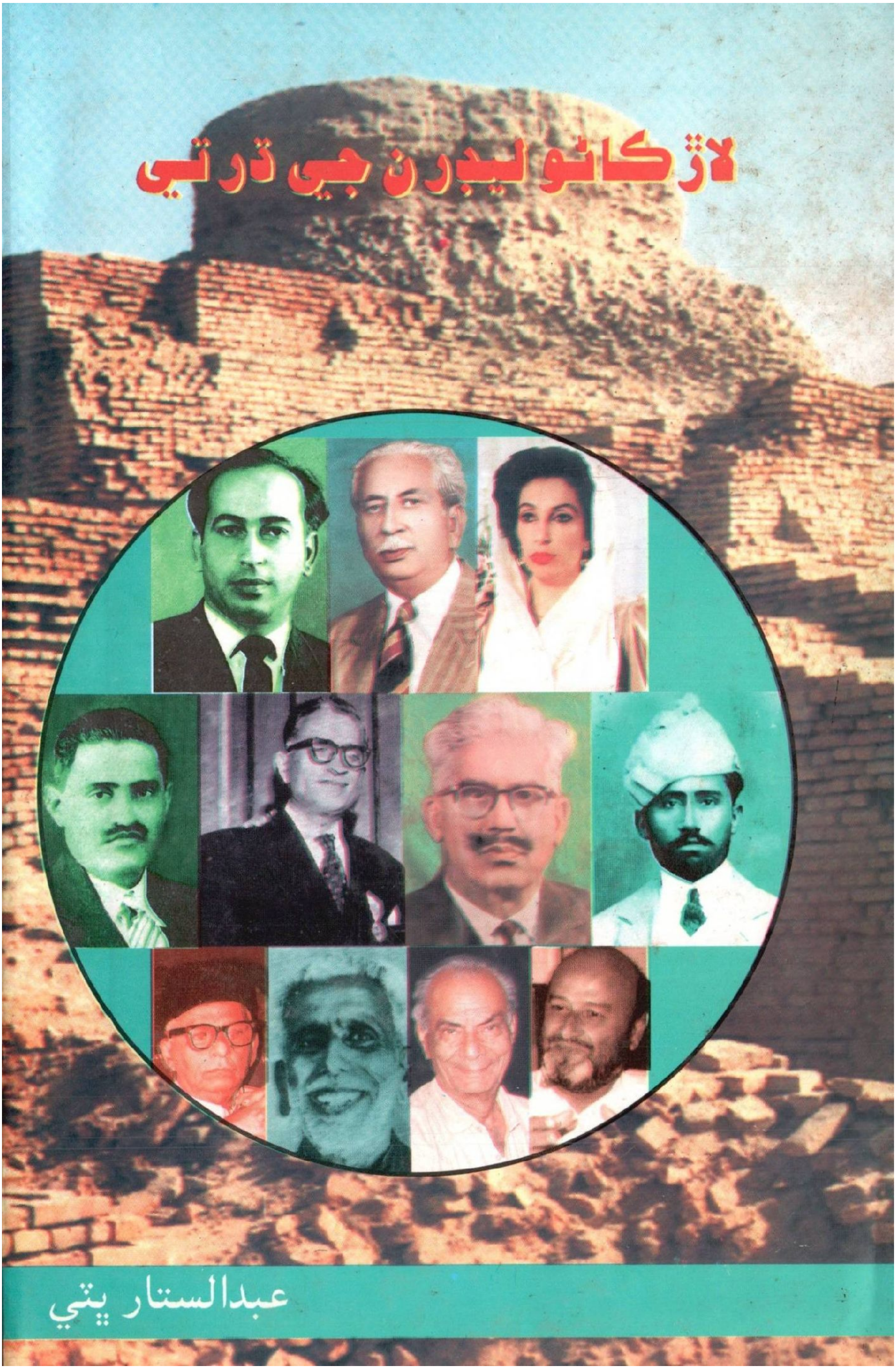

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڙڪاڻو ليڊرن جي ڌرتي

ليکڪ

عبدالستار ڀٽي

LARKANO RESEARCH ACADEMY

ڇپائيندڙ

لاڙڪاڻو ريسرچ اڪيڊمي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

كتاب جا حق ۽ واسطا ليكك وٽ محفوظ

كتاب جو نالو: لاڙكاڻو ليڊرن جي ڌرتي
ليكك: عبدالستار پيٽي
پهريون ڇاپو: جنوري 1998ع
كمپوزنگ: پيس كمپوزرس
5/11 فلور رمپا پلازه بندر روڊ
كراچي- فون: 7762272
تعداد: هك هزار
ڇپائيندڙ: لاڙكاڻو ريسرچ اكيڊمي
D-99، پاكستان كوارٽرس
كراچي- 74550 - فون: 7218185
قيمت: 150 رپيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امڙ جي نالي

پنهنجو پهريون ڪتاب پياري امڙ نصيب خاتون ڀٽي زال قمرالدين ڏيرو جي نالي ارپيندي تمام گهڻو فخر محسوس ڪيان ٿو. زندگيءَ ۾ منهنجي سڄاڻپ امڙ جي ذات ”ڀٽي“ سان آهي. ننڍپڻ ۾ فلمي شوق سبب اٺين ڪلاس وري مئٽرڪ ۾ فيل ٿيم ته بابا سائين پهريان ريڊيو مستري پيهر سروس بوٽ دوڪان تي هيلپر جو ڪم ڪرڻ لاءِ ويهاريو پر امڙ بابا سائين جو فيصلو بدلائي سلائي مشين تي پورهيو ڪري منهنجي پڙهائڻ جو خرچ برداشت ڪيو. اڄ ڏال ماني ڪمائي عزت ۽ آرام سان زندگي گذاريان ٿو.

عبدالستار ڀٽي

01-01-1998

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنـــاءُ

پنهنجي پاران	٧
1. بئريسٽر جان محمد جوڻيجو خلافت تحريڪ جو اڳواڻ	٩
2. سر شاهنواز خان ڀٽو سنڌ بمبئي کان علحده تحريڪ جو قائد	٢٥
3. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جيئي سنڌ نعري جو خالق	٥١
4. خانبهادر محمد ايوب کهڙو تحريڪ پاڪستان جو اڳواڻ	٦٩
5. پير علي محمد راشدي عالمي صحافي	٩٥
6. ڪامريڊ عبدالقادر ميواخان ڪوکر سنڌ هاري تحريڪ جو باني	١١١
7. پير حسام الدين راشدي عالمي محقق ۽ تاريخدان	١٢٧
8. ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي نظريي سان لاڳاپيل انسان	١٤٧
9. قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو عوامي سجاڳي پيدا ڪندڙ اڳواڻ	١٦٣
10. جناب ممتاز علي ڀٽو ڪنفيڊريشن نظريي جو خالق	٢٠٧
11. محترمہ بينظير ڀٽو پهرين مسلم عورت وزيراعظم	٢٢١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي پاران

لاڙڪاڻو ليڊرن جي ڌرتي ڪتاب لکڻ جو خاص مقصد لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جنم وٺندڙ انهن وڏين شخصيتن جي زندگي ۽ ڪارنامن تي روشني وجهڻ آهي جن گذريل هڪ سئو سالن ۾ پنهنجي خوبصورت سوچ، عمل ۽ پرپور شخصيت وسيلي سنڌ، پاڪستان يا دنيا ۾ نالو روشن ڪيو، ڪارناما سرانجام ڏنا، تنظيمن ۽ تحريڪن جو بنياد وڌو. سندن ڪارنامن، قربانين، تحقيق، محنت ۽ ڪوشش جو پڙاڏو سنڌ، هند يا پرڏيهه تائين پهتو. انهن جي سوچن ۽ نظرين کي اڄ به عقيدت ۽ احترام سان پڙهيو، لکيو ۽ ياد ڪيو وڃي ٿو.

اهڙين شخصيتن بابت تحقيق ۽ تفصيل گڏ ڪرڻ هڪ جاکوڙ وارو ڪم هيو جنهن لاءِ هڪ سال ڪن محنت ڪئي. انهن وڏين شخصيتن بابت ڪتاب ۾ مختصر جائزو ڏنل آهي جڏهن ته هو ان کان وڌيڪ محترم ۽ معتبر آهن پر ڇا ڪجي رابطن جي باوجود اهڙين هستين جي وارثن تعاون ڪونه ڪيو، ڪڏهن شاباش به ڪونه ڏني. جڏهن مون اهڙين محترم هستين جي صاحب حيثيت اولاد کي گذارش ڪئي ته مهرباني ڪري هر سال والدين جي ڪارنامن کي اُجاگر ڪرڻ لاءِ سندن ورسي ملهائڻ ۽ يادگار ايوارڊ ڏين پر هڪ صاحب جواب ڏنو ته اسانجا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏا قوم لاءِ خدمت ڪري ويا آهن ۽ قوم انهن کي ياد ڪري.

ڪتاب ۾ شامل شخصيتن ڪان علاوه ٻيون بہ هستيون آهن جن مختلف حوالن سان پاڻ ملهائيو آهي پر وقت ۽ وسيلن جي ڪميءَ سبب هن ڪتاب ۾ ڪين شامل نہ ڪيو ويو آهي. ٻي واليم ۾ نئين نسل جي اڳواڻن بابت تفصيل ڏبو.

مضمونن جي ترتيب عمر جي لحاظ سان آهي. هر هڪ شخصيت جي سٺين ڳالهين ڪان علاوه هر پهلوءَ کي زير بحث آندو ويو آهي. سندن ذڪر انتهائي احترام سان ڪيو ويو آهي پر جيڪڏهن ڪنهن کي بہ ذاتي طرح تڪليف محسوس ٿئي تہ مان اڳواٽ معافي وٺندس.

ڪتاب ۾ شايع ٿيندڙ مضمونن مان نہ صرف شخصيت ۽ لاڙڪاڻو پر سنڌ جي هڪ سئو سالن جي سياسي، ادبي، تنظيمي، سماجي جوڙجڪ بابت ڄاڻ بہ ملي ٿي. هر هڪ مضمون کي ڀرپور مختصر ۽ معلوماتي بڻايو ويو آهي جيڪوسياست ۽ تاريخ بابت تحقيق ڪندڙ شاگردن کي ڪجهہ ڄاڻ ڏيندو.

تمام ناميارن اديبن سان لاڳاپا آهن پر رسم پوري ڪرڻ لاءِ ڪنهن ڪان بہ مهاڳ نہ لکرايو آهي. ڄاڪاڻ تہ سنڌي سماج ۾ ادبي خدمت ڪندي شاباش ۽ تعاون گهٽ الزام ۽ تهمتون وڌيڪ مليون آهن.

جيڪڏهن مون جهڙا سماجي ورڪر پنهنجن ضلعن ۾ ڪم ڪندڙ قومي اڳواڻن بابت ههڙا معلوماتي ڪتاب شايع ڪرائن تہ هوند سنڌ جي مڪمل سياسي تاريخ جڙي سگهي ٿي.

هن ڪتاب پڙهڻ بعد ڪوبہ مهربان تنقيد ڪري، وڌيڪ ڄاڻ ڏئي يا شاباش ڏيڻ چاهي تہ دل جي خلوص سان آجيان ڪندس.

عبدالستار ٻٽي

D-99، پاڪستان ڪوارٽرس،

ڪراچي پوسٽ ڪوڊ: 74550

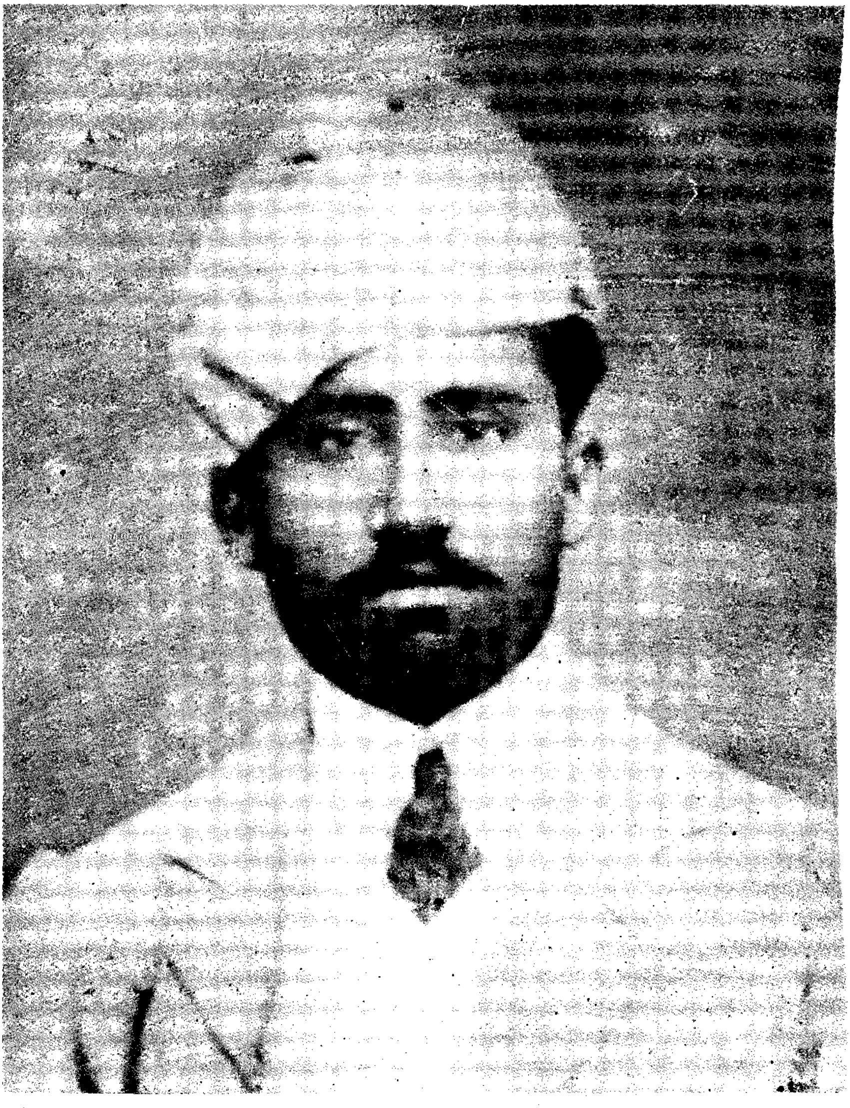

بئريسٽر جان محمد جوڻيجو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بئريسٽر جان محمد جوڻيجو

خلافت تحريڪ ۾ سنڌ جي جدوجهد تي ڪجهہ لکڻ کان اڳ تاريخ جي شاگردن ۽ تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙ سڄڻن لاءِ خلافت تحريڪ جو مختصر جائزو پيش ڪرڻ ضروري آهي تہ جيئن هن عالمي تحريڪ ۽ جدوجهد کي سمجهڻ ۾ آساني ٿئي، پهرين عالمگير جنگ کان اڳ ترڪي ۾ مسلمانن جي سلطنت عثمانيہ ۽ خلافت قائم هئي جنهنجو خليفو عبدالوحيد هيو. ان وقت ترڪي جي خليفي کي مسلم امت جي خليفي طور احترام ملندو هيو. سال ١٩١١ع ۾ اٽلي والارڀل ٽريپولي تي حملو ڪيو ۽ اهڙي طرح سندن وچ ۾ جنگ لڳي ان جنگ برصغير جي مسلمانن جو توجهہ ڇڪايو ۽ همدردي ۾ مسلمانن جون دليون ڏکايل هيون، بلقان جي جنگ سال ١٩١٢ع کان ١٩١٣ع تائين هلي جنهن ۾ هندستاني مسلمانن زخمي ترڪن لاءِ هڪ وڏو طبي وفد ۽ تمام گهڻي دولت گڏ ڪري موڪلي. سال ١٩١٦ع آگسٽ ۾ پهرين عالمگير جنگ شروع ٿي تہ ترڪي جي خليفي انگريز خلاف جرمني جو پاسو ورتو انگريزن طرابلس واري جنگ ۾ مسلمانن خلاف اٽلي جو ساٿ ڏنو. يورپين جي پاران بلقان واري جنگ ۾ عيسائي رياستن جي ساٿ سبب ترڪي خلافت جا پيا سي علائقا کسجي ويا ۽ وٽن صرف استنبول، ائڊريانوپل ۽ ٿريس جو ٽڪر وڃي بچيو اهڙي طرح پهرين عالمگير جنگ ۾ ترڪي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو جنهنجو برصغير جي مسلمانن کي گهڻو افسوس ٿيو.

پيو سبب تہ برصغير جا مسلمان ذهني طور انگريز کي پنهنجو دشمن تصور ڪرڻ لڳا ۽ وري انگريز بہ عالمگير جنگ بعد پنهنجي وعدي خلافين وارا قدم کڻڻ شروع ڪيا. جيئن سال ١٩١٥ع ۾مڪي جي ترڪي گورنر شريف حسين بن علي ساڻ خفيہ معاهدا ڪري سبز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باغ ڏيکاري عربن کي ترڪن خلاف مقابلي ۾ آندو. انگريزن عربن کي يقين ڏيارو تہ مسلمانن جون مقدس مذهبي جڳهون ۽ شهر محفوظ رهندا جڏهن تہ سال ١٩١٦ع ۾ ان جي خلاف انگريز فرانس ۽ روس ساڻ ناهہ ڪري آرمينا ۽ عربستان جوهڪ حصو روس کي ڏنو ۽ ترڪي سلطنت جا عرب علائقا انگريزن جي قبضي هيٺ ڏنا ۽ مڪي جي ترڪي گورنر حوالي شام لبنان ۽ عراق جا حصا ڪيا جيڪي ١٩١٧ع ۾ ٽوڪو ڪري وري فرانس کي ڏنا.

تيون سبب انگريزن جي دغائن ۽ چالاڪين ڪري ترڪي سلطنت جي لڳاتار تباهي ۽ مسلمانن جي بي وسي برصغير جي مسلمانن کي جهنجهوڙي وڌو ۽ ترڪ مسلمانن کي تنها محسوس ڪندي ترڪي جي مسلم خلافت ساڻ همدردي ۽ اتحاد خاطر کين علائقا واپس ڏيارڻ خاطر انگريز راڄ خلاف هڪ منظم ۽ مضبوط جهاد ڪرڻ لاءِ بر صغير جي مسلم اڳواڻن "خلافت تحريڪ" جي نالي ساڻ جدوجهد جو اعلان ڪيو. ترڪ مسلمانن جي خلافت بحال ڪرڻ لاءِ انگريز راڄ خلاف مختلف هنڌن تي تحريڪ جنم ورتو جنهن ۾ بمبئي ۾ مولانا محمد علي جوهر دفتر کوليو تہ مولانا ابوالڪلام آزاد ڪلڪتي مان اخبار"الهلال" ڪڍي ۽ سنڌ مان مولانا دين محمد وفائي جهڙي سچي قائد صحافي جي قيادت ۾ اخبار الوحيد آواز اٿاريو. هي دنيا جي واحد تحريڪ آهي جيڪا يورپ ايشيا کان جنم وٺي برصغير هند ۾ پهتي ۽ جنهن ۾ جان، روح ۽ ساهہ سنڌ جي سر زمين تان سنڌي اڳواڻن وڌو ۽ تحريڪ کي پروان چڙهائيو هڪ مضبوط ۽ منظم طوفان وانگر يورپ ۽ ايشيا جي تاريخ جي دروازي تي ڪاميابي ويجهو پهچائيو پر ڪاميابي ماڻي نہ سگهيا ڇاڪاڻ تہ هن وڏي لڙائي دوران مسلمانن جون غداريون ۽ بيوفايون، وري جديد ترڪي جي وجود ۾ اچڻ بعد مصطفيٰ ڪمال پاشا پاران مسلم سلطنت جي نظريي کي ختم ڪري جمهوريہ ترڪي بنائڻ ڪري تحريڪ ختم ٿي. سنڌڙي ماتا جي وسندڙ زرخير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضلعي لاڙڪاڻي جي مٽيءَ مان ڪيترائي ماڻڪ لعل ڄاوا جن پنهنجي دور ۾ پاڻ ملهائيندي آزادي جا گيت ڳايا. زندگي جو هر ڏينهن ڪنهن عظيم مقصد لاءِ گذاريو،جدوجهد ڪري پاڻ کي تاريخ جو اڻمٽ ۽ قابل فخر باب بڻائي ويا. ماضي ۾ سندن شاندار ڪارنامن تي اڄ سنڌ واسي فخر ڪن ٿا. پر ضرورت ان ڳالهه جي آهي تہ اسان پنهنجي نوجوان نسل کي تاريخ جي ان وساريل ورقن، انهن جي ڪارنامن ۽ عمل کان باقائدي ڄاڻ ڏيون. سونهاري سرهاڻ ڀريل سنڌڙي جي انهن ماڻڪ موتين جي ڪوشش ۽ ڪاوشن کي عوام تائين گهڻو سولو پهچايون تہ جيئن سياڻي جو نسل انهن کي وساري نہ ويهي.

ايشيا جي تاريخ جو هيرو، بر صغير جي مسلمانن جي ضمير کي جاڳائي هڪ عالمي تحريڪ ۾ شامل ڪرائيندڙ سنڌ جو عظيم سپوت، سنڌي ماڻهن کي سياسي جدوجهد، جلسن ۽ جلوسن هڙتالن ۽ حقن حاصل ڪرڻ لاءِ جهاد ڪرڻ جي لولي يا ازان ڏيندڙ نوجوان رهبر، سنڌ جو پيو بئريسٽر ۽ لاڙڪاڻي جو پهريون بئريسٽر ايٽ لارئيس جان محمد ولد رئيس ڪريم بخش خان جوڻيجو تاريخ ٢ جنوري سال ١٨٨٨ع تي پنهنجي اباڻي ن:ڙي ڳوٺ ڏامراهن تعلقي ۽ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ڄائو. ان زماني ۾ خوشحال خاندان پنهنجي اولاد کي ننڍپڻ ۾ فارسي ۽ عربي تعليم پنهنجي گهر ۾ ڏيارڻ لازمي سمجهندا هئا ۽ جان محمد جوڻيجي بہ خانگي طرح عربي فارسي تعليم جنوري ١٨٩٣ع ۾ حاصل ڪرڻ بعد ١٩٠٣ع ۾ چار درجا سنڌي سنڌ مدرسو اسڪول لاڙڪاڻو (هاڻوڪو گرلس ڪاليج) ۾ پڙهڻ بعد ١٣ آگسٽ ١٩٠٧ع تي سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي ۾ داخلا ورتي ۽ ١٩٠٩ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري سال ١٩١٠ع ۾ اعليٰ تعليم لاءِ انگلينڊ روانو ٿيو. هو ان وقت تعليم جي گهٽ سهولتن سبب ٢١ سالن جي عمر ۾ مئٽرڪ پاس ڪري سگهيو. هو سنڌ مدرسي ڪراچي وارن ڏينهن ۾ تقريرن ۾ گهڻو حصو وٺندو هيو ۽ سنڌ مدرسو ڊبيٽنگ سوسائٽي جو سيڪريٽري بہ رهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سال ۱۹۱۳ع ۾ بار ايٽ لا پاس ڪري پڻ سال لنڊن ۾ بئريسٽري پريڪٽس ڪيائين پر سال ۱۹۱۵ع ۾ پنهنجي وطن واپس وريو ۽ پهريان ڪراچي ۾ پوءِ وري لاڙڪاڻي ۾ وڪالت شروع ڪيائين.

سڀ کان اول هن هارين ۾ ڀلائي جو ڪم شروع ڪيو. هن پنهنجي زمين تي ڪم ڪندڙ هارين کي ان زماني ۾ حق ڏنا، سهولتون ڏنيون هارين جي سر پرستي ڪئي ۽ هڪ هاري ميوي خان جي پٽ ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر(جيڪو اڳتي هلي سنڌ ۾ هاري تحريڪ جوباني اڳواڻ بڻيو.) کي پنهنجي خرچ تي سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي ۾ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو. هن جاگيرداري دور ۾ پنهنجن هارين مٿان تمام اڳوڻا قرض معاف ڪري کين آزاد ڪيو ۽ هر هڪ هاري جي اسڪول ۾ پڙهندڙ اولاد کي وضيفا ڏنا هارين کي پرسڪون ۽ عزت ڀريل زندگي گذارڻ لاءِ سڀ حق ڏنا.

برصغير هند ۾ جڏهن مسلم ليگ وجود ۾ آئي تہ رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي جي ڪوشش سان سال ۱۹۱۷ع ۾ڪراچي ۾ مسلم ليگ جي شاخ قائم ٿي ۽ سنڌ جي پهرين چند باني مسلم ليگ ميمبرن ۾ جان محمد جوڻيجي نالو شامل آهي هتان ئي سندس ذهن قومي لاڙي ڏانهن منتقل ٿيو. سال ۱۹۱۸ع ۾ شيخ عبدالعزيز صاحب جي ڪوشش سان سنڌين جي تعليمي ترقي واسطي سکر ۾" عربي انگريزي" اسڪول ناهڻجي منصوبا بندي ۾ جوڻيجي صاحب ڀرپور حصو ورتو. هن جي ذهين ڏاهپ، عمل ۽ سچائي ڀريل شخصيت تمام جلد لاڙڪاڻي ۾ پنهنجي لاءِ اعليٰ مقام پيدا ڪيو. ڪيس ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ لاڙڪاڻو جو ميمبر چونڊيو ويو، سرڪار اعزازي طور ميونسپل ڪمشنر پڻ مقرر ڪيو ۽ حڪومت پاران سردار جي ڪرسي پڻ حاصل ٿيس پر جوش ۽ جذبي سان ڀرپور هن ذهين نوجوان جي جسم اندر گرم خون ۾ هڪ وڏي انقلاب جو درياهہ اٿلون کائي رهيو هيو.سچن جذبن جو سيلاب وقت ۽ تاريخ جي وهڪري ۾ وهائي وڃڻ جي موقعي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي تلاش يا انتظار ۾ هيو ۽ جان محمد جوڻيجي کان تاريخ هڪ نئون باب کولرائڻ لاءِ ڪم ورتو

سال ١٩١٩ع ۾ ترڪي سلطنت جي ورهاڱي، ترڪي جي مسلمانن جي تباهيءَ خلافت جو سوال اٿاريو ۽ سنڌ جي مسلمانن لاءِ هڪ امتحان ۽ چئلينج وارو ماحول پيدا ڪري ڇڏيو. سنڌ ۾ انگريز دشمن قوتون سرگرم ٿيون. پهريان ١٧ آڪٽومبر ١٩١٩ع تي هن مسئلي بابت دهلي ۾ آل انڊيا خلافت ڪانفرنس منعقد ٿي سنڌ مان مولانا تاج محمود امروٽي، سيٺ عبدالله هارون، پير تراب علي شاهه راشدي، شيخ عبدالعزيز ۽ بئريسٽر جان محمد جوڻيجي شرڪت ڪئي. هن موقعي تي سڄي هند ۽ سنڌ ۾ ترڪي جي بقا لاءِ ”يوم خلافت“ ملهائڻ جو فيصلوڪيو ويو. آل انڊيا مسلم ڪانفرنس پڻ لکنو اجلاس ۾ تائيد ڪئي. بئريسٽر جان محمد پنهنجي ساٿين جي صلاح ۽ مدد سان پنهجي لاڙڪاڻي واري بنگلي آڏو (هاٽوڪي جامع مسجد) هڪ وڏو ۽ عظيم الشان جلسو ڪرائي خلافت تحريڪ جا مول متا ۽ مقصد عوام کي پڌايا هتان سندس با وقار ۽ تنظيم ساز عملي اڳواڻ جي حيثيت ۾ شخصيت جي سڃاڻپ ٿي. هن جلسي سڄي سنڌ ۾ هلچل مچائي ڇڏي.

١٦ نومبر ١٩١٩ع تي ٻي” آل انڊيا خلافت ڪانفرنس“ دهلي ۾ منعقد ٿي جنهن ۾ سيٺ عبدالله هارون (ڪراچي) مولانا تاج محمود امروٽي (سکر) پير تراب علي راشدي (قمبر) ۽ جان محمد جوڻيجو شرڪت ڪئي. ڪانفرنس ۾ فيصلو ٿيو تہ انگريز پاران دنيا ۾ ١٢ نومبر کان ١٦ نومبر ١٩١٩ع تائين ٿيندڙ پنج ڏينهن واري”جشن صلح“ پروگرام جي تقريبن جو پوري برصغير ۾ بائيڪاٽ ڪيو وڃي. رئيس جوڻيجي ساٿين سيد انور علي شاهه ۽ پير تراب علي شاهه سان گڏجي سنڌ جو دورو ڪيو ۽ سنڌ جي عوام کي شعور ڏنو ۽ هڪ وڏي بائيڪاٽ لاءِ ذهني طور تيار ڪيو. جاڪاڻ تہ ان وقت سياسي شعور نالي ڪا بہ ڳالهہ ڪو نہ هئي ۽ نہ ئي سياسي پارٽين جنم ورتو هيو ۽ نہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ئي وڏيرن جاگيردارن کي ليڊري جا شوق هوندا هيا. ڪا به تحريڪ ڪو به شعور ڪو به منشور ڪو نه هوندو هيو ۽ سياسي طور سنڌ هڪ ستل قوم ليکي ويندي هئي پر ان جي باوجود جو لاڙڪاڻو شهر ان وقت هڪ خوشحال شهر هوندو هيو ۽ لاڙڪاڻي جي واپارين سنڌس پاران هڙتال جي سڏ جي جواب ۾ پهريون ڀيرو هڙتال ڪندي دوڪان بند ڪيا. ١٦ نومبر ١٩١٩ع تي ڪارين جهنڊين ساڻ انگريز سرڪار خلاف هڪ وڏو عظيم الشان جلوس ڪڍيو. ان شاندار جلوس بعد سڄي سنڌ ۾ خلافت تحريڪ لاءِ رستا کليا ۽ عام ماڻهو تنظيم ساڻ همدردي رکڻ لڳو ۽ سڄي سنڌ ۾ اٽڪل ١٧٥ شاخون قائم ٿيون سنڌ جي تاريخ ۾ اها عالمي هڙتال جو رڪارڊ رکندڙ ڳالهه آهي جو لڳاتار پنج ڏينهن لاڙڪاڻو بند رهيو.

۴ جنوري ١٩٢٠ع تي حيدرآباد ۾ خلافت ڪانفرنس جوپهريون جلسو ٿيو جتي رئيس جوٽيجي پنهنجي جذباتي تقرير ساڻ لاڙڪاڻي ۾ انگريز سرڪار پاران ٿيندڙ ڏاڍايون بيان ڪيون. لاڙڪاڻي ۾ ئي ڪانفرنس منعقد ڪرڻ لاءِ ٦, ٧ ۽ ٨ فيبروري ١٩٢٠ع جي تاريخ مقرر ٿي. هن ٽن ڏينهن واري ڪانفرنس ۾ بر صغير هند ۽ سنڌ مان هزارين ورڪر پهتا جنهن ۾ مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا شوڪت علي جوهر ۽ مولانا عبدالباري جهڙا عالمي اڳواڻ شريڪ ٿيا.

ان وقت سال ١٩٢٠ع ۾ سيٺ عبدالله هارون پاران روزانو اخبار "الوحيد" جاري ڪئي وئي جيڪا پڻ ترڪي سلطنت جي خليفي عبدالوحيد جي نالي سان لاڳاپيل هئي. ان وقت الوحيد اخبار سنڌي قومي قومي تحريڪن ۽ سياسي شعور جي ڏياتن ڀاريندڙ واحد اخبار هئي جنهن جي پڙهڻ ساڻ عوام ۽ سياسي قائد پنهنجي لاءِ رهنمائي ۽ حاصل ڪندا هئا. الوحيد اخبار قائدن ۽ عوام کي روزانو تحريڪن لاءِ ڳس ۽ پتا ڏياريا تنهن وقت سنڌي صحافت جو هر دلعزيز اڳواڻ مولانا دين محمد وفائي هن اخبار جو ايڊيٽر هوندو هيو. خلافت تحريڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خلاف بہ ان وقت جي ملان ٽولي فتوائون ڏنيون جڏهن تہ هي هڪ خالص انگريز خلاف مسلمان مقصد ۽ حمايت لاءِ تحريڪ هئي پر انهن فتوائن جي موٽ ۾ هڪ ڀرپور ۽ جامع ڪتاب اظهار الڪرامت مولانا تاج محمود امروٽي ڀاران مولانا دين وفائي شايع ڪري لاڙڪاڻي واري ڪانفرنس ۾ ورهائيو.

مولانا امروٽي، پير تراب علي راشدي ۽ بئريسٽر جوڻيجي جي قيادت ايمانداري ۽ شرافت تي سڄي سنڌ کي ڀروسو هيو ۽ انهن کي تحريڪ لاءِ سڄي سنڌ مان هزارين روپيا چندو حاصل ٿيو. انگريز راڄ خلاف هن جدوجهد ۾ هندن پڻ مسلمانن کي گهڻو چندو ڏنو ۽ مهاتما گانڌي پڻ هندن مسلمانن کي ويجهو آڻڻ لاءِ خلافت تحريڪ جي ڀرپور حمايت ڪئي. لاڙڪاڻي جي آل هند ۽ سنڌ ڪانفرنس جو نگران بئريسٽر جوڻيجو هيو. هي پڻ سنڌ جي تاريخ جي ڀرين تي روزه عالمي ڪانفرنس هئي جنهن ۾ دنيا جا مسلم ۽ هندو اڳواڻ شريڪ ٿيا هن عظيم الشان تاريخي ڪانفرنس ايشيا جي سياسي تاريخ ۾ هڪ نئون ۽ وڏو يادگار انقلاب پيدا ڪيو جاڪاڻ تہ هندو مسلم اتحاد جو دنيا مثال هن ڪانفرنس ۾ ڏنو ۽ مسلسل ٽي ڏينهن لاڙڪاڻي شهر جا روڊ گهٽيون باغ ميدان لکن جي تعداد ۾ خلافت تحريڪ جي جهنڊن سان ڪنوار وانگر سڄيا نظر ايندا هئا ۽ هر هنڌ" هندو مسلم اتحاد" جا جسم ۾ جوش ڏياريندڙ ۽ لوڻ ڪانڊاريندڙ نعرا گونجن پيا. بئريسٽر جان محمد استقباليہ ڪميٽي جو سيڪريٽري هيو. ١٩٢٠ع ۾هزارين مهمانن جي رهڻ ڄماني جو لڳاتار ٽي ڏينهن انتظام ڪرڻ هڪ نا قابل يقين ڳالهہ آهي.

محترم سائين جي ايم سيد لاڙڪاڻي خلافت ڪانفرنس بابت پنهنجي ڪتاب" پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني" ۾ لکيو آهي تہ" فيبروري ١٩٢٠ع ۾ منهنجي عمر رڳو ١٦ سال هئي ۽ هن ڪانفرنس جي حوبول ڪان متاثر ٿي لاڙڪاڻي ويس ۽ سورهن سالن جو هيس پر

ان جي باوجود معلوم ٿيم ته ترڪن سان سامراجين جي ناجائز روش جو ڪارڻ هندستان جي غلامي هئي ۽ ان غلامي کان نجات حاصل ڪرڻ زندگي جو نصب العين مقرر ڪري ڇڏيم. ان ڪانفرنس مونکي سياسي رنگ ۾ اهڙو رڃي ڇڏيو جو اڃان تائين اهو اثر جهڪو نه ٿيو آهي.“ لاڙڪاڻو ڪانفرنس فيصلي مطابق نوڪر شاهي جي ڏاڍ جا داستان ٻڌائڻ لاءِ بئريسٽر جوڻيجي جي قيادت ۾ پير صاحب جهنڊي وارو، مولانا دين محمد وفائي ۽ رئيس غلام محمد ڀرڳڙي تي مشتمل هڪ وفدبمبئي جي گورنر ساڻ ملڻ ويو پر لڳاتار چوڏهن ڏينهن رابطي ۾ رهڻ جي باوجود گورنر وفد سان نه مليو ۽ پوءِ دهلي ۾ سنڌ جي نيڪ سياستدان رئيس غلام محمد ڀرڳڙي جي صدارت هيٺ اجلاس ٿيو جنهن ۾ انگريز سرڪار خلاف سنڌ ۾ جدوجهد تيز ڪرڻ لاءِ بئريسٽر جوڻيجي کي منتخب ڪيو ويو.

٢٠ اپريل ١٩٢٠ع تي سيوهڻ ۾مولانا عبدالڪريم درس جي صدارت هيٺ ٿينڊڙ ڪانفرنس ۾ جوڻيجي مرحوم ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. تاريخ ٢ ۽ ٣٠ مئي ١٩٢٠ع تي نل شهر جيڪب آباد ۾ خلافت ڪانفرنس زير صدارت مولانا تاج محمد امروٽي جي منعقد ٿي جنهن ۾ بئريسٽر جوڻيجي پنهنجي جذباتي ۽ جوشيلي تقرير ڪندي ڪانفرنس ۾ موجود اڳواڻن ۾ هڪ نئون ولولو ۽ جذبو پيدا ڪرڻ لاءِ انگريز سرڪار ساڻ هر طرح جو بائيڪاٽ ڪرڻ جو اعلان ڪندي سڀ کان اول پنهنجي ميونسپل ڪمشنري، ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ ميمبري، بار ايٽ لا جي ڊگري ۽ ڪمشنر آفيس ۾ مليل پيو نمبر سرداري ڪرسي واپس ڪندي انگريز سرڪار کي ڊل ۽ آبياڻو نه ادا ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي. سنڌ مان هجرت ڪري افغانستان ڏانهن وڃڻ لاءِ هڪ هجرت ڪميٽي پڻ جوڙي وئي جنهن جو صدر پير تراب علي شاهه ۽ بئريسٽر جوڻيجو سيڪريٽري مقرر ٿيو. هجرت واري قافلي جي ڪابل تائين قيادت ڪرڻ لاءِ بئريسٽر جوڻيجو کي چونڊيو ويو ۽ ڪيس ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موقعي تي” رئيس المهاجرين“ جو لقب ڏنو ويو. بئريسٽر جي پرجوش تقرير بعد سنڌ مان ماڻهو هجرت ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا ته ٻئي پاسي سرڪار رئيس جوڻيجي کي مالي نقصان پهچائڻ خاطر سندس زمين جو پاڻي بند ڪيو نتيجي ۾ هن جي سڄي پوک سڙي وئي. هجرت ڪميٽي جو هيڊ ڪوارٽر لاڙڪاڻو مقرر ٿيو ۽ هجرت لاءِ بئريسٽر جوڻيجي بمبئي جي گورنر کي تار موڪلي ته سنڌ جا پنجويهه هزار باشندا ڪابل هجرت ڪندا. اهڙي طرح رئيس المهاجرين جي قيادت ۾ قافلو تيار ٿي ويو. سنڌ کان پشاور تائين هڪ اسپيشل ٽرين سورهن ڏينهن لاءِ ڪرائي تي ورتي وئي جنهن لاءِ بئريسٽر پنهنجون زمينون ۽ ٻي ملڪيت وڪرو ڪري پئسا گڏ ڪيا ۽ ٻين به ڪيترن هن ڏس ۾ چندو ڏنو ڇاڪاڻ ته لڳاتار سورهن ڏينهن ٧٦٠ مسافرن جو خرچ ۽ ماني جا انتظام پڻ ڪرڻا هيا. تاريخ جي حوالي سان هي ڳالهه پڻ ٻڌائڻ ضروري آهي ته سڄي دنيا ۾ اڄ تائين جيڪا به لڏپلاڻ يا هجرت ٿي آهي، سا پنهنجي خوشي سان ڪو نه پر اتي جي ملڪي حالتن ۽ مجبوري ڪري عمل ۾ آئي آهي پر دنيا جو هي واحد هجرت جو باب آهي جو ماڻهو پنهنجي خوشي ۽ راضپي سان پنهنجو ديس مائٽ مٽ اباڻا گهر ۽ وطن ڇڏي هڪ غير ٻولي يا قوم يا خطي ڏانهن ويا. ان مان ماڻهن جو تحريڪ خلافت جي قائدن جي جدوجهد ۾ ڀروسو ظاهر ٿئي ٿو. هجرت لاءِ اپيل مولانا ابوالڪلام آزاد ڪئي هئي ۽ سندس اپيل تي سال ١٩١٥ع کان هندستان جي مسلمانن افغانستان ڏانهن وقفي وقفي سان هجرت ڪئي ۽ سال ١٩٢٣ع تائين اٽڪل١٨ هزار ماڻهن هجرت ڪئي. رئيس المهاجرين جي اعلان تي ٨ جولائي تي هزارين ماڻهو پنهنجن عزيزن ۽ دوستن کي ٽرين تي الوداع چوڻ لاءِ پهچي ويا. اٽڪل پنجاهه هزار ماڻهن جوميلو لاڙڪاڻي شهر ۾ هيو، خوشي ۽ غم جي جذبن، فخر يا ماتم جي ڪيفيت، قرباني جو جذبو ۽ عزيزن جي جيئري جدائي يا جيئري مرڻ ۽ قيامت تائين ڌار ٿيڻ جو اجتماعي ڏيک شايد تاريخ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هجي. اهڙن لمحن کي لفظن ۾ بيان نہ ٿو ڪري سگهجي. هي ترين ۹ جولاءِ تي لاڙڪاڻي ڪان شروع ٿي هر علائقي ۾ ماڻهن ترين جواستقبال ڪيو ۽ مالي امداد ڏني. ”ياد جانان“ ڪتاب ۾ مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي. تہ لاهور جي اسٽيشن تي پير سيد علي انور شاهہ شيرين آواز ۾ اهڙا تہ جذباتي شعر پڙهيا جو لاهور اسٽيشن تي روح راڙو ۽ واويلا جو ايڏو تہ آواز اٿيو جو اها زمين ڄڻ لکنو جي امام بارگاهہ جهڙو ڏيک پئي ڏئي. هي ترين ۱۹ جولائي ۱۹۲۰ع تي افغانستان پهتي. سفر ۾ ايترا تہ دل ڏاريندڙ واقعا پيش آيا جو شايد ڪٿي ملن هڪ مثال ڏجي ٿو. سفر ۾ هڪ مهاجر جي زال مري وئي تہ هن اهو چئي پار کي درياهہ ۾ ڦٽوڪيو تہ ”مان جهاد ۾ وڃي رهيو آهيان هن کي ڪير پاليندو“؟

شروع ۾ افغانستان جي حاڪم امير امان الله خان سنڌ مان آيل مهاجرن کي زمينون ۽ روزگار ڏيڻ جو وعدو ڪرڻ ڪان علاوه انهن لاءِ رهڻ جو پڻ بهتر بندوبست ڪيو ۽ جلال آباد ۾ هڪ شاندار قلعو ”وڏو ڪوٽ“ ڏنو جنهن ۾ هڪ لک ماڻهن جي ماپڻ جي گنجائش هئي. مهاجرن کي سنو ڪاڌو خوراڪ بہ ڏني پر پوءِ مهاجرن جو تعداد وڌندو ويو تہ مسئلا پيدا ٿيندا ويا ۽ بئريسٽر” انجمن مهاجرين هند“ قائم ڪري مهاجرن جي مسئلن لاءِ چندو جمع ڪرڻ شروع ڪيو جنهن کي بمبئي خلافت ڪميٽي ۵۰ لک رپيا چندو ڏنو تہ جيئن مهاجر پاڻ پنهنجن پيرن تي بيهن پر تاريخ پنهنجي باب ۾ هن ايشيا ۽ يورپ جي وڏي تحريڪ جي تباهي جا ڪارڻ بہ چاٿائي ٿي. جڏهن سنڌي مسلمان اڳواڻن پاران شاندار جدوجهد جي نتيجي ۾ ترڪي ۽ افغانستان جي باري ۾ انگريزن هٿان آزادي وارو مطالبو منظور ٿيندي نظر اچي رهيو هيو پوءِ پيو قدم هن هجرت کي بر صغير هندستان مان قافلي جي صورت ۾ ترڪي پهچائڻ هيو تہ انگريزن محسوس ڪيو تہ ايشيا جي مسلمانن جي قائد بئريسٽر جان محمد جوڻيجي ماحول انگريزن خلاف ٺاهي ورتو آهي ۽ جلد اهو مسلمانن جو اڀرندڙ تيز طوفان يورپ خلاف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڄي دنيا جي مسلمانن کي متحد ڪري عالمگير مسلم تحريڪ جي شڪل نہ اختيار ڪري انلاءِ انگريزن افغانستان جي امير امان الله خان (جيڪو ١٩١٩ع جي انقلاب بعد تخت تي وينو) جي وزير ڪابل محمود طرزي وسيلي سازش ڪندي غداري جو ٻج وڌو ۽ افغانستان جي حاڪم ساڻ معاهدو ڪيو جنهن ۾ انگريز افغانستان کي تسليم ڪرڻ جو فيصلو ڪيوپر انگريز هن معاهدي ۾ امير افغانستان کي پابند ڪيو تہ هو افغانستان ۾ وڌيڪ مهاجر نہ اچڻ ڏيندو، افغانستان ۾ موجود مهاجرن کي ٻاهر نہ وڃڻ ڏيندو ۽ اهڙا اُپاءُ وٺندو جنهن جي نتيجي ۾ سڀ پريشان ٿي واپس سنڌ ۽ٻين علائقن ڏانهن هليا وڃن ۽ ڪين ڪوبہ تحفظ نہ ڏنو ويندو. پنهنجي مطالبي منظور ٿيڻ بعد افغانستان عالم اسلام جو ساٿ ڇڏي ڏنو نتيجي ۾ خلافت تحريڪ کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. تحريڪ کي جدوجهد ۾ پيش قدمي ڪرڻ بدران پنهنجو دفاع ڪرڻ بہ مشڪل ٿي ويو. سنڌي مهاجرن ۽ ٻين کي وڏي ڪوٽ قلعي مان ڌڪيو ويو. سرڪار تمام ڏنل سهولتون واپس ورتيون جنهن ۾ پهريان قلعي جو پاڻي بند ڪيوويو پوءِ ڪاڏي پيتي جون شيون نہ ڏيڻ، بيماري ۾ علاج نہ ڪرائڻ مطلب تہ ڪابل جي مسلمانن پنهنجي سر زمين تي هنن سان انسانيت سوز ۽ حقارت وارو سلوڪ ڪيو. قلعي کي مجاهدن جي قافلي بدران جيل خانو بڻايو ويو نيٺ مجبور ٿي مهاجر ڪوٽ کان ٻاهر نڪتا. ڪيترا گرمي سبب مري ويا. ڪيترا بيمارين ۾ مئا. ڪيترا خاندان بک ۾ڪابل يا ٻين شهرن مان خيرات وٺي هندستان پنجاب ۽ سرحد جا مهاجر پنهنجي وطن واپس وريا پر ١٨ هزار مهاجرن ۾ ٧٦٠ سنڌي مهاجرن کي گهڻيون اذيتون ۽ ٻچڙن کي مصيبتون ڏسڻيون پيون ڪيترن مهاجرن جون زالون گم ٿيڻ جا اطلاع پڻ آهن.

جڏهن اها حالت ٿي تہ بئريسٽر جوڻيجي وري سنڌ ڏانهن قدم رکيو. تاريخ ٣٠ سيپٽمبر ١٩٢٠ع تي لاڙڪاڻي پهتو ۽ تاريخ ۴

آڪٽومبر ١٩٢٠ع تي هڪ وڏو جلسو ڪيائين. هتي اچڻ شرط جڊيشنل ڪمشنر پاران ڪيس جيڪب آباد ۾ اگهه قابل اعتراض تقرير جي حوالي ساڻ ڪراچي حاضر ٿيڻ جو حڪم مليو. جنهن جو هن جواب ڏنو تہ مان هاڻي افغانستان جو باشندو آهيان.

سنڌ مان مهاجرن جي واپسي لاءِ پئسا گڏ ڪري علي ڳڙهہ مولانا محمد علي جوهر وٽ پهتو ۽ هندستان جي ڪيترن ئي شهرن جو دورو ڪيو. نومبر ۾ هن احمد آباد خلافت ڪانفرنس کي خطاب ڪيو. ڊسمبر ۾ ناگپور آل انڊيا ڪانفرنس ۾ شرڪت بعد بمبئي خلافت ڪميٽي مهاجرن جي مدد لاءِ ان وقت هڪ لک روپيا منظور ڪيا ۽ پهرين مليل قسط جا پنجاهہ هزار روپيا هڪدم افغانستان ڏياري موڪليا.هڪ دفعو هو وري لاڙڪاڻي پهتو ۽ آخر ١٥ جنوري ١٩٢١ع تي ڪابل وڃڻ لاءِ پشاور پهتو جتي ڊپٽي ڪمشنر ڪيس روڪيو لڳاتار ٢٠ ڏينهن هن کي اجازت نہ ملي پوءِ هن ٥ فيبروري ١٩٢١ع تي پشاور ۾ هڪ احتجاجي جلسو ڪيو، جنهن ۾ هزارين ماڻهن شرڪت ڪئي. هن فارسي ۾ تقرير ڪندي پاڻ کي افغانستان جو شهري ثابت ڪيو ۽ پشاور ۾ هڪ وڏو سياسي طوفان ڪڙو ڪيو نتيجي ۾ ڊپٽي ڪمشنر ڪيس سرحد مان نيڪالي ڏني پوءِ لاهور آيو ۽ مارچ ١٩٢١ع ۾لاهور ۾ هڪ وڏو جلسو ڪري پنهنجي حوصلي ۽ جدوجهد ايمان جو ڀرپور اعلان ڪيو. لاهور کان لکنو پهتو.

تاريخ ۾ مسلمانن جي مسلمانن مٿان ظلم ۽ ستم جي هن دل ڏکوئيندڙ مثال رئيس المهاجرين بئريسٽر جان محمد جوڻيجي جي سوچ مقصد ۽ سياسي زندگي کي ڪاپاري ڌڪ هنيو. هو هارائجي پيو. پر جوش نوجوان عملي عظيم انسان پنهنجي تحريڪ، زندگي جي جدوجهد، جلسن جلوسن ۾ڪيل اعلانن ۾ مسلم دنيا کي متحد ڪري هڪ طاقتور قوت ۽ نيڪ آزادي واري مقصد لاءِ اُٿي طوفان وانگر تيز وڌندڙ جدوجهد کي پنهنجي ڪليل اکين سان، سجاڳ ذهن، دماغ ۽ ڪنن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان پُرندي ٽٽندي ۽ تباهه ٿيندي ڏٺو، پڌو ۽ محسوس ڪيو، هن پنهنجون زمينون، رشتيدار، دوست، ديس سنڌڙي جهڙو منڙووطن ۽ اباڻن جي جنم ۽ مرڻ پومي جنهن جذبي خاطر قربان ڪئي ان تباهي جي سيلاب اڳيان بند پڌڻ لاءِ وٽس ڪجهه به نه بچيو. هو آزادي خاطر دشمن سان ته هڪ وڏي جنگ جوٽڻ وارو اڳواڻ هيوپر پنهنجن افغاني مسلمانن ساٿين پاران ملندڙ گهاءَ يا زخم جو وٽس ڪو به علاج ڪو نه هيو. هن باقي زندگي جا ڏينهڙا مايوسي ۽ نا اُميدي ۾ هندستان جي اڳواڻن سان گذارڻ جو فيصلوڪيو چاڪاڻ ته پنهنجي ديس واسين ٧٦٠ سنڌي مهاجرن جي خاندانن جي تباهي بعد هن پاڻ واپس لاڙڪاڻي اچي پنهنجي گهر کي ٻيهر آباد ڪرڻ، زندگي گذارڻ کي ضمير خلاف تصور ڪيو ۽ طارق بن زياد وانگر هن سنڌي بئريسٽر مجاهد پنهنجا ٻيڙا ساڙي خلافت تحريڪ لاءِ هٿيار کڻي ميدان جنگ ۾ ڪاهيو هيو پوءِ پلا ناڪامي بعد ٻين دوستن کي چا پڌائيو؟ ۽ پنهنجي ڌرتي سنڌ جيجل مان بي گهر بي سهارا وطن کان پري وطن لاءِ واجهائيندي روئيندي رڙيون ڪندي سڏڪا پريندي مرندڙ سنڌي مهاجر قافلي وارن جو درد ۽ پيڙا محسوس ڪرڻ لاءِ هن به پاڻ باقي زندگي وطن کان پري وطن جي پيار جي باهه ۾ سڙندي گذاري ۽ پنهنجي خوشي ساڻ هن جلاوطن مجاهد، سنڌ جي طارق بن زياد جلد ساڳي سال ۾ پنهنجي قوهه جوانيّ جي عروج ٣٣ سالن جي ڄمار ۾ ١٦ اپريل ١٩٢١ع تي اجمير هندستان ۾وفات ڪئي ۽ کيس وصيت مطابق اجمير شريف جي درگاهه پرسان دفن ڪيو ويو. سندس وفات بابت پڻ مختلف رايا آهن. ڪي خبرون آهن ته خلافت تحريڪ جي ناڪامي سبب دلبرداشته ٿي بيمار ٿي پيو ۽ ڪي خبرون آهن ته کيس زهر ڏنو ويو هيو.

ڪاش هن پهاڙ جيڏي اٿل طوفاني زندگي ماڻيندڙ نوجوان سياستدان کي مسلم تاريخ ۾ جوڳي جڳهه ڏني وڃي ها ته به سندس روح کي راحت ۽ تحريڪ سان انصاف ٿئي ها پر غير سنڌي تاريخ ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پريس ۾ ڪيس خلافت تحريڪ جو سرگرم رڪن يا ڪارڪن سڏيو وڃي ٿو. اڄ ڪيس سندس عزيزن بہ وساري ڇڏيو آهي پر سنڌي قلمڪار هن جي قيادت ڪارنامن عمل جدوجهد ۽ حوصلي متعلق تحريڪ جي نفعن ۽ نقصانن بابت وڏيڪ لکي تہ ايندڙ نسل هن تاريخ جي باب مان سبق، عبرت يا رهنمائي حاصل ڪري سگهي ٿو

مددي ڪتاب: ياد جانان، اخبار الوحيد ايڊيشن، مهراڻ رسالو، ٿين زندگي رسالو، پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني، پرينءَ جي پچار، لاڙڪاڻو ساهہ سباڻو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر شاهنواز خان ڀٽو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر شاهنواز خان ڀٽو

ڀٽو خاندان جو ذڪر ڪرڻ کان اڳ ضروري آهي تہ ٿورو علائقائي تهذيب ۽ روايت جو جائزو ورتو وڃي. سنڌ هڪ اهڙو اڏول ۽ سخت علائقو آهي جتي صدين کان رائج دوستي، ۽ دشمني جون هميشه نہ وسرندڙ يادون، ڌرتيءَ جي سيني تي وهندڙ دادلو دريا هن ڌرتي مٿان واريءَ ۽ هوا جي تيز وهڪري سان آباديون ۽ بربادين ، ڏک ۽ سک ڏيندو، صوفين، جوڳين، درويشن، هارين، جاگيردارن جي هن سرزمين تي هڪ طرف يڪتارو چپڙي، سُرندي، الغوزي، مُرلي ۽ بانسري جا خمار پريل سُر ثقافتي شاهڪار ميٺ ۽ محبت جا داستان پيش ڪن ٿا تہ ٻئي طرف وڻج واپار لاءِ قائم منڊين ڏانهن ڀلوڙ ڏاندن ۽ موهن جي دڙي جي وقت کان هلندڙ ٻيل گاڏيون ساريون، ڪٽڪ، ڪمند، گاهہ، ڦٽيون، ڦل ڦروٽ ڪٽي وڃڻ وقت رستن تي ڦيٽن جا رينگٽ ڪنديون هيون تہ وري محبت جا داستان جهڙوڪ سهڻي ميهار، عمر مارئي، مومل راڻو، نوري ڄام تماچي، سسئي پنهون جي حوالن سان هر هنڌ هاڪاري هيا جن کي لاکيڻو لطيف پنهنجي گيتن ۽ بيتن ۾ سموئيندو رهيو. اهڙي سماجهڙي سنڌ جي ڀلوڙ ماحول ۾ وقت جو وهڪرو وهندو رهيو، سمن، سومرن، ڄامن، ڪلهوڙن، ٽالپرن، انگريزن جا دور ايندا ويندا رهيا. تغلق، ترخان ارغون ۽ ٻيا ڌاريا بہ سنڌ جا لوڙها لتاڙيندا رهيا. جاگرافي حدون طاقت ۽ تلوار جي زور تي وڌنديون ۽ گهٽجنديون رهيون. قبيلا لڏ پلاڻ ڪندا رهيا. ارڙهن اٺويهين صدي ۾ جاگيرداري جا محل انسانيت دشمني ۽ اذيتگاهن جا ڏيک ڏيندا هيا. جاگيردارن جي محل کي غريب پنهنجي خون سان سجائيندا سنواريندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيا. انگريز پنهنجو اقتدار برقرار رکڻ لاءِ جاگيرون مفت ۾ اتي جي اصل رهندڙن غريبن بدران پنهنجي دربار ۾ ايندڙن کي تحفي ۾ ڏنيون هڪ طرف سنڌ زبان بند خاموش اپوجهه رعيت ڏني ته ٻئي طرف دودو، دولهه درياخان،جنرل هوشو، جنرل شاهه بهارو، شاهه مردان پير پاڳارو ۽ ذوالفقار علي ڀٽو به ڏنو. سنڌ جي سرسبز زرخير زمين تي ڪافي ٻاهرين لڏ پلاڻ ٿي. ڪيترا قبيلا لڏ پلاڻ ڪري هتان جا ٿي ويا. لاڙڪاڻي ضلعي جا گهڻا رهاڪو قبيلا ۽ ذاتيون قديم سنڌ ۾ لڏ پلاڻ ڪيل آهن. جن ۾ چانڊيا، کهاوڙ، مگسي، مهيسر، هڪڙا ۽ جتوئي وڏي تعداد ۾ هيا پر انهن سيني مان لاڙڪاڻي جي سرزمين تي مضبوط ۽ ڪتل پير ڀٽو خاندان جا آهن. لاڙڪاڻو شهر ١٨ هين صدي ۾ ڪلهوڙا خاندان جي شروعاتي ڏينهن ۾ قائم ٿيو. لاڙڪاڻو سنڌ ۾ سدائين زرخير شهر رهيو آهي. قديم سنڌ ۾ ڪراچي کان پوءِ ٻيو نمبر مالدار ۽ شاهوڪار شهر لاڙڪاڻو ليکيو ويندو هيو ۽ سنڌ ۾ سڀ کان گهڻي آباد زمين ڀٽو سردارن کي هئي. ڀٽو قبيلو ڪيئي سئو سال اڳ جيسلمير ۾ آباد راجپوت مهاجرن جي شاخ آهي. هن خاندان جو پهريون فرد سهتو خان ڀٽو ١٦هين صدي جي وچ ۾ هتي پهتو ۽ ڀٽونالي ڳوٺ ٻڌائين پر مقدر جو سڪندر ڀٽو خاندان ۾ سردار دودا خان ڀٽو ئي آهي. دودا خان ڀٽو ۽ سندس پٽ الهه بخش ڀٽو گڏجي لاڙڪاڻي کان جيڪب آباد تائين چانڊين، جمالين ۽ بروهين جي قبيلن سان مختلف وقتن تي سخت جنگيون ڪندا رهيا ۽ پنهنجي زمين جو دائرو تمام گهڻو وڌايو. سردار دودا خان پنهنجي ڪوشش سان ڀٽو خاندان جو شمار سنڌ جي معزز خاندانن ۽ قبيلن ۾ ڪرايو. ٽالپرن جي دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ حڪمران کان علاوه شاندار حاڪميت جو ڏيک ڏيندڙ ڏولي ۾ گهمڻ ۽ سفر ڪرڻ جو اختيار ڀٽو خاندان جي سردار دودا خان ۽ پير شاهه مردان پاڳارو کي هيو. هو جڏهن سفر تي نڪرندو هيو ته سندس سجايل سيج ساڻ نوڪر چاڪرن جوهڪ وڏو جلوس به هوندو هيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ھڪ طرف جائداد ۽ ملڪيت ناھڻ جو اعزاز سردار دودا خان کي وڃي ٿو تہ ٻئي طرف سياست ۾ عزت ۽ شھرت تعلقات ناھڻ جو سھرو سر شاھنواز ڀٽو کي، جڏھن تہ عوام ۾ شعور، سجاڳي، خدمت محنت، حق حاصل ڪرڻ جوڪريڊٽ ذوالفقار علي ڀٽو کي ۽ جدوجھد، محنت، منزل حاصل ڪرڻ جو ڏانءُ محترم بينظير ڀٽو کي آھي.

دولت عزت شھرت ھوندي بہ ھن خاندان کي ڪجھہ محروميون ضرور ورثي ۾ ملنديون آيون آھن. خدا بخش خان جي پٽ مير غلام مرتضيٰ ڀٽو کي شڪارپور جي انگريز ڪليڪٽر پاران ھڪ انگريز عورت جي قتل ڪيس ۾ ملوث ڪيو ويو. ھن اعليٰ خاندان جي وجاھت شان مان واري نوجوان وارث مرتضيٰ ڀٽو کي گرفتار ڪيو ويو. ھي سنڌ جي تاريخ ۾ ھڪ وڏو سياسي شھرت ماڻيندڙ مقدمو ھيو. مير غلام مرتضيٰ پنھنجي ڪيس جي وڪالت لاءِ ھڪ تمام وڏي قانوندان بئريسٽر کي روزانو ٻارھن سؤ پنجاھہ روپيا في جي بنياد تي وڪيل مقرر ڪيو اڄ کان ھڪ سئو سال اڳ روزانو ايتري في ان دور ۾ ڪنھن بہ وڪيل ڪونہ حاصل ڪئي. ھي تمام گھڻي رقم ھئي. مير غلام مرتضيٰ ڀٽو ھن ڪيس مان تہ آزاد ٿي ويو پر سندس مخالفن مٿس ٻيا بہ ڪيترا ڪيس داخل ڪرايا. نتيجي ۾ ھن پاڻ کي قاھي چاڙھڻ بدران روپوشي اختيار ڪئي ۽ غير موجودگي ۾ ڪيس ھليو ڪيس سزا ڏني وئي ۽ تمام ملڪيت تي انگريز سرڪار قبضو ڪيو.

انگريز ڪليڪٽر ڪاوڙ ۾ اچي مير غلام مرتضيٰ خان ڀٽو جون سيئي زمينون ضبط ڪيون. وڏو شھنشاھي نموني ٺھيل خانداني گھر نيلام ڪيو. وڏا قيمتي ناياب ريشمي غاليچا نيلام ڪيا. شاندار قسم جا صوفا سيٽ جن تي پراڻي زماني جو ٻاھران گھرايل ريشم، اطلس ۽ بخمل لڳل ھوندو ھيو، سون ۽ چاندي جا ٺھيل ٿانو، قديم ديڳيون، زريءَ پريل خيما ۽ تنبو سڀ نيلام ڪري ڇڏيا. گھر جي باقي سامان کي باھہ لڳائي وئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ننڍڙو سر شاهنواز ڀٽو سندس والده جسم تي موجود ڪپڙن ۾ پنهنجي خانداني گهر مان ٻاهر نڪتا. سر شاهنواز ڀٽو ۽ سندس والده ڪي انهن جي ڪڙمين پنهنجي گهر وني وڃي رهايو. هاڻي ننڍڙو سر شاهنواز خان ڀٽو اسڪول وڃڻ لاءِ ڪي ميل پنڌ ڪري ويندو هيو. اهو لاڏڪوڏ ۾ پليل ٻار جيڪو نوڪرن چاڪرن سان خوبصورت سجايل ٽانگي ۾ يا بهترين نسل جي گهوڙي تي چڙهي اسڪول ويند ڙ هجي هاڻي مٽيءَ ۾ ٻيوٽ، گرمي سبب پگهر ۾ ٻڏل، پيرين پيادو اسڪول وڃي ۽ اچي اهي گهڙيون سر شاهنواز خان ڀٽو گذاريون، پنهنجي اکين سان پنهنجي گهر جي نيلام ٿيڻ، سامان ڪٽڻ ۽ باقي سامان کي سڙندو ڏٺائين.

مير غلام مرتضيٰ ڀٽو بهاولپور جي نواب دوست وٽ پناهه حاصل ڪئي جتان ويس مٽايائين، وڏا وار وڌي ڏاڙهي، ڪپڙا ۽ ڪڙا پائي هڪ سک سردار ديال سنگهه جي نالي پشاور پهتو. پوءِ ڪابل ويو جتي شاهه افغانستان جو مهمان رهيو. گهڻو عرصو جلاوطني بعد آخر پنهنجي پنهي پٽن جي سک ۽ والد جي انتقال ڪيس واپس سنڌ آندو. ڪراچي ۾ موجود برطانوي حاڪم وٽ پيش پيو. هن مقدمو پيهر هلرايو ۽ کيس تمام جائداد به واپس ملي پر هو ٿوري عرصي بعد ٣١ سالن جي عمر ۾ وفات ڪري ويو. جڏهن جلاوطني بعد واپس موٽيو ته سندس شاندار استقبال ڪيو ويو. جيڪو سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ يادگار واقعو هيو. واپس اچڻ بعد مخالفن کيس هلاڪ ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪيون پرمير غلام مرتضيٰ ڀٽو وٽ ماني چکاس ڪرڻ وارا هوندا هيا. هو هڪ مهيني اندر انتقال ڪري ويو. چون ٿا ته کيس حقو پيئڻ جي عادت هئي ۽ حقي وسيلي زهر ڏنو ويو.

پاڪستان جي ٺهڻ کان اڳ ۽ پوءِ برصغير ۾ ڪجهه خاندانن سياست جي دنيا ۾ تمام وڏي شهرت ماڻي آهي ۽ انهن سياسي خدمتن سبب جيڪا عزت رتبو يا مانُ حاصل ڪيو انهن پنهنجا تعلقات لڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڳاپا اهڙا ناهيا آهن، جو سندن عزت شهرت مرتبو پونيرن کي رهنمائي ڪري ٿو ۽ انهن جا پويان نسل پڻ سندن ڇڏايل پنڌ پيچرن تي سياسي خدمتن جون منزلون ۽ مقصد ناهي ۽ ڪاميابيون ماڻيون. برصغير ۾ به خاندن اهڙا آهن، هڪ نهرو خاندان آهي ۽ ٻيو اسانجي ملڪ ۾ ڀٽو خاندان جو مثال هڪ چٽو تاريخي ثبوت آهي، هن خاندان هڪ صدي کان وڌيڪ عرصي تائين روز مرهه جي زندگي ۽ عوام ۾ پنهنجي ميڄتا برقرار رکي آهي، صدي کان وڌيڪ عرصي تائين روزانو دنيا جي اخبارن رسالن کان علاوه جديد قديم نشرياتي ادارن تان سندن ڪارناما، تقريرون يا احوال نشر ٿيا ٿين. ڀٽو خاندان جي سياست جي تاج ۽ تخت يا حڪومت جي ايوان ۽ اقتدار جي تمام وڏن عهدن تي قسمت سدا ساٿ ڏيندي رهي آهي. سياست سندن مقدر بڻجي وجود ۾ رچي وئي آهي. هڪ صدي جي لڳ ڀڳ ڀٽو خاندان پاران خدمت، جدوجهد ۽ اصلاح لاءِ هڪ تاريخي ڪردار آهي. ملڪ جي فيصلن ۽ قوم جي رهنمائي لاءِ ڀرپور عمل دخل رهيو آهي. ڪاميابيون ۽ ڪامرانيون سندن ڏ ٻاوزن تي پاڻ اچيو آواز ڏين. هڪ طرف مقدر پاران هو زر ۽ زيور جي دولت سان مالا مال آهن. سندن صبح شام جي ونهوار ۾ سونن چمچن سان گذارو آهي ته وري الله جي مخلوق عوام جي دلين سوچن ۽ لبن تي به عزت احترام عقيدت جا تمثار جذبا موجود آهن. عوام ڀٽو خاندان جي عزت خلوص سان ڪري ٿو، نالو احترام سان وٺي ٿو ۽ ڀٽو خاندان تي ڀروسو ڪري ٿو. ائين چڻ هڪ ٻئي جا آزمايل هجن يا هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم هجن، هڪ ٻئي جا عزيز، ساٿي يا رشتيدار هجن. ڪير ڪيترو به ڀٽو خاندان سان سياست ۾ اختلاف رکي پر ان ڳالهه تي ڪو به اختلاف نه رکندو ته ڀٽو خاندان کي صدين کان وٺي حڪومت جي عهدن جي عزت کان وڌيڪ ڏاڍي پاڪ عوام جي دلين ۾ هڪ وڏي عزت ۽ حڪمراني ڏني آهي. اهڙي عزت دائمي هوندي آهي ۽ اها اقتدار يا ڪرسي جي محتاج ڪو نه آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀٽو خاندان ۾ اها عزت واري ذات صدين کان هلندي اچي ٿي وراثت ۾ ايندڙ نسلن ڏانهن منتقل ٿيندي رهي ٿي. اها سياست جي روشني ۽ چمڪ ڀٽو خاندان جي چئن شخصيتن ۾ تمام گهٽي پيدا ٿي جنهن سنڌ هند کان ٻاهر تاريخ لکندڙ کي پاڻ ڏانهن متوجه ڪيو. اخبار يا رسالي يا اقتدار جي مورتيءَ کي روزانو پنهنجي چوڏاري نچايو. سندن اٿڻ، ويهڻ، ميل، ملاقات، گفتگو عام زندگي جو حصو نه پر هڪ سياسي ثقافتي تهذيبي اهڃاڻ يا شناخت ٿي وئي. انهن پنهنجي زندگي ۾ ڪي اهڙا ڪارناما سر انجام ڏنا جو هاڻي سندن ڪارناما ۽ شخصيتون تاريخ ۾ هڪ روشن باب ٿي هميشه لاءِ سياست، تاريخ، تهذيب ۽ سماجي لاڙن ۾ تبديلي آڻيندڙ شاگردن لاءِ رهبري ۽ رهنمائي پيش ڪندا.

ڀٽو خاندان جو اهڙو هڪ خوبصورت صاف سترو،مهذب روشن خيال، حقيقت پسند، تعميري سوچ رکندڙ، جهالت، بک ۽ بروزگاري جو خاتمو چاهيندڙ، علم، ۽ صحت جون سهولتون هر هڪ عام خاص لاءِ پهچائيندڙ، تمام نفيس طبيعت، رحمدل،هر هڪ جو ڀلو چاهيندڙ، زندگي جي رستن تي هلڻ لاءِ پنهنجا اصول ٺاهيندڙ، زندگي کي شان مان وقار ساڻ نيڪ مقصدن ۽ فلاحي منصوبن ۾ گذاريندڙ ، خاموش پر با عمل شخصيت شاهنواز خان تاريخ ۲ مارچ ۱۸۸۸ع تي غلام مرتضيٰ خان ڀٽوجي اباڻي گهر ڳوٺ ڳڙهي خدا بخش ڀٽو ۾ ڄائو. ڳڙهي خدابخش ڀٽو ڳوٺ شاهنواز خان جي ڏاڏي جي ناني تي ٻڌل شهر آهي. علائقي ۾ ڪو به اسڪول ڪو نه هيو جنهن ڪري سندس ابتدائي تعليم پنهنجي گهر ۾ ٿي هئي. جڏهن ته سنڌي ۽ انگريزي تعليم لاڙڪاڻي شهر جي سنڌ مدرسو اسڪول (هاڻوڪو گرلس ڪاليج) ۾ ٿي. ان وقت لاڙڪاڻي شهر جي لاهوري محلي واري اهم روڊ تي ڀٽو خاندان جا بنگلا، اوطاقون ۽ گهوڙن جا تنبيلا هوندا هيا. انگريزي جي وڌيڪ تعليم لاءِ ڀريان ڪراچي سينٽ پيٽرڪ اسڪول ۽ پوءِ ۱۱ نومبر ۱۹۰۶ع ۾ سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي ۾ داخلا ورتي. ۱۹۰۸ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ مئٽرڪ ۾ پهتو پر پاڻ اعليٰ تعليم حاصل ڪري نه سگهيو. ڇاڪاڻ ته سندس والد ۱۸۹۹ع ۾ انتقال ڪري ويو هيو جڏهن ته ڏاڏي جو انتقال ۱۸۹٦ع ۾ اڳ ئي ٿي چڪو هيو هو تڏهن ۸ سالن جو هيو.

نوجوان شاگرد جي ۲۰ سال عمر هوندي آهي، شاگرد تمام وسيلن ميسر هجڻ ڪري اعليٰ تعليم جا منصوبا ناهيندو ۽ خواب ڏسندو يا وري پنهنجي ڪاليجي دوستن ساڻ گهمندو ڦرندو، تفريح يا رانديون رونديون ڪندو مصروف نظر ايندو پر شاهنواز خان کي ڪيڏڻ بدران مئٽرڪ ۾ پنهنجا ڪتاب بند ڪري ڪراچي کان واپس لاڙڪاڻي اچي پنهنجي لاڙڪاڻو جيڪب آباد واري زمين سنڀالڻي پئي. هو صرف ۱۱ سالن جو هيو ته سندس والد انتقال ڪري ويو پوءِ زميندار جي ذميواري سندس ڪلهن تي اچي پهتي، هن پنهنجي جواني جوش جذبن کي زمين سنوارڻ سنڀالڻ ۽ وڌائڻ ڏانهن اربي ڇڏيو. شروع ۾ هن وڏي محنت ڪري پنهنجي زميندار کي مضبوط ۽ منظم ڪيو، سنڌ جي نوابن، سردار ۽ جاگيردارن ۾ اٿڻ ويهڻ شروع ڪيو، صدين کان سنڌ جي سماج ۾ نوابن، سردارن، جاگيردارن، جي روز مره جي زندگي جو جائزو ورتو. انهن جي سماجي لاڳاپن، طور طريقن، اٿڻ ويهڻ ۽ خاص طرح جاهلانا انداز، ظالمن واريون سوچون، عام غريب ماڻهو جي عزت نه ڪرڻ، پنهنجي زميندار، جاگيرداري کي قائم دائم رکڻ لاءِ غير انساني غير قانوني غير اخلاقي قدم ۽ اُپاءَ ڪڻڻ شاهنواز خان کي ڪو نه ڀايو ۽ هن اهڙي سنڌي سماج خلاف خاموش بغاوت ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو. پنهنجي وڏيرڪي زندگي گذارڻ جو پنهنجو رنگ ڍنگ ۽ طريقو مقرر ڪيو، جيڪو ان وقت ڦهريان ته نوابن سردارن جاگيردارن کي ڪجهه نه وڻيو پر شاهنواز خان ڀٽو جي انداز، سليقي، مقبوليت ۽ ڪاميابين کي ڏسندي سيني کي سوچڻ تي مجبور ڪيو بلڪه تمام جلد انهن شاهنواز خان ڀٽو کي پنهنجو قائد تسليم ڪندي سندس قيادت ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. در اصل سنڌ جي

جاگيرداراڻي سماج ۾ نوابن ۽ وڏيرن جو شان شوڪت ان ۾ هوندو هيو ته هو پنهنجو قيمتي وقت پنهنجن اوطاقن ۾ نلهيون بي فائدي ڪچهرين ۽ جي حضورين ۾ گذاريندا هيا. جاگيردار پنهنجو شان ۽ رتبو وڌائڻ لاءِ رڇ، ڪتن يا سوئر، ڪان علاوه ڏاندن جي گوءِ ۽ ڪڪڙن جا مقابلا ڪرائيندا هيا. هوباقائدي رش، ڪتا، سوئر، ڪڪڙ ڏاند پالڻ کان علاوه ملهه پهلوان، نشاني جا طوبچي، گهوڙي سوار پنهنجن خرچن تي رکندا هيا. باقائدگي ساڻ پاڻ وٽ هفتو هفتو ميلا ملاکڙا ۽ مقابلا ڪرائيندا هيا. سڄي سنڌ بلوچستان پنجاب جا نواب جاگيردار سندن مهمان ٿيندا هيا. شراب شباب ڪباب ناچٽيون وغيره به اچي پهچنديون هيون. رڇ، ڪتن، ڪڪڙن، ملهن، راڳ ناچ ۾ پهريون نمبر ايندڙن کي وڏا انعام ملندا هيا. رڇ ڪتن سوئرن ۽ ڪڪڙن جا ته ڀاڳ ڀلا، انهن لاءِ حضرت آدم جي اولاد يعني ويچارا هاري ناري خدمت چاڪري ۾ موجود هيا بلڪ انسان سڱورو انهن سردارن جي جانورن کي پالڻ ۾ انهن جي خدمت ۾ پاڻ ڪتو ۽ ڪڪڙ نظر ايندو هيو. جيڪو گهڻو فضول خرچ ڪري دولت لٽائي ان جي اوتري عزت هوندي هئي ۽ اوترومعزز نواب خان سڏبو هيو. هي اهو دور آهي جڏهن سنڌ ۾ هاري پورهيت، حقوق شعور يا مسئلن واري سياست ۽ پارٽين جو وجود ڪو نه هيو. هڪ ڪاري جهنگل وارو قانون هيو. انگريز حاڪم به اهڙن نوابن جاگيردارن وڏيرن کي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ڪمشنر جي آفيس ۾ خط لکي گهرائيندو هيو ته هو وڏا پٽڪا ٻڌي وڏين گاڏين ۾ اچي ڪمشنر آفيس ۾ پنهنجي نالي واري ڪرسي تي ويهي انگريز سرڪار جي هر حڪم تي ها ۾ ها ملائي پنهنجي گهر موٽي فخر محسوس ڪندا هيا. سرڪاري ڪورٽن يا جيلن بدران نواب پاڻ فيصلا ڪري سزا ڏيندا هيا، سندن قيد يا جيل به پنهنجا نهيل هوندا هيا. اهڙي ماحول ۾ شاهنواز خان ڀٽو صاحب پنهنجي طبقي سان بغاوت ڪندي انهيءَ طبقي ۾ انقلاب آندو ۽ هو ان مهذب سياسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انقلاب جو ڪامياب قائد آهي.انقلاب هر محاذ تي اچي سگهي ٿو چاڪاڻ تہ انقلاب جو مقصد ئي اهو آهي تہ اڳ وارو رائج نظام ختم ڪري پيو خوبصورت لاڀ ڏيندڙ نظام رائج ڪجي. شاهنواز خان ڀٽو ان ڏس ۾ پنهنجي وقت ۽ تاريخ جو اڳواڻ آهي جنهن پنهنجي عمل، قول، فعل، سوچ وقت، پئسي ۽ تعلقات کي ڀرپور نموني استعمال ڪندي عوام جي فلاح بهبود، مسئلن، نوڪرين، سهولتن بابت عوامي سياست جو رستو اختيار ڪيو سندس جديد سياست ڏانهن لاڙي نيٺ سنڌ جي جاگيردار کي مجبور ڪيو تہ هو پنهنجو اجايو وقت سجيل اوطاقن ۾ڪچهريون ڪرڻ ناچ گانا محفلون مچائڻ، ميلا،ملاکڙا، ڏاند جي گوءِ يا رڇ ڪتن جي ويڙهہ کي ڇڏي اسيمبلين ايوانن ۾ ويهي اليڪشنيون لڙڻ ۽ پنهنجي اوطاقن کي عوام جي مسئلن ٻڌڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏين. سندس رهنمائي ڪرڻ ۽ اٿڻ ويهڻ سنڌ جي پراڻين مدي خارج ريتن رسمن ۾ ڦاٿل جاگيردارن کي جديد زندگي ۽ مهذب سياسي سماج جي خوبصورت ماحول ۾ آڻي بيهاريو. شاهنواز خان ڀٽو ٢٢ سالن جي عمر ۾ سياست ۾ داخل ٿيو. سندس خدمتون ۽ڪارناما تمام گهڻا آهن، پر ڪجهہ خدمتن بابت تفصيل ڏنل آهي. هن پنهنجي سياسي اقتدار جي عرصي ۾ سنڌ جي ڳوٺن ۽ سنڌي عوام کي خاص طرح صحت، تعليم ۽ روزگار جون بنيادي سهولتون ڏيارڻ جي جدوجهد ڪئي.

جيئن تہ شاهنواز خان جي والد غلام مرتضيٰ مٿان هڪ ڪيس قتل جو داخل ٿيو هيو، ان ڪري هو جيل ۾ رهيو ۽ آزاد ٿيڻ کان پوءِ پنجاب، افغانستان جلاوطن ٿي ويو. ان ڪري شاهنواز ۽ سندس ڀاءُ علي گوهر خان جي پرورش سندن چاچي رسول بخش خان ڀٽو ڪئي. سڀ کان اول ١٩١٠ع ۾ ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ لاڙڪاڻو جوميمبر ٿيو. هي اهو دور آهي جڏهن انگريز ڪليڪٽر ضلعو لوڪل بورڊ جو صدر هوندو هيو. شاهنواز خان ١٩٢٠ع ۾ ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهريون سنڌي عوامي چونڊيل صدر منتخب ٿيو ۽ ڪيس لڳاتار ١٣ سالن يعني سال ١٩٢٣ع تائين انهي عهدي تي رهڻ جو اعزاز حاصل آهي. لاڙڪاڻي ضلعي جي سياست ۾ لڳاتار ١٣ سالن تائين عهدا ماڻڻ منتخب ٿيڻ سندس مقبوليت ۽ عوام ۾ عزت احترام ظاهر ڪري ٿو. بحيثيت صدر ڊسٽرڪٽ ڪائونسل لاڙڪاڻو هن انگريزي تعليم سنڌين ۾ عام ڪرڻ تي گهڻو توجه ڏنو هيو. هي اهو دور هيو جوسنڌ ۾ سنڌ مدرسة الاسلام هاءِ اسڪول ڪراچي، نور محمد هاءِ اسڪول حيدرآباد ۽ سنڌ مدرسو لاڙڪاڻو سنڌ جي شاگردن لاءِ انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ جا واحد مرڪز هيا. لاڙڪاڻي ضلعي سطح تي تعليمي اصلاحات نافذ ڪيائين ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ڪنهن هاءِ اسڪول جي تمام خرچن جو انتظام ضلعي لوڪل بورڊ حوالي ڪيائين، سنڌ مدرسي اسڪول لاڙڪاڻي جي تاريخي اسڪول جي بلڊنگ، عاليشان هاسٽل جو انتظام ۽ شاگردن کي سهولتون ڏيڻ کان علاوه بهترين انتظام هلائڻ لاءِ زبردست ايڊمنسٽريشن، هاسٽل ۾ رهندڙ شاگردن ۾ سخت ڊسيپلين، ورزش صحت جوعلاج ۽ صفائي تي خاص طرح ايتري تہ توجه ڏني ويندي هئي جو ڪنهن انگريز ملڪ جو پبلڪ اسڪول محسوس ٿيندو هيو. سڀ کان اهم ڳالهہ تہ هاسٽل ۾ رهندڙ شاگردن ۾ اخلاقي معيار ۽ بلند ڪردار پيدا ڪرڻ لاءِ گهڻا اُپاءُ ورتا. جنهن ۾ هر هڪ ڪم لاءِ ٽائيم جي سخت پابندي هوندي هئي. ڪو بہ ملاقاتي پهريان هاسٽل انچارج کان اجازت وٺڻ بعد ملندو هيو ۽ شاگرد بہ هاسٽل کان ٻاهر وڃڻ لاءِ انچارج کان پهريان اجازت طلب ڪندو هيو.ان دور ۾ شڪارپور، دادو، نواب شاهہ، سکر، جيڪب آباد جا شاگرد لاڙڪاڻو اچي هن اسڪول ۽ هاسٽل ۾ رهي انگريزي تعليم حاصل ڪري بهتر ملازمتون ماڻيندا هيا. هي اسڪول سنڌ جي ماڻهن لاءِ هڪ قيمتي ورثو ثابت ٿيو.

شاهنواز خان کي ان ڳالهہ جو بہ اعزاز حاصل آهي تہ هن سنڌ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀهريون دفعو عوام جي خدمت ۽ بهتر سهولتون فراهم ڪرڻ غريب ماڻهو کي سهولتون پهچائڻ لاءِ لاڙڪاڻي ضلعي جي تمام تعلقي هيڊ ڪوارٽرن ۾ نہ صرف اسپتالون نهرائيون پر انهن جو انتظام هلائڻ بہ ضلعي ڪائونسل پاران مقرر هيو. هي اهو دور آهي جڏهن سنڌ جي تعلقن ۾ تہ ڇا پر ڪيترن ضلعن ۾ اسپتالون ۽ عملو ڪو نہ هيو ۽ ڀهراڙين جو غريب هاري ناري ڪنهن معمولي بيماري يا علاج لاءِ پڻ حڪيمن ڪان مڪسچر وٺڻ، پيرن فقيرن جي مزارن تي وڃي صحتيابي لاءِ دعا گهرڻ يا تعويذ سڳو ڪرائي ملن ڪان پاڻي پڙهائي بيمار کي پيئارڻ صحت يابي جو ذريعو سمجهندا هيا. ان دور ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي تعلقن ۾ ضلعي ڪائونسل جي خرچ تي اسپتالون نهرائي انتظام هلائڻ صحت جي ڏس ۾ عوامي خدمت جوهڪ وڏو مثال آهي. شاهنواز خان ڀٽو جي هن انقلابي خدمت ۽ جذبي پوءِ ٻين ضلعي لوڪل بورڊ جي اڳواڻن کي پڻ مجبور ڪيو تہ هو بہ سندس نقل ڪندي ڀهراڙي جي ماڻهن کي صحت جون سهولتون فراهم ڪن. شاهنواز خان جي ان عمل علائقي جي ماڻهن کي ايترو تہ خوش ڪيو جو هن کي ضلعي سياست ۾ لڳاتار ١٣ سالن تائين پنهنجو قائد چونڊيندا آيا.

اهڙن اصلاحي ڪمن سبب هو قابل احترام ۽ هر دل عزيز شخصيت جو مالڪ بڻجي ويو. جيڪڏهن اڄ جي دور ۾ ضلعي ڪائونسلن جي ڀهراڙي ۾ صحت لاءِ خدمت جو جائزو وٺنداسين تہ جديد دنيا ۾ رهندي بہ اسان ڀهراڙين ۾ اڄ کان ٧٠ سال اڳ واري خدمت ڪرڻ لائق بہ نہ ٿيا آهيون.

لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ننڍن واپارين، زميندارن ۽ ٻين سلجهيل ماڻهن کي واپار ڏانهن لاڙو ڪرائڻ، ڪاروبار ۾ شموليت ڪرڻ، واپار ۽ ڏنڌي معرفت خاندانن ۽ شهرن ۾ خوشحالي آڻڻ خاطر سر شاهنواز خان ضلعي ۾ ڪو آپريٽو سوسائٽي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. هن ڏس ۾ خان بهادر عظيم خان سنڌسَ ڀرپور سات ڏنو. ڪيس لاڙڪاڻو

ڊسٽرڪٽ ڪو آپريٽو سوسائٽي بئنڪ جوچيئرمن چونڊيو ويو. هن ضلعي ۾ خوشحالي پيدا ڪرڻ جهالت ۽ غربت مان نڪرڻ لاءِ ڪوآپريٽو تحريڪ شروع ڪئي ۽ ڪو آپريٽو بئنڪ پاران واپار ۽ زمين جي ترقي، گهرن ٺهرائڻ، روزگار ڪرڻ مطلب ته مهذب خوشحال ۽ ماڊرن معاشرو قائم ڪرڻ خاطر شرطن ساڻ درخواست گذارن کي قرض ڏنا ويا ۽ ڪيترن ئي خاندانن انهي مان لاڀ ماڻيندي پنهنجي ايندڙ نسلن کي هڪ روشن ۽ خوشحال مستقبل ڏنو. هي پنهنجي مدد پاڻ جي بنياد تحت قائم ٿيندڙ ڪو آپريٽو بئنڪ جوعمل اجتماعي خدمت جو شاندار مثال پيش ڪري ٿو.

سکر بئراج اسڪيم سنڌ لاءِ منظور ڪرائڻ شاهنواز خان جو وڏو ڪارنامو هيو. سکر بئراج اسڪيم سنڌ لاءِ دهلي ايگزيڪيوٽوڪائونسل کان منظور ڪرائڻ لاءِ هن تمام گهڻيون ڪوششون ورتيون، محنت ۽ جدوجهد ڪندي ڪاميابي حاصل ڪيائين. هن پاڻ سڀ کان اول ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ لاڙڪاڻو پاران هڪ قرار داد پاس ڪرائي، سنڌ جي پهرين بئريسٽر رئيس غلام محمد ڀرڳڙي سکر بئراج بابت صوبائي ڪانفرنس ڪوٺائي ڪيس جي پيرپور وڪالت ڪئي. آخر سنڌ جي زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ سکر بئراج جي اهميت بابت ٧جنوري ١٩١٦ع تي سر ميٽر سول انسپيڪٽر جنرل اريگيشن ٽيڪنيڪل نوٽ هنيو ۽ جولائي ١٩٢٣ع ۾ لڳاتار ستن سالن جي جدوجهد بعد بمبئي سرڪار ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ لاڙڪاڻو جي ٺهراءَ تي عمل ڪندي بئراج جو آرڊر جاري ڪيو ۽ سفارش ڪئي ته بئراج تي سرجارج لائڊ گورنر بمبئي جو نالو رکيو وڃي. افتتاحي تقريب ۾ بمبئي جي گورنر سرجارج لائڊ جي تقرير ۾ بئراج جي قيام ۽ ڪوشش لاءِ ڪيل محنت بابت سر شاهنواز خان کي خراج عقيدت مان ثبوت ملي ٿو. بئراج لاءِ هڪ صلاحڪار ڪميٽي جوڙي وئي جنهن ۾ جمشيد اين آر مهتا چيئرمن ۽ سر حاجي عبدالله هارون، سر شاهنواز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀٽو، درشن سنگهہ، ايچ ايس بيگ ٽارو مل حسين ڀائي ۽ ادول ڀائي کي ميمبر ڪنيو ويو ۽ سندس ڪوشش سان هي عظيم منصوبو مڪمل ٿيو.

هو هڪ دوستن جو دوست ۽ فراخدل سياستدان هيو. جنهن جو ثبوت هي آهي تہ شاهنواز خان پنهنجي سياسي سفر ۾ جنهن سان بہ ڪم ڪيو انهن کي اعليٰ منصب تي پهچڻ بعد بہ هر مشڪل وقت ۾ ياد رکيو ۽ ساٿ ڏنو. سال ١٩٢٨ع ۾ محترم سائين جي ايم سيد ضلعي لوڪل بورڊ ڪراچي جو صدر چونڊيو ۽ پئي سال ١٩٢٩ع ۾ محمد هاشم گذدر کي مقرر ڪرڻ تي ان وقت جي ڪراچي جي انگريز ڪليڪٽر مسٽر گبسن سان سائين جي ايم سيد جا سخت اختلاف ٿي پيو نتيجي ۾ انگريز ڪليڪٽر ڪراچي لوڪل بورڊ جي مالي گرانٽ بند ڪري ڇڏيءَ هن واقعي کان پوءِ سر شاهنواز خان انگريز ڪليڪٽر جي مقابلي ۾ سائين جي ايم سيد جي ڀرپور مدد ڪئي ۽ پنهنجا ذاتي تعلقات استعمال ڪندي سائين جي ايم سيد کي بند ٿيل مالي گرانٽ بحال ڪرائي ڏني.

هن کان علاوه هڪ ٻيو روشن خيالي جو مثال ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي ڀرپور حمايت ڪندي سندس مختيار ڪار واري نوڪري بچائڻ وارين ڪوششن مان ملي ٿو. جيئن تہ سال ١٩٣١ع ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي بحيثيت مختيار ڪار بدين شاعري جوپهريون مجموعو" تحفہ سنڌ " شايع ڪرايو. هي ڪتاب هڪ انسان جو رب پاڪ سان شڪوه تي ٻڌل هيو. ڪامريڊ حيدر بخش جي آزاد خيالي سبب سنڌ ۾ هڪ وڏو مذهبي طوفان اُڀريو ۽ سڄي سنڌ جي مولوي، پيرن، مسلم سوچ جي سياستدانن ۽ اديبن سندس خلاف فتويٰ ڏني ۽ ڪامريڊ جتوئي کي نوڪري مان ڪڍڻ، گرفتار ڪري سزا ڏئي ڦاسي تي چاڙهڻ جا مطالبا ڪيا. سياستدانن جو وفد بمبئي ڪمشنر وٽ دانهين ٿيو. جڏهن اهو ڪيس هلندي بمبئي جي انگريز گورنر وٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهتو تڏهن ان وقت جي گورنر پنهنجي چيف ايگزيڪيوٽو ايڊوائيز سر شاهنواز خان ڀٽو کان راءِ ورتي. جنهن تي سر شاهنواز ڀرپور نموني ۾ حيدر بخش جتوئي جي وڪالت ڪندي نوٽ لکيو ته” سڄي سنڌ ۾ هڪڙو مسلمان مختيار ڪار آفيسر آهي جيڪوتمام محنتي، ايماندار، ديانتدار ۽ اعليٰ ذهانت رکندڙ شخص آهي. اهڙي ڀلي آفيسر کي تنگ نه ڪيو وڃي ڇاڪاڻ ته اهڙي قسم جا شعر ٻين به ڪيترن شاعرن لکيا آهن“ سندس اهڙي نوٽ بعد ڪيس ڪمشنر بمبئي مسٽر گبسن وٽ ويو ۽ هن ڪيس فائيل ڪري ڇڏيو. ڪامريڊ حيدر بخش پنهنجي زندگي ۾ بيماري جي بستري تي آخري انٽرويو ۾ ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي سان ان واقعي جي تعريف ڪئي آهي.

هو سنڌ جو پهريون سياسي اڳواڻ آهي، جنهن پنهنجي روز مره جي وهنوار لاءِ جديد انداز ۽ طريقا جوڙيا، هن وقت جو قدر ڪرڻ، ماڻهو جي عزت ڪرڻ، ڪنهن جي ڳالهه کي آرام اطمينان ۽ تياري سان ٻڌڻ يا حل ڪرڻ خاطر پنهنجي ڏينهن جو ٽائيم ٽيبل ٺاهيو جيڪو ٻين نوابن ۽ جاگيردار سياستدانن به اپنايو ۽ سنڌي سماج ۾ خوبصورت لاڙا پيدا ٿيا. شاهنواز خان سان ڪو به ماڻهو ڪامورو يا صاحب بنا وقت وٺڻ جي ڪونه ملي سگهندو هيو ڇاڪاڻ ته سندس ڪم ڪارن، ملڻ جلڻ جو روزانو ٽائيم ٽيبل ٺهيل هوندو هيو ۽ ان جي روشني ۾ ملاقاتيون ٿينديون هيون. ٽائيم ٽيبل مطابق صبح جو بنگلي تي عوامي شڪايتون ۽ ملاقاتيون ته شام جو اعليٰ حڪام ۽ انگريز آفيسر سان گڏجاڻيون هونديون هيون. سندس ملڻ هر هڪ لاءِ سولو هيو پر اڳواٽ ملاقات لاءِ وقت وٺڻ ضروري هيو. هن کان اڳ سنڌ جي سماج ۾ جاگيردار نواب يا وڏيرو پنهنجي بنگلي ۾ عام ڪچهري لاءِ اوطاق تي مقرر يا نه مقرر وقت تي اچي پنهنجي لاءِ سجايل ڪرسي يا بستري تي ويهندو هيو، نوڪر، چاڪر، ڪمدار، ڪاراڻا، اوطاقي پوءِ ملاقات لاءِ ايندڙ ماڻهو اچي اوطاق ۾ هيٺ ويهندا هيا. جڏهن ته راڄ جا ويچارا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڀوجهہ مسڪين ماڻھو پنهنجن ضرورتن لاءِ يا ڪنهن بہ مقصد لاءِ وڏيرن جي اوطاقن تي ڏڪا پيا کائيندا هيا. اوطاق جي نوڪرن جي رحم ۽ ڪرم تي ويچارا پنهنجي ڪم لاءِ سردارن جي بنگلن جي وڏين ديوارن جي ڪنڊ پاڇي ۾ چانوريّ لاءِ مجبور بيوس ٻٽيا ويٺا واري جو انتظار ڪندا هيا. غريب هارين نارين لاءِ ڪو بہ گرمي سردي مطابق ويهڻ جو انتظام ڪونہ هوندو هيو. شاهنواز خان پنهنجي بنگلي تي ملاقاتين لاءِ ويهڻ ۽ خدمت چاڪري جو مناسب انتظام ڪيو سندس هن جديد طريقي سنڌ جي تمام سياستدانن ۽ جاگيردارن کي متاثر ڪيو نتيجي ۾ تمام جاگيردارن سياست ۾ سرگرم رهڻ شروع ڪيو اليڪشن ۽ ووٽن وسيلي تعلقات ناهڻ، عزت ناهڻ شروع ڪئي ۽ پنهنجون اوطاقون، سامان، اٿڻ ويهڻ، ملڻ جلڻ جا سڀ طريقا تبديل ڪيا ٿائيم وٺي ملاقات ڪرڻ جو رواج هاڻي عام ٿي ويوآهي. پر ان مهذب شاناڻتي رواج کي سنڌ ۾ سر شاهنواز خان ڀٽو متعارف ڪرايو. سنڌ جي پيرن، ميرن، جاگيردارن، نوابن، وڏيرن ۾ جڏهن جديد لاڙا ۽ سوچون پيدا ٿيون تڏهن سرشاهنواز خان ۽ ڪجهہ ٻين علم دوستن سنڌ ۾ تعليمي خدمتن کي عام ڪرڻ، سنڌي سماج ۾ علم پکيڙڻ ۽ سنڌي معاشري کي مهذب بڻائي پنهنجن اقتصادي سماجي ثقافتي ۽ سياسي حقن حاصل ڪرڻ لاءِ ڊسمبر ١٩٢٤ع ۾ حيدرآباد شهر ۾ سنڌ ايجوڪيشن ڪانفرنس ڪوٺائي جنهن ڪانفرنس جي استقباليہ ڪميٽي جو چيئر من سر شاهنواز خان هيو. جيئن تہ سنڌ ۾ سياست ڪرڻ لاءِ هن دور ۾ سياسي پارٽيون ٺاهڻ جو رواج ڪو نہ هيو ۽ ذاتي تعلقات يا گروپن ۾ گڏجي اليڪشن وڙهي ويندي هئي. پر هن دور ۾ سياستدانن ۽ اسيمبلي ميمبرن پنهنجي لاءِ هڪ پليٽ فارم جي ضرورت محسوس ڪئي آخر گهڻي صلاح مصلحت بعد تمام جاگيردارن زميندارن ۽ سياستدانن گڏجي سال ١٩٢٥ع ۾ ”سنڌ محمدن ايسوسيشن“ جو وجود عمل ۾ آندو جنهن لاءِ پڻ سر شاهنواز ڀٽو کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قد ڪاٺ ۽ سياسي تدبر شهرت سبب ان جو پهريون صدر چونڊيو ويو جنهن تي هو پنهنجي ڏاهپ ۽ عمل سان سال ۱۹۳۳ع تائين لڳاتار اٺ سال رهيو. تنظيم جي صدر جي حيثيت ۾ هن سنڌ جي مختلف معزز خاندانن وچ ويجها لاڳاپا پيدا ڪيا. هڪ طرف وڏيرن جاگيردارن کي گڏ ڪري سياسي تحرڪ پيدا ڪيو ته ٻئي طرف سنڌي اديبن، عالمن دانشورن ۽ تعليمي ماهرن کي متحد ڪري انهن کان سنڌي ماڻهن لاءِ انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ خاطر لاڀائتيون تجويزون حاصل ڪيون ٽئين طرف وڏيرن جاگيردارن کي تعليم وڌائڻ خاطر پنهنجي ذاتي دولت مان فنڊ فراهم ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو. سر شاهنواز ڀٽو جي تعميري اصلاحي سڏ تي تمام صاحب حيثيت ۽ جاگيردار طبقي سنڌ محمدن ايسوسيشن کي فنڊ ڏنا پوءِ هن ايسوسيشن سنڌين ۾ انگريزي تعليم عام ڪرڻ جا منصوبا ٺاهيا جنهن سان عام ماڻهو سهولتون ماڻي اڳتي وڌي آيو. بيحثيت صدر سنڌ محمدن ايسوسيشن هن سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي کي تمام گهڻي ترقي ڏياري. اسڪول کي سياستدانن ۽ جاگيردارن پاران ايتريون ته سهولتون ڏياريون جو هي ادارو دنيا جي پلوڙ تعليمي ادارن سان مقابلو ڪندو هيو. اهو ئي سبب آهي جوهن اسڪول مان ڪيترائي برصغير هند جا جڳ مشهور سرواڻ، شاعر، محقق ۽ تعليمي ماهر پيدا ٿيا. انهن مختلف شعبن اندر دنيا ۾ سنڌ جو نالو روشن ڪيو. سنڌ محمد ايسوسيشن تمام گهڻا ڪارناما ڏيکاريا پر هن ايسوسيشن ۽ سندس قائد شاهنواز خان جوسڀ کان وڏو ڪارنامو سنڌ جي بمبئي کان علحدگي واري تحريڪ آهي جيڪوسنڌ جي تاريخ ۾ سونهري لفظن ۾ لکيو ويندو. هن تحريڪ کي ايشيا جي تاريخ جو پر امن انقلابي باب سڏي سگهجي ٿو. جنهن جو تفصيل هن ريت آهي. جيئن ته ٽالپر گهراڻي کان پوءِ سنڌ تي انگريزن جو اقتدار شروع ٿيو ۽ هڪ وقت اهڙو به آيو جو انهن سنڌ کي بمبئي جو حصو بنائي انتظام هلايو جڏهن ته سنڌ اڳ ۾ هڪ آزاد صوبو يا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملڪ رهيو هيو. سنڌ جي سياستدانن ۽ سجاڳ ادبي حلقن محسوس ڪيو تہ سنڌ کي بمبئي کان ڌار ڪرائي آزاد حيثيت ڏيارڻ لاءِ ماحول موجود آهي. تڏهن آگسٽ ١٩٢٢ع ۾ سنڌ محمدن ايسوسيشن پاران سنڌ جي مسلمان سياستدانن ۽ اسيمبلي ميمبرن جو اجلاس زير صدارت سر شاهنواز خان ڀٽو جي منعقد ٿيو. جنهن ۾ باقائدي ڪم ڪرڻ لاءِ هڪ ورڪنگ ڪميٽي ٺاهي وئي. جنهن جو صدر پڻ سر شاهنواز خان ڀٽو چونڊيو ويو. سنڌي مسلمانن جو سنڌ جي سينڌ سنوارڻ لاءِ اهڙو اتحاد تاريخ ۾ اڳ ڪو نہ ٿيو آهي. ٻئي طرف ان وقت جي سنڌي مسلمانن جي جڳ مشهور ترجمان اخبار الوحيد جي ايڊيٽر قومي اڳواڻ شيخ عبدالمجيد سنڌي جي سربراهي ۾ سنڌ جي بمبئيءَ کان عليحدگي تحريڪ کي ٻوليءَ ۽ جاگرافيءَ جي بنياد تي کنيو ۽ سياستدانن جي پاران ٺهندڙ ڪيس کي دليلن مدلل ۽ منظم ثبوتن سان مضبوط بڻايو. تاريخ ٢٠ آگسٽ ١٩٢٢ع تي ڪراچي ۾ ”سنڌ آزاد ڪانفرنس“ منعقد ٿي. جنهن جو صدر سر شاهنواز خان ڀٽو چونڊيو ويو جڏهن تہ سيد ميران محمد شاهہ سيڪريٽري هيو. ان وقت سنڌ ۾ سياسي جماعتن نہ هئڻ باوجود بہ ٻهريون دفعو سياسي تحريڪ هلائڻ لاءِ جلسا ۽ هڙتال ڪرڻ جو فيصلوٿيو پروگرام مطابق سنڌ ۾ هڙتال انتهائي ڪامياب وئي تمام بازارون بند رهيون جلسا منعقد ٿيا ۽ برطانيہ جي وزير اعظم کي سنڌ جي آزادي لاءِ تارون موڪليون ويون. هن تحريڪ آخر تمام گهڻي مقبوليت ۽ طاقت حاصل ڪئي نيٺ بمبئي جي سرڪار سرشاهنواز خان ڀٽو جي سربراهي هيٺ بمبئي ڪائونسل ۾ سائمن ڪميشن سان سهڪار لاءِ صوبائي ڪميٽي آگسٽ ١٩٢٨ع ۾ ٺاهي. هن ڪميشن سنڌ جي جدائيءَ لاءِ محمدن ايسوسيشن جي وفد جو موقف ۽ دليل ٻڌا ۽ سائمن ڪميشن کي سرشاهنواز ڀٽوجي سربراهي ۾ عرضداشت پيش ڪئي وئي. ٣١ مئي ١٩٣٠ع تي حيدرآباد ۾ سنڌ محمدن ايسوسيشن پاران سر شاهنواز جي سربراهي ۾ سنڌ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زميندارن ۽ جاگيردارن جو هڪ عظيم الشان اجتماع ٿيو جنهن ۾ سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي لاءِ قرار داد پاس ٿيو. جنهن بعد سنڌ جي هر هڪ حصي ۾ هن قومي مسئلي کي عوامي حمايت حاصل ٿي ۽ سنڌ جي امير غريب هڪ آواز ٿي تحريڪ جو روپ اختيار ڪيو. نيٺ انگريز سرڪار مذاڪرات کي بمبئي سطح تان کڻي انگلينڊ ۾ شروع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ انگلينڊ ۾ گول ميز ڪانفرنس ڪوٺائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. گول ميز ڪانفرنس ۾ سنڌ جي عليحدگي جو ڪيس پيش ڪرڻ لاءِ سر شاهنواز خان ڀٽو ۽ بئريسٽر محمد علي جناح تي مشتمل وفد کي چونڊيو ويو. هن ڏس ۾ ڪيس ٺاهڻ لاءِ آڪٽومبر ١٩٣٠ع ڌاري ڪارلٽن هوٽل ڪراچي ۾ خانبهادر محمد ايوب کهڙي ۽ محترم جي ايم سيد پاران مسٽر شاهنواز ڀٽو ۽ مسٽر محمد علي جناح جي دعوت ڪئي وئي ۽ سنڌ ڌار صوبو ڪيس ٺاهيو ويو. وري لنڊن ۾ ١٢ نومبر ١٩٣٠ع کان ١٩ جنوري ١٩٣١ع تائين ٽيبل "هندستان رفارمس" جي ڏس ۾ هندستان جي تمام پارٽين کي ڪانفرنس ۾ سڏيو ويو جنهن ۾ سنڌ مان سر شاهنواز خان ۽ سر غلام حسين هدايت الله شرڪت ڪئي. سر شاهنواز خان ڀٽو پاران سنڌ ڌار صوبو پيش ٿيندڙ ڪيس جي سڄي مسئلي کي سمجهڻ خاطر ڪميٽي ٺاهڻ لاءِ تجويز ڏني ۽ انجي جواب ۾ انگلينڊ جي وزير اعظم مسٽر راشي مئڪڊو نالڊ هڪ ڪميٽي ٺاهي جنهنجو سربراهه مسٽر لارڊ رسيل هيو جڏهن تہ سر شاهنواز خان ڀٽو، بئريسٽر محمد علي جناح، سر آغا خان ۽ سر غلام حسين هدايت الله ڪميٽي جا ميمبر هيا. هن ڪميٽي ۾ سر شاهنواز خان ڀٽو پنهنجي زور دار دليلن ساڻ نهايت ئي شاندار انداز ۾ ڀرپور ڪيس پيش ڪيو ۽ سنڌ جي ڌار صوبو ۽ مالي تحقيقات بابت مطالبو ڪيو. سندس شاندار تاريخي تقرير کي سڄي سنڌ جي سياستدانن ساراهيو نيٺ سندس پاران پيش ٿندڙ ۻنهي مطالبن بابت هندستان سرڪار هڪ ڪميٽي ٺاهي جنهن جو پاڻ بہ ميمبر هيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۹۲۳ع ۾ هندستان جي شهر الهه آباد ۾ ”آل انڊيا يونٽي ڪانفرنس“ منعقد ٿي جنهن ۾ سنڌ جي سياستدانن کي شرڪت ڪرڻ لاءِ ڪوٺ ملي پر سنڌ جي سياستدانن سنڌ جي ڌار صوبي جو مطالبو شرط طور پيش ڪيو جنهن جي سر شاهنواز خان مڪمل حمايت ڪئي. ۱۵ نومبر ۱۹۳۲ع تي حيدرآباد ۾ پيو سنڌ آزاد ڪانفرنس جو اجلاس منعقد ٿيو جنهن لاءِ هڪ استقباليه ڪميٽي جوڙي وئي جنهن جو سر شاهنواز خان ڀٽو صدر چونڊيو ويو. هن اجلاس ۾ هڪ ٻي جماعت ”سنڌ آزاد ڪانفرنس“ سر شاهنواز خان ڀٽو جي قيادت ۾ متحد ٿي. هلايل تحريڪ آخر ڪاميابي ماڻي ۽ هن ڳڏيل عظيم اتحاد ۱۱ اپريل ۱۹۳۵ع تي ڪاميابي جا جشن ملهائيا. قوم کي فتح جو پيغام ڏنو.

هن موقعي تي انهن سياستدانن ۽ جماعتن جو ڪم صرف وائسراءِ يا گورنرن کي سپاسناما پيش ڪري شڪايتون پڌائڻ ۽ ٺهراءَ پاس ڪرڻ هيو. اهو واضح ڪرڻ ضروري آهي ته سر شاهنواز خان جنهن دور ۾ سياست جي قيادت ڪئي ان وقت سنڌ جا مشهور سياستدان خان بهادر حسن علي آفندي، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سر غلام حسين هدايت الله، خانبهادر الهه بخش سومرو، سر حاجي عبدالله هارون، محترم جي ايم سيد ۽ بئريسٽر محمد علي جناح هيا پر هر اجلاس، پارٽي يا وفد جو قائد سر شاهنواز خان هوندو هيو. ان مان سنڌس سياست ۾ محترم شخصيت ذهين سوچ ۽ ڪامياب قائد هئڻ جون صلاحيتون ظاهر ٿين ٿيون ڪاش اڄ جو پير، مير وڏيرو صحافي، اديب دانشور ۽ سياستدان به سنڌ جي حقن حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ کان بمبئي عليحدگي تحريڪ مان سبق سکي يا رهنمائي حاصل ڪري ته شايد قوم جو مستقبل سنوارجي وڃي.

سنڌ ۾ سياسي پارٽي قائم ڪرڻ جي ڏس ۾ به اعزاز سر شاهنواز خان جي طرف ويندي نظر اچي ٿو. آخر سنڌ جي سياستدان محسوس ڪيو ته سنڌن سياسي نظرين يا سوچن کي سياسي فيصلن ۽ عمل جي

ضرورت آهي جڏهن تہ سنڌ محمدن ايسوسيشن يا سنڌ آزاد ڪانفرنس اتحاد هيا. انهن جي سياسي پارٽي جي حيثيت ڪونهي. ان ڏس ۾ تمام مشهور سياستدانن پاڻ صلاحون ڪيون آخر ڪار ١٢ جون ١٩٣٦ع تي سنڌ جي تاريخ ۾ پهرين نج سياسي بنيادن پروگرام، مقصدن ساڻ هڪ سياسي پارٽي"سنڌ پيپلز پارٽي" وجود ۾ آئي جنهنجو پهريون صدر سر شاهنواز خان ڀٽو چونڊيو ويو جڏهن تہ خانبهادر الهہ بخش سومرو نائب صدر، حاتم علوي سيڪريٽري ۽ سائين جي ايم سيد جوائنٽ سيڪريٽري چونڊيو. هن پارٽي سنڌ جي سياست ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪندي پنهنجي پارٽي کي اسيمبلي اليڪشن ۾ ڪامياب ڪيو ۽ اليڪشن ڪاميابي ۾ اول پوزيشن حاصل ڪئي پر هي پارٽي گهڻو عرصو هلي نہ سگهي ڇاڪاڻ تہ سر شاهنواز خان سنڌ جي سياست کان ترقي ڪندي بمبئي ۾ وفاقي وزير ٿيو ۽ سنڌ کان گهڻو وقت ٻاهر بمبئي ۾ رهڻ لڳو جڏهن تہ باقي ٻوين عهديدارن يا ٻي قيادت سنڌ پيپلز پارٽي کي قائم دائم رکي نہ سگهي. ١١ اپريل ١٩٣٥ع تي سنڌ جي آزاد صوبي ٿيڻ ڪانپوءِ سنڌ جي سياست ۾ جوش جذبو پيدا ٿيو. سنڌ ۾ بہ نيون سياسي پارٽيون وجود ۾ آيون. در اصل اڳ بہ سياسي گروپ هيا جنهن ۾ هڪ سر شاهنواز خان ڀٽو جو ۽ ٻيو سر غلام حسين هدايت الله هيا. سر شاهنواز خان ڀٽو ساڻ اثر واريون شخصيتون خان بهادر الهہ بخش سومرو، سيد ميران محمد شاهہ، محمد هاشم گزدر، خانبهادر غلام نبي شاهہ، محترم جي ايم سيد مخدوم صاحب آف هالا هيا جڏهن تہ مخالف گروپ ۾ پير صاحب پاڳارو، سردار عبدالرحيم خان کوسو، خانبهادر محمد ايوب کهڙو، مسٽر نور محمد وڪيل ۽ سيد محمد عامل شاهہ شامل هيا. ٣١ آڪٽوبر ١٩٣٦ع تي "سنڌ اتحاد پارٽي" قائم ٿي جنهنجو ليڊر سر شاهنواز خان ڀٽو ۽ ڊپوٽي ليڊر سر عبدالله هارون چونڊيا. جڏهن تہ ٻي سياسي پارٽي "مسلم پوليٽيڪل پارٽي" نالي سر غلام حسين هدايت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الله جي قيادت ۾ ٺهي. سر شاهنواز ڀٽو جي اتحاد پارٽي غير فرقيوار رنگ نسل ۽ مذهب جي تنگ نظرين کان آزاد روشن خيال ۽ لبرل سوچن تي عمل ڪندڙ پارٽي هئي جڏهن تہ سر غلام حسين هدايت الله جي مسلم پوليٽيڪل پارٽي هڪ مڪمل فرقيوار ۽ مسلمانن جي حمايت ۾ جماعت اسلامي جي انداز واري پارٽي هئي. سر شاهنواز جي سنڌ اتحاد پارٽي جو نعرو سنڌ ۾ رهندڙ سيني فرقن ۽ مذهبن وچم ڀائيچارو ۽ سهڪار هيو جڏهن تہ مسلم پوليٽيڪل پارٽي جو نعرو هندو مسلم فرقيواريت هيو. ٻنهي پارٽين وچ ۾ سنڌ جي تاريخ ۾ اليڪشن جو وڏو مقابلو ٿيو نتيجي ۾ سر شاهنواز خان ڀٽو جي سنڌ اتحاد پارٽي وڏي اڪثريت سان فتح حاصل ڪندي ٢٤ سيٽون کٽيون پر پارٽي جوليڊر سر شاهنواز خان ڀٽو فرقيواريت جو شڪار ٿي ويو ۽ هڪ مذهبي مسلمان ٿيندڙ اڱواڻ شيخ عبدالمجيد سنڌي کان هارائجي ويو. سندس ڊپوٽي ليڊر سر عبدالله هارون بہ هارائجي ويو. قائد جي شڪست بعد پارٽي اقتدار ماٽي ڪو نہ سگهي، جڏهن تہ ان وقت پارٽي جي هڪ ليڊر ۽ چونڊيل ميمبر محترم جي ايم سيد پنهنجي سيٽ خالي ڪري ڏيڻ جي آڇ ڪئي پر گورنر ۽ سر شاهنواز خان اصولن جي آڌار تي اها آڇ ۽ ڳالهہ قبول نہ ڪندي فرقيوار سياست واري لاڙن جي بالادستي سٻب سياست مان ٤٩ سالن جي عمر ۾ رٽائر مينٽ جو اعلان ڪيوجاڪاڻ تہ هو صاف سٿري سياست ۾ يقين رکندو هيو. اقتدار حاصل ڪرڻ خاطر مذهب کي استعمال ڪرڻ خلاف هيو هن واقعي سر شاهنواز کي سخت صدمو پهچايو تہ سنڌ جي سچي جمار خدمت ڪرڻ، سنڌ لاءِ ڪارنامن ۽ لازوال فتح حاصل ڪندڙ هر دور ۾ هر سياسي تحريڪ جو قائد هر اليڪشن ۾ بنا مقابلي فتح ماٽيندڙ شخصيت کي مذهبي بنياد تي شڪست ملي هو سنڌ مان هميشه لاءِ بمبئي منتقل ٿي ويو پوءِ سنڌ ۾ سياسي توازن ڪو نہ رهيو.

سر شاهنواز ڀٽو صاحب سنڌ ۾ جديد سياست جو باني سڏجڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جومڪمل حقدار آهي ڇا ڪاڻ تہ هن صاحب سنڌ جي وڏيري ڪي رڃ ڪتن جي ويڙهہ، اجايو اوطاقن ۾ ويهي ڪچهرين ۾ وقت ضايع ڪرڻ بدران ملڪي معاملن ۾ حصووٺڻ روز مره جي زندگي ۾ ٽائيم ٽيبل ساڻ رهڻ، سياسي پارٽين ٺاهڻ، ضلعي لوڪل بوردن جي فنڊن مان اسپتالون ٺاهڻ، اسڪولن جو معيار بهتر بنائڻ، زراعت ۽ واپار کي زور وٺائڻ لاءِ ضلعي ڪو آپريٽو بئنڪ هلائڻ، سنڌ جي تمام برادرين ۽ جاگيردارن جا اتحاد ٺاهي سنڌي سماج ۾ امن امان قائم ڪرڻ، سنڌ لاءِ ڌار صوبائي حيثيت، سکر بئراج قائم ڪرائي سنڌ جي زراعت کي مضبوط ڪرڻ، غربت بيروزگاري، جهالت، بيماري ختم ڪرڻ ادب ۽ قلم جي مان وڌائڻ لاءِ ڪم ڪرڻ، ڀائيچارو، ڀڏي پيدا ڪرڻ، تنگ نظريي ۽ تعصب کان پاڪ معاشري لاءِ عملي طرح پاڻ پتوڙيو هن گهٽ انگريزي تعليم هوندي بہ سنڌ مان انگريزن سان بهتر لاڳاپا قائم ڪيا، هو انگريزن ۽ سنڌ جي ماڻهو وچ ۾ لاڳاپو هيو، هن سنڌي سماج کي مهذب ڪرڻ جديد سهولتن ڏيڻ ۽ شائستہ سياست ڪرڻ لاءِ پاڻ ملهائيو. هن پنهنجي لاءِ سنڌ ۾ زراعت ۽ ڪاموري طبقي کان علاوه هر هڪ کي پنهنجو دوست بڻايو مخالفتن ۽ اختلافي سياست ۾ وقت ضايع نہ ڪيو هن سڀ کان اول پنهنجي لاڙڪاڻي شهر ۾ لاهوري محلو يا المرتضيٰ هائوس واري روڊ سان پٽو ڪالوني ۾ تمامر گهڻا بنگلا ٺهرايا جن ۾ گهڻو ڪري انگريز آفيسرن جا دفتر هيا. هتان سندس دوستاڻا ناتا وڌندا ويا. در اصل هو سياست ۾ ڪاميابي لاءِ شخصيت جو هر فن مولا هئڻ کان علاوه متاثر ڪرڻ جي خاص اسٽائل رکڻ جو حامي هو. سندس خيال هيو تہ سياست ۾ اهڙي اڳواڻ جي ضرورت هوندي آهي. جنهن ۾ اڪيلي سر ماڻهن جي قسمت بدلائڻ جون صلاحيتون هجن جيڪي مهاتما گانڌي يا محمد علي جناح ۾ هيون پوءِ سندس فرزند ذوالفقار علي ڀٽو پڻ انهن اڳواڻن مان ثابت ٿيو. هو پرامن منصوبابندي عام غريب جي خدمت ڪرڻ. گهٽي عرصي لاءِ لاپ ماڻيندڙ منصوبن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري سياست جو اڳواڻ ھيو. اقتدار ۾ رھي عوام جي بھتر مسلسل ۽ عملي خدمت ڪرڻ جي فلسفي تي يقين رکندو ھيو.

سياست واري عرصي ۾ سر شاھنواز خان مختلف عھدن تي رھيو ۽ وڏيون ڪاميابيون حاصل ڪيائين. سڀ کان پھريائين لاڙڪاڻي ضلعي جي سياست ۾ نالو ڪمائڻ ۽ ڏاڪو چمائڻ بعد دهلي جي دائري ۾ پھتو. ١٩١٩ع کان ١٩٢٠ع تائين ھڪ سال لاءِ سنڌ جي جاگيردارن ۽ زميندارن پاران امپيرل ڪائونسل دهلي لاءِ نمائندو چونڊيو ويو، سال ١٩٢١ع کان ١٩٣٦ع تائين مسلسل ١٥ يا ١٦ سال بمبئي ڪائونسل تي ميمبر چونڊيو ويو جيڪو ڪنھن سنڌي يا سنڌ جي مسلمان لاءِ وڏو اعزاز آھي.

سال ١٩٢٠ کان ١٩٣٠ع تائين لاڙڪاڻي ضلعي ۾ امن امان قائم رکڻ لاءِ اعزازي فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ بہ رھيو. ھو سال ١٩٢٥ع کان ١٩٣٣ع تائين لڳاتار اٺن سالن تائين بمبئي ڪائونسل ۾ مسلمان اسيمبلي ميمبرن جو قائد رھيو. سال ١٩٣٣ع ۾ بمبئي سرڪار ۾ لوڪل سيلف گورنمينٽ کاتي جو وزير ٿيو. اپريل ١٩٣٧ع کان ١٩٤٥ع تائين ميمبر پبلڪ سروس ڪميشن رھيو جتي سنڌين ۽ مسلمانن کي صلاحيتن ۽ قابليت جي آڌار تي نوڪرين جو حق ڏيارڻ لاءِ پاڻ پتوڙيائين. انگريز گورنر سر لئن سيلا گرھام ١٩٣٧ع ۾ کيس سنڌ لاءِ پنھنجو ايگزيڪيوٽو ايڊوائيزر مقرر ڪيو. سندس ڊپلوميسي، انتظامي ۽ سياسي ڏاھپ صلاحيتن ۽ ڪاميابين کي ڏسندي سال ١٩٤٥ع ۾ رياست جونا ڳڙھ جي نواب مھابت خانجي کيس جوناڳڙھ رياست جو ديوان مقرر ڪيو ھي عھدو وزير اعظم جو ھيو جنھن منصب تي ١٩٤٨ع تائين رھيو. جڏھن ھندستان سرڪار جونا ڳڙھ رياست تي قبضو ڪيو تڏھن ھو نواب مھابت خانجي راجا آف جونا ڳڙھ رياست ساڻ پاڪستان موٽي آيو. ھتي اچڻ مھل پاڻ صحت جي لڳاتار خرابي سبب سياست تان ڪناره ڪش رھيو ۽ پنھنجي خاندان ساڻ وقت گذارڻ لڳو. کيس بھترين ڪارنامن ۽ خدمتن سبب مختلف اعزاز پڻ ڏنا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويا جنهن ۾ سال ١٩١٩ع ۾ ”او بي او“ سال ١٩٢٤ع ۾ ”قيصر هند“ سال ١٩٢٥ع ۾ ”سي آءِ اي“ ڪان علاوه ١ جنوري ١٩٣٠ع تي ”سر“ جا خطاب شامل آهن. پاڻ ٻه شاديون ڪيائين. پهرين خانداني زال مان سڪندر علي خان ۽ امداد علي خان ڀٽو ٻه پٽ هيا. جيڪي جواني ۾ ئي انتقال ڪري ويا. ٻئي پٽ تمام گهٽا حسين ۽ دلير هيس. پويان ٻي زال مان ذوالفقار علي ڀٽو هيو جنهن پنهنجي والد جي فلسفي ۽ سوچن کي عملي روپ ڏيندي اعليٰ تعليم حاصل ڪئي، عوام جي خدمت ڪئي ۽ سنڌ پيپلز پارٽي کي پاڪستان پيپلز پارٽي جي نالي ۾ پيهر جياريو. ڀٽو خاندان جي نالي کي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچايو. جنهن گڏڙ جي سو سالن جي زندگي کان شينهن جي هڪ ڏينهن عزت واري زندگي جو نعرو هڻندي سُولي کي للڪاريو. جنهن ڀٽو خاندان کي تاريخ ۾ امر ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي موت تي دنيا کي روئاري ڇڏيو. سر شاهنواز خان ڀٽو ٦٩ ورهين جي ڄمار ۾ ١٧ نومبر ١٩٥٧ع تي انتقال ڪري ويو. سر شاهنواز ڀٽو جي نسل کي اهو اعزاز حاصل آهي ته سندن پورو خاندان مڪمل طرح سان ڪل وقتي سياست ۾ سرگرم عمل آهي هو پاڻ رياست جوناڳڙهه جو وزير اعظم رهيو، سندس پٽ قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو ۽ پوٽي محترمه بينظير ڀٽو لڳاتار پاڪستان جا وزير اعظم رهيا. اهڙي طرح ڀٽو خاندان جي ٽن نسلن وزير اعظم جو منصب ماڻي سياست جي ميدان ۾ هيٽرڪ مڪمل ڪري ورتي آهي.

مددي ڪتاب: جنب گذاريم جن سين، سنڌي ادبي بورڊ لائبريري جا ڪتاب، سنڌالاجي لائبريري، اهي ڏينهن اهي شينهن، گل حيات انسٽيٽيوٽ، مهراڻ رسالا، ڊائر آف ايسٽ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

شاهه لطيف ڀٽائي گهوٽ جي ماروئڙن جي سون جهڙي زرخيز سهڻي ڌرتي سنڌڙي جي سيني تي جهڙي طرح دادلو درياهه محبت امن ۽سک جون ويرون ۽ ڪيرون وڏايون پيو وڏائي تهڙي طرح ڌرتي ماتاجي سينڌ سنوارڻ لاءِ ازل کان اديب، عالم، ڏاها، سرويچ، جوڌا، دودا، دولهه دريا خان، سورهيه، سالار، مخدوم بلاول، هوشو، شاهه عنايت شهيد، سچل ۽ سامي صدين ۾ پيدا ٿيندا رهيا ته وري اڄ جي صدي ۾ اونداهي جيون گهاريندڙ مجبور بيوس پر سگهاري قوت رکندڙ هَرُ ڪاهي ٽٽيءَ تڏيءَ زمين جو سينو چيري پوک اُپائيندڙ هاري کي روشن دنيا ڏيکاريندڙ حيدر بخش جتوئي جهڙا رهبر به پيدا ٿيا جيڪي پاڻ ملهائي تاريخ جو اَمر ۽ سونهري باب بڻجي ويا. هي سنڌ جو اهو اڳواڻ هيو جنهن تاريخ سان بغاوت ڪري پنهنجي ئي طبقي ساڻ جنگ جوتي. جاگيردار، نواب، سردار ۽ وڏيري جي ڏاڍ، ظلم، جبر ۽ قهر خلاف محاذ سنڀاليو. بک، بيماري، مفلسي، ۽ ڏک ۾ پيسجندڙ هارين کي سنڌو جي ڀلاريءَ ڀُونءَ تي شان ۽ مان سان جيون گهارڻ جو حوصلو ۽ پيغام ڏنو. ڪلهه جي اڻوجهن هن ڀلواڻ جو پيغام ڪو نه سمجهيو ۽ هارين ئي" هاري سردار" کي پٿر وسايا پر اڄ ۽ صبحاڻي جي تاريخ ۽ سوچ لاءِ حيدر جو پيغام گهپ اونده راٽ ۾ ڏيئي جي لاٽ وانگر روشني جي تجلي وانگر رهنمائي ڪري ويو.

اڄ سنڌ جي جهر جهنگ، واهڻ ۽ ڳوٺن ۾ جيڪي ٿورا گهڻا هارين حق حاصل ڪيا آهن. اهو سڀ ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي محنت ۽ پگهر جي خوشبو يا هنن جا سالن جا سال قيد ۽ بند ۾ ڏسندڙ خواب آهن! " هاري حقدار"ء " هاري

سردار" سندن سوچون، لوچون، نظريو، خواب، ارمان ۽ عمل هيو. اڄ جي تاريخ حيدر بخش جتوئي کي" بابا ئي سنڌ" جي لقب سان سڏي ٿي ۽ ٿي سگهي ٿو تہ وري ايندڙ صبح جي تاريخ ۾ هاري انقلاب اچڻ بعد هن کي ٻيو بہ لقب ملي ڇاڪاڻ تہ سنڌ جو هي بهادر قائد اڀوجهہ مسڪين هارين ۽ سنڌ جي سانگيئڙن جي حقن لاءِ بي خوف جدوجهد جي جنگ وڙهيو هيو. هن وقت تائين سنڌ اهڙو تحريڪ ساز ۽ ڪرشمہ ساز رهبر پيدا نہ ڪيو هيو. هو تنظيم ۽ تحريڪ سان پرخلوص، صفا سچو، شريف طبيعت، بي عيب ذاتي زندگي وارو اڳواڻ هيو. هن جون سموريون جسماني، روحاني، ذهني صلاحيتون ۽ قوتون صرف ۽ صرف سنڌ جي پيڙيل مظلوم هاريءَ لاءِ جهاد ۾ ڪتب آيون. سنڌ جو هي سورمو، تاريخساز قومي اڳواڻ تمام تر مصلحتن کان بي نياز سچو انسان، بيباڪ، دلير، اصول پرست، محب وطن هارين ۽ پورهيتن کي ڦرلٽ کان نجات جي نويد ڏياريندڙ، آزادي ۽ ڇوٽڪاري جو ڏگهہ لائيندڙ، سنڌ ديس، پورهيتن، سچائي، انقلاب، حق ۽ صداقت خاطر شاهي قلعي لاهور جون ڪاريون راتيون، مڇ جيل ڪوئيٽا جون گرم شامون، آمريت جا گهاءُ کائيندڙ، ڏاڍ، ڌمڪاءُ، جيلن جي ڪال ڪوٺڙين، اذيتن ۽ عذابن برداشت ڪرڻ وارو هي آزاد ۽ روشن خيال، اڏول ۽ ارڏو انسان، هوش عقل ۽ جوش سان ڌرتيءَ وارثن لاءِ قومي جنگ جوٽيندڙ، سنڌين لاءِ سوڀون ماڻيندڙ قومي قافلي جو قائد، جيئي سنڌ نعري جو خالق، عملي انسان، قومي شاعر، انقلابي اديب، ليکڪ، قانوندان ۽ سياستدان،وڏيرڪي ڦرلٽ ۽ بيگاري نظام جو دشمن، قومي تحريڪن ويلن ۽ مهلن جو مڙس، غلامي کان نجات ۽ آزادي جو پيغام ڏيندڙ، انسانيت دوست، فلاسافر، ڏاهو، پيرن ۽ پٽي اگهاڙن،ڪوڙن، ٽوپي، پٽڪي، اجرڪ ، بوڇڻ، ڏاتي،ڪهاڙي، هر ڪاهيندڙ يڪتارو ۽ چنگ وڄائيندڙ هاري لاءِ جيون حوالي ڪندڙ حيدر بخش هڪ نيڪ مرد رئيس الهداد خان جتوئي جي گهر ۾ شاهوڪار تهذيب ۽ ثقافت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري ماتري موهن جي دڙي لڳ خوش نصيب ڳوٺ بکو ديري اڳوٺي تعلقي "لب دريا" هاتوڪو ڏوڪري ضلعو لاڙڪاڻي ۾ تاريخ ۷ آڪتومبر ۱۹۰۱ع تي ڄائو. پاڻ اڃان ڇهن سالن جي عمر جو هيو سندس امڙ وفات ڪري وئي پوءِ والد، ڏاڏي ۽ ڦڦي ڪيس پاليو.

تعليم جي ڏس ۾ پهريان پرائمري اباڻي ڳوٺ بکي ديري پوءِ ڳوٺ پڻاڻ لڳ باقراڻي شهر ۾ سال ۱۹۱۱ع تائين حاصل ڪئي. سال ۱۹۱۸ع ۾ سنڌي فائينل جو امتحان سڄي سنڌ ۾ پهريون نمبر پوزيشن ساڻ پاس ڪيائين. موٽ ۾ سرڪار کيس اسڪالرشپ ڏني ۽ هو سنڌ مدرسةالاسلام لاڙڪاڻو (هاڻوڪي گرلس ڪاليج) اسڪول ۾ داخل ٿيو. هر سال جو ڪورس ڇهن مهينن ۾ پاس ڪري اڍائي سالن ۾ پنج درجا مڪمل ڪيا. تنهن بعد گورنمينٽ پائلٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ داخلا ورتائين هتي پڻ هوشيار شاگرد جي حيثيت ۾ هاسٽل مفت، بورڊنگ مفت، اسڪول جي في معاف ۽ ۱۲ روپيا ماهوار اسڪالر شپ حاصل ڪيائين. سال ۱۹۲۲ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين ۽ ۱۹۲۴ع ڊي جي ڪاليج ڪراچي ۾ داخلا حاصل ڪيائين. ڊي جي ڪاليج ڪراچي ۾ به سندس ڪاليج في معاف هئي. ماهوار ۳۰ روپيا هوشياري اسڪالر شپ کان علاوه مسلمانن ۾ پهريون نمبر هئڻ ڪري ماهوار ۱۵ روپيا مسلم اسڪالر شپ پڻ حاصل ٿيندي هيس: ٻيا به ڪيترا انعام ماڻيائين. سال ۱۹۲۷ع ۾ بي اي فارسي ۾ بمبئي يونيورسٽي مان پاس ڪيائين. سرڪاري ملازمت بحيثيت هيڊ منشي سال ۱۹۲۸ع ۾ شروع ڪيائين پر وري ڀڳهار مختيارڪار جي ملندي هيس. روينيو جي محڪماتي امتحان ۾ سڄي سنڌ جي اميد وارن ۾ پهريون نمبر آيو ۽ مختيارڪار ٿيو. لڳاتار پندرهن سالن جي نوڪري ڪرڻ بعد آخر پنهنجي عروج ۽ جواني ۾ سال ۱۹۴۳ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تان استعفا ڏنائين. ان وقت سنڌ ۾ انهن عهدن تي انگريز نوڪريون ڪندا هيا ۽ سنڌي يا مسلمان اعليٰ عملدار ڪو نه هوندو هيو ۽ اڌ سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نوڪرين لاءِ ڌڪا کائيندي هئي.

حيدر بخش جتوئي سال ١٩٤٥ع ۾ سنڌ ”هاري ڪميٽي“ ۾ شامل ٿيو. نوڪري ڇڏي سياست ۾ حصووٺڻ جا هيٺيان خاص سبب هيا جن ڪان هو تمام گهڻو متاثر هيو. پهريان تہ سنڌ ۾ وڏيرن جو ظالمانو عمل، وڏيرن ڪي مليل آسائشون ۽ سندن عياشيون، قوم دشمن زندگي گذارڻ، ٻيو ڪامورا شاهي جا ظلم ۽ رشوت خوري جي گرم بازار، ٽيون هارين جي مفلسي ۽ لاوارثي ڪان علاوه آزادي جي جنگ جوٽيندڙ جوانن مٿان انگريز راڄ جو ڏاڍ ۽ جبر، خاص طرح ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر جهڙن هاري اڳواڻن جي قيادت ۾ سنڌ جي جاگيرادارن خلاف سنڌ هاري ڪميٽي جي شاندار تحريڪ ۽ وڏيون هاري ڪانفرنسون شامل آهن. ٻيو رخ تہ هو سائنس ۽ فلاسافي سان دلچسپي رکندو هيو. ڪاليجي زماني ۾ لڳاتار ”اينگر سال“ جا مضمون پڙهڻ، ٿياسا فيڪل سوسائٽي جا سونا اصول تہ” سڀ انسان ڀائر آهن ۽ سچ ڪان مٿي ڪو مذهب ڪونهي“ جرمن فلاسافر” وليم هيگل“ جي ٿيوري Dailectic,materialism“ استالن، ڪارلمارڪس، لينن ۽ اينگلس جي انقلاب جو طريقو ۽ زندگي، برطانيہ جي جڳ مشهور سائنٽسٽ چارلس ڊارون پڻ شامل آهن.

مسٽر چيتل رام، جمشيد مهتا، عبدالقادر ميواخان کوکر، شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ سائين جي ايم سيد جي ڪوششن سان سال ١٩٣٠ع ۾ ٺهيل سنڌ هاري تحريڪ جيڪا گهڻي عرصي ڪان غير موثر ٿي وئي هئي سا هاڻي وري سال ١٩٤٥ع ۾ حيدر بخش جي شموليت سان نئين رنگ روپ جوش جذبي ۾ وري نر وار ٿي اُڀري. جتوئي صاحب هن پليٽ فارم تان پنهنجن خيالن يا نظريي کي عملي شڪل ۾ پيش ڪرڻ لاءِ هفتيوار اخبار” هاري حقدار“ جاري ڪري سنڌ ۾ هاري انقلاب جي رستي ۽ منزل کي آسان بنائڻ، جاگيردارن ۽ وڏيرن پاران هارين تي ٿيندڙ نا انصافين ۽ حق تلفين خلاف آواز اٿارڻ ڪان علاوه هارين جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسئلن ڪي ڪڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي. جتوئي صاحب جي اڳواڻي ۾ هاري ڪميٽي يا هاري پارٽي هارين ۾ ايترو تہ شعور پيدا ڪيو جو هاري پنهنجا نمائندا صدين کان قابض وڏيرن سردارن ۽ نوابن جي مقابلي ۾ بيهاريا. نتيجي ۾ پاڪستان جي خالق جماعت مسلم ليگ کانپوءِ ٻئي نمبر تي هاري پارٽي جي حامين کي الڪيشن ۾ ووٽ ملڻ لڳا. پهريون ڀيرو سنڌ جي تاريخ ۾ وڏيرن نوابن ۽ سردارن کي آرام وارن بنگلن مان ٻاهر نڪري ووٽن حاصل ڪرڻ لاءِ عوام جي دروازن تائين پنڌ ڪرڻو پيو ورنہ اڳ هو ننڍن وڏيرن ۽ ڪامورن معرفت ووٽ حاصل ڪندا هيا. جاگيرداري ۽ وڏيرڪي سياست ۾ حيدر بخش هي پهريون انقلاب آندو. هن اليڪشن ۽ سياست ۾ وڏيرن جو مقابلو ڀرپور ۽ شاندار نموني ڪيو پر جاگيرداري ماحول جي مضبوطي، هاري پارٽيءَ وٽ ناڻي جي کوٽ ۽ غريب طبقي ۾ تعليمي جهالت ۽ گهٽ شعور کيس ڪنهن بہ الڪيشن ۾ ڪامياب ٿيڻ جو موقعو نہ ڏنو. هن ڏس ۾ سال ١٩٥٠ع ۾ ضلعي دادو ۾ پير الاهي بخش جي خالي ٿيل سيٽ تي ڪامريڊ حيدر بخش ان دور جي جابر وزير اعليٰ مسٽر محمد ايوب کهڙي جي سالي ساڳي اليڪشن مقابلي ۾ بيٺو. ايوب کهڙو حڪومت جمهوريت دشمن طريقا استعمال ڪندي کيس اغوا ڪرايو ۽ نامينيشن فارم ڀرڻ نہ ڏنو. پنهنجي اميد وارن کي بنا مقابلي ڪامياب ڪرڻ جو اعلان ڪرايو. سال ١٩٥١ع قمبر ضلعو لاڙڪاڻو ۾ سردار سلطان احمد چانڊيي جي مقابلي ۾ فارم ڀريو پر ڪامياب ٿيَ نہ سگهيو. هتي نواب سلطان احمد خان جي اشاري تي سندس راڄ جي ماڻهن (هارين) جتوئي صاحب تي پٿر وسايا ۽ ورڪ ڪندڙ سيني جيپن جا ٽائر ڦاڙي ڇڏيا. کيس اغوا ڪري زخمي ڪرڻ بعد سچ ۾ ڦٽو ڪيو ويو. سندس ساٿين سان پڻ ساڳيو سلوڪ ڪيو ويو. ١٠ مارچ ١٩٥١ع واري اليڪشن خلاف هاري پارٽي اپيل ڪئي ۽ سلطان احمد خان چانڊيو صاحب جي اليڪشن کي غلط قرار ڏنو ويو. ڇاڪاڻ تہ

نواب چانڊيو صاحب جي عمر اليڪشن ۾ بيھڻ جي نہ ھئي. ڪوڙو سرٽيفڪيٽ ڏيندڙ هيڊ ماسٽر کي بہ سزا ملي پر سنڌ جي جاگيردارن ۾ وڌو غصوپيدا ٿيو ۽ هنن ڪامريڊ جتوئي کي گرفتار ڪرائي جيل اماڻيو.

سنڌ ۾ هاري ڪانفرنسون هارين ۾ اتحاد ۽ شعور پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيون. سال ١٩٤٨ع ۾ ٣٠ ۽ ٣١ مئي تي رتو ديرو ۾ سنڌ هاري ڪانفرنس ٿي جنهن ۾ پهريون ڀيرو ڪامريڊ جتوئي صدر چونڊيو. جڏهن تہ ڪامريڊ عبدالواحد سومرو لاڙڪاڻو ضلعي صدر ۽ ميان علي محمد عباسي ضلعي نائب صدر چونڊيا. ميان علي محمد عباسي(وليدن وارو) جو لاڙڪاڻي ضلعي هاري تحريڪ کي منظم ڪري عروج تي پهچائڻ ۾ وڏو هٿ آهي. هن کان بغير لاڙڪاڻي ۾ هاري تحريڪ نا مڪمل آهي ڇاڪاڻ تہ وڏيرڪي گهراڻي جو فرد هيو پر سنڌس پئسو، صلاحيتون ۽ اوطاق هاري تحريڪ لاءِ وقف هيون. ڊسمبر ١٩٥١ع تي پڻ رتو ديرو ۾ هاري ڪانفرنس منعقد ٿي صدارت ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر ڪئي.

هڪ تاريخي ڪانفرنس ١٥ مارچ ١٩٥٣ع تي تجرباغ هاٿوڪو (هوشو پارڪ) لاڙڪاڻي ۾ ٿي صدارت۾حيدر بخش جتوئي صاحب ڪئي. هي سنڌ جي يادگار هاري ڪانفرنس هئي، جنهن کي محترمُ جي ايم سيد، ميان افتخار احمد، پير الاهي بخش، برڪت علي آزاد، جمال الدين بخاري، غلام محمد لغاري، رسول بخش پليجو، قادر بخش نظاماڻي ۽ ٻين خطاب ڪيو. وري ساڳي باغ ۾ ٤ اپريل ١٩٥٤ع تي ضلعي هاري ڪانفرنس زير صدارت حيدر بخش جتوئي صاحب جي منعقد ٿي. ون يونٽ خلاف پڻ هاري ڪانفرنس مارچ ١٩٥٧ع ۾ لالو رانڪ واره تعلقي ۾ ٿي صدارت حيدر بخش جتوئي ڪئي. ١٥ مئي ١٩٥٧ع تي ڪامريڊ علي محمد عباسي جي ڪوشش سان ڳوٺ وليد تعلقو لاڙڪاڻي ۾ هاري ڪانفرنس ٿي جنهن جي صدارت ذوالفقار علي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پتو صاحب ڪئي.

حيدر بخش هڪ قانوني ۽ آئيني شخصيت جو مالڪ هيو. اهوئي سبب آهي تہ هو پنهنجا مقدما ۽ سنڌ جو ڪيس پاڻ وڙهيو. هن سنڌ مٿان ٿيندڙ رياستي ڏاڍ ۽ حڪومت جي غير آئيني مسئلن بابت عدالتن ۾ تمام گهڻا مقدما داخل ڪيا. وڙهيا ۽ عدالتن مان آئيني فيصلا حاصل ڪيا. اهوئي سبب آهي تہ وقت جا حاڪم، وزير ۽ اعليٰ ڪورٽن جا جج صاحب سندس پاران داخل ڪيل مقدمن ۾ پاڻ ئي دفاع ڪرڻ وقت ڪيس جي ڏس ۾ پنجاهہ ڪان وٺي ہہ سئو صفحن تي پيش ٿيندڙ دليلن يا ڪندڙن وانگر چُڀندڙ تيز ۽ سچين حقيقتن تي مشتمل مواد مان گهڻو پريشان ٿيندا هيا. جتوئي صاحب پاڪستان ۾ وڏن وڏن آئيني بحرانن تي عدالت سڳوري مان فيصلا ورتا. سندس پاران ٻن حصن ۾ انگريزي ڪتابن "Let us save Pakstan ۽ un Justic to sindh" ان وقت جي سرڪار ڪي لوڏي ڇڏيو. سنڌ حڪومت جي سربراهہ خانبهادر محمد ايوب کهڙي ڪيس سال ١٩٥٦ع ۾ گرفتار ڪيو پر عدالت مان هن ڪي نيٺ آزادي حاصل ٿي.

پاڪستان جي تاريخ ۾ هڪ وڏو آئيني بحران پيدا ٿيو جنهن ملڪ ۾ موجود جمهوري سياست کي ڀهريون ڀيرو ڪاپاري نقصان رسايو ۽ جمهوري سياست کي روڪي آمريت جي مصيبت ۾ مبتلا ڪيو. ان وقت جي غاصب ۽ آمر حڪمران گورنر جنرل غلام محمد ملڪ جي آئين ساز اسيمبلي کي ٽوڙي ڇڏيو. ان وقت جا تمام سياستدان ۽ اسيمبلي جا معزز رُڪن ملڪ اندر موجود ڊپ ۽ ٻوساٽ واري ماحول ڪري خاموشي جي چادر ۾ ڦاسندي نظر آيا پر سنڌ جي هن مرد مجاهد ان آمراڻي حڪم کي عدالت ۾ چئلينج ڪيو ۽ پاڻ بحيثيت وڪيل جي قانوني آئيني دليل ڏنا. اهڙي طرح پاڪستان جي عدالت ۾ هن وڏي قانوني ويڙهہ بابت جسٽس جي سربراهي ۾ عدالت سڳوري پنهنجي فيصلي ۾ بي آئين ساز اسيمبلي لاءِ اليڪشن ڪرائڻ جو حڪم ڏنو ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جتوئي صاحب هي جنگ فتح ڪئي. ١٥ آڪٽومبر سال ١٩٥٥ع ۾ سنڌ جي ويڪو وڏيرن سياستدانن سنڌ ڌرتيءَ ساڻ وڏي ويڏن ۽ ظلم ڪيو. هنن مسلمان پائر جي نالي ۾ پنهنجي سياسي مايوسي ۽ ناڪامين جو بدلو سنڌ ڌرتي ۽ سنڌي قوم کان ورتو ۽ ملڪ ۾ ون يونٽ قائم ڪري سنڌ جي سياسي ۽ اقتصادي آزادي ثقافتي ۽ تهذيبي شناخت ختم ڪري مرڪز حوالي ڪيو ويو جنهن وري سنڌ صوبي کي مغربي پاڪستان صوبي جو هڪ حصو قرار ڏنو نه صرف ايترو پر ان وقت صوبائي سرڪار وٽ موجود خزاني ۾ ڪروڙين روپيا پڻ مرڪز جي حوالي ڪيا.سنڌ ڌرتي مٿان پنهنجن ايڏو وڏو ڌاڙو خانبهادر محمد ايوب خان کهڙي وڏي وزير جي قيادت ۾ هنيو. ڪجهه سياستدانن اڳ مخالفت ڪئي پر پوءِ خاموش ٿيا. حيدر بخش ڄتوئي سنڌي سياستدان هيو جنهن ون يونٽ جي کلي عام مخالفت ڪئي. هن ڏس ۾ هن سنڌ جو دورو ڪيو. پريس ڪانفرنسون ڪيون، پمفليٽ جاري ڪيا، پاڻ ورهائيا، ريل ۽ بسن ۾ سفر ڪيو ۽ تقريرون ڪري عام ماڻهو تائين ون يونٽ سبب سنڌ کي پهچندڙ نقصانن بابت ڄاڻ ڏيندو رهيو. سنڌ ۾ هي پهريون دفعو ڪنهن قومي مقصد لاءِ سڌو سنئون عوامي رابطا مهم جو آغاز هيو. اهڙن طرح پهريان جتوئي صاحب اڪيلي سر سنڌ ۾ عوامي شعور پيدا ڪري ون يونٽ خلاف ماحول پيدا ڪيو ۽ انڊر گرائونڊ ون يونٽ خلاف تحريڪ هلائڻ جو اعلان ڪندي بک هڙتال ڪئي. سڄي سنڌ جي شاگردن، شاگرد تنظيمن، ليڊرن، قومي ورڪرن، اديبن ۽ دانشورن، سندس سڏ تي آواز ڏنو. سندس پاران انگريزي ۾ جاري ڪيل هڪ پمفليٽ "One unit and democracy" † تمام گهڻو تحريڪ کي منظم ڪيو ۽ طاقت وڌائي ڇاڪاڻ ته انگريزي ٻولي ۾ حقيقتون جڏهن ننڍن صوبن سرحد ۽ پوءِ بلوچستان جي اڳواڻن خان عبدالولي خان، نواب اڪبر خان بگٽي، سردار عطاءُ الله مينگل ۽ سردار خير بخش خان مري ۽ مير غوث بخش خان بزنجو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهڙن سياستدانن جي ٽيبل ٽائين پهتيون ته هنن جتوئي صاحب جي هلايل تحريڪ جي ڀرپور حمايت ڪئي. ون يونٽ تحريڪ ۾ ڪيس گرفتار ڪيو ويو ۽ شاهي قلعي لاهور جي اونداهه قيد ۾ رکيو ويو. هتي متس وڏا ٽارچر ٿيا ۽ ڪيس تمام گهٽيون اذيتون ڏنيون ويون ۽ سخت تشدد ڪيو ويو پر هن مجاهد حوصلو نه هاريو. آخرڪار ڪيس آزاد ڪيوويو. سال ١٩٥٨ع ۾ جنرل محمد ايوب خان پاڪستان ۾ مارشل لا لاڳو ڪيو ۽ حيدر بخش جتوئي صاحب کي گرفتار ڪري ٣ سال سزا ڏني. هڪ دفعو وري پنهنجن حڪومتي ۽ ذاتي خرچن کي پورو ڪرڻ لاءِ سنڌ مٿان هڪ وڏي عذاب کي نازل ڪيو. جنهن سان سنڌ جي اقتصادي معيشيت تباهه ٿي وئي سال ١٩٥٨ع ۾ سرڪار سنڌ مٿان وڏيون ڍلون مڙهيون. حيدر بخش جتوئي هن نا انصافي خلاف هڪ وڏي جنگ جوٽي. هن ٤٠ صفحن تي مشتمل انگريزي پمفليٽ "Taxation in sindh Revenue higher"جاري ڪيو. جنهن ۾ ثبوتن ذريعي ثابت ڪيو ته سنڌ اڳئي ملڪ جي ٻين علائقن کان وڌيڪ ٽيڪسون ادا ڪري رهي آهي. هن ٽيڪسن جو جواز ڪونهي. گورنر مغربي پاڪستان نواب آف ڪالا باغ هي وڏو ڏاڙو هٽي رهيو آهي. هي ان وقت جي مضبوط ۽ آمر حڪومت جي گورنر ڪالاباغ کي ڀهريون چئلينج هيو. جڏهن هي پمفليٽ گورنر کي مليو ته هن سال ١٩٦٠ع ۾ڪيس وري گرفتار ڪيو. ڀهريائين بلوچستان جي مچ جيل جي سخت ترين سردي ۾ رکيو پوءِ پنجاب جي مختلف جيلن ۾ سال ١٩٦٢ع ٽائين باندي رهيو اذيتون برداشت ڪيون. آزاد ٿيڻ بعد وري هن ساڳي سال ۾ جنرل محمد ايوب خان جي ڏنل آئين خلاف انگريزي ۾ پمفليٽ ڪڍيو ۽ جدوجهد ڪئي. آخر جنرل محمد ايوب خان هن کي ڊسمبر ١٩٦٧ع کان اپريل ١٩٦٨ع ٽائين قيد ۾ رکيو. ڪيس هلندي ڪورٽ ۾ جتوئي صاحب پنهنجي مشهور شعر" جيئي سنڌ جيئي سنڌ جام محبت پيئي سنڌ " پڙهيو. جنهن تي اٽارني جنرل اعتراض ڪندي چيو ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪندي چيو تہ هي اڪنڊ ڀارتي آهي پر جج صاحبن قرارر ڏنو تہ جيئي سنڌ چوڻ ڏوهہ ناهي ۽ هي هڪ ثقافتي نعرو آهي.

سنڌ ۾ هاري ڪميٽي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي قيادت ۾ حقن حاصل ڪرڻ لاءِ وڏيون تحريڪون هلايون ۽ ڪاميابيون ماڻيون. هنجي دور ۾ سنڌ جو وڏيرو، ڪامورو ۽ وزير هاري ورڪر ڪان ڪنُ هٽندو هيو. پاڻ سال ۱۹۴۸ع ۾ پهريان پنج سمي يا اڌو اڌ بٽئي تحريڪ هلائي جنهن لاءِ ان وقت سنڌ ۾ سڀ ڪان وڏي اناج منڊي شهداد ڪوٽ ضلعو لاڙڪاڻو ڪي منتخب ڪيو ويو. هن تحريڪ ۾ جتوئي صاحب ساڻ مولوي نذير حسين جتوئي، مولوي عزيزالله جروار، ڪامريڊ عبدالواحد سومرو رتو ديرو وارو، نبي بخش تونيہ ۽ مولوي الاهي بخش قريشي وغيره شامل هيا. در اصل بٽئي مان جيڪڏهن پنج خرار آنُ هوندو هيو تہ وڏيرو يا ذميندار ٽي خرار ڪٽندو هيو باقي بچيل ٻہ خرارن مان بچ، تويا ۽ اوطاق جو حصوڪيڊي اوڌر يا قرض اُگاڙي هاري کي ڏيندو هيو. اڌو اڌ بٽئي تحريڪ هلي ۽ پوءِ شهداد ڪوٽ ۾ عهديدار ۽ هاري گرفتار ٿيا پر سنڌ جي جاگيردارن ۽ زميندارن ۾ چڻ تہ ترٿلو مچي ويو. ڪو اوچتو طوفان اچي ويو. هن وڏي حقن جي جنگ ۾ آخر هاري حقدار سوبہ ماڻي ۽ زميندار شڪست ميجي. ان ڪان پوءِ سنڌ ۾ بٽئي اڌو اڌ رواج شروع ٿيو. سال ۱۹۶۹ع ۾ ٻي تحريڪ ”هارپ ائڪٽ“ شروع ٿي جنهن لاءِ سرڪار ڪميٽي جوڙي هر ضلعي هيڊ ڪوارٽر ۾ زميندارن ۽ هارين جون گڏجاڻيون ڪوٺايون ويون ۱۵اپريل ۱۹۶۹ع تي دربار هال لاڙڪاڻي ۾ اجلاس زير صدارت سيد ميران محمد شاهہ جي منعقد ٿيو جنهن ۾ زميندارن جي بيگر ڇيڙ ۽ لاپو متعلق هارين بيان ڏنا جڏهن تہ وڏيرن پاران محمد ايوب کهڙو، فقير محمد انڙ، محمد خان چانڊيو ۽ نواب غيبي خان چانڊيو جو پٽ ۽ٻين هارين جي مخالفت ۾ دليل ڏنا. هن موقعي تي ڏامراهن ڳوٺ جي وڏيري محمد پناهہ جوٽيجي پنهنجي روشن خيال ۽ حق پرستي جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مظاهرو ڪندي سر عام اجلاس ۾ هارين جي حقن ۽ مطالبن جي حمايت ڪري اجلاس کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. حيدر بخش جي ڪوشش سان سال ١٩٥٠ع ۾ " SindhTanancy act " پاس ٿيو.حيدر بخش جتوئي ٣ اپريل ١٩٥٠ع ۾ سڄي سنڌ جي هارين کي سنڌ اسيمبلي بلڊنگ ڪراچي پهچڻ جي اپيل ڪئي ۽ نتيجي ۾ اٽڪل پندرهن هزارن جي تعداد ۾ هارين مظاهرو ڪيو ۽ ڌرڻو هڻي ويٺا. هن هاري مظاهري سنڌ ۾ هاري تحريڪ جي سياسي قوت اهميت ۽ اتحاد جو شاندار مثال پيش ڪيو ڪيترن هارين ورڪرن کي گرفتار ڪيو ويو ۽ پوءِ جلد ئي آزاد ڪيو ويو. هارين پاران اسيمبلي جي هلندڙ اجلاس جو گهيراءُ ختم ڪرڻ لاءِ پهريان تہ حڪومت پوليس ۽ فوج کي وڏي تعداد ۾ گهرايو هيو پر پوءِ حالتن جو جائزو وٺڻ بعد ان وقت جي وزير اعليٰ مسٽر يوسف هارون ملاقات ڪرڻ لاءِ حيدر بخش جتوئي ۽ ڪجهہ اڳواڻن کي اسيمبلي ۾ گهرايو. مذاڪرات ٿيا ۽ آخر اسيمبلي ٣ اپريل ١٩٥٠ع تي "سنڌ ٽيننسي ايڪٽ "بحيثيت قانون پاس ڪيو. اها صرف ۽ صرف حيدر بخش جتوئي صاحب جي ڪرشمہ ساز شخصيت ۽ ولولہ انگيز قيادت جي ڪاميابي هئي. شاعري ۽ ادب جي خدمت جي جذبي هيٺ پاڻ نوڪري تان استعفيٰ ڏنائين پر انگريز ڪليڪٽر مئڪملن حيدر بخش ۽ سندس والد کي گهرائي هيڊ منشي جي عهدي تان استعفيٰ واپس وٺرائي. هن شاعري اسڪول جي زماني ۾ امام حسين جي شهادت بابت مرثيہ پڙهي شروع ڪئي.

حيدر بخش جتوئي صحافت ذاتهن پڻ هاري انقلاب خاطر لاڙو ڪاڻو. ١٩٤٥ع ۾ هاري حقدار اخبار جاري ڪيائين پوءِ سال ١٩٤٦ع ۾لاڙڪاڻي مان هفتيوار اخبار " ڪسان" ڪڍيائين جيڪا قسمت چڱاڻي جي پريس مان ايڊيٽر ڪامريڊ عبدالواحد سومرو ۽ سب ايڊيٽر نبي بخش تونيہ جي قيادت ۾ سال ١٩٥٠ع تائين جاري رهي، پاڻ سنڌ جو ڪيس قلم، ادب، صحافت، قانون، عقل ۽ ڏاهپ سان ڳايوءِ ميان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلام شاهہ ڪلهوڙي ڪانپوءِ حيدر بخش جتوئي ٻئي نمبر تي سنڌ جو عاشق هيو. جنهن پنهنجي زندگي ۾ سنڌ سان سچو عشق ڪيو. جنهن جو اظهار هن پنهنجي قول فعل ۽ سياسي عمل کان علاوه شاعري ذريعي پڻ ڪيو آهي. هن جي دور ۾ شاعر سڳورا عشق، محبت، محبوب جا زلف ۽ اکيون، گلن چمن ۽ بلبل جون ڳالهيون، چنڊ جي چاندوڪي ۽ چڪور جي محبت، باغ برسات، ڪوئل جي ڪوڪُ آسمان ۽ ستارن جي دنيا تائين محدود هيا، پر حيدر بخش جتوئي پنهنجي شاعري ۾ ادب ۽ انسانيت جي وچم پيدا ٿيل وڇوٽين کي ختم ڪري ادب کي انسان جي مظلوميت ڌرتي ۽ ملڪي يا قومي پيغام، هاريءَ جي ڏک سور، هر ۽ ڪوڏر واري مزور جي محنت ۽ ڏاتي، اجرڪ پٽڪي، شهپر ۽ ڏاڙهي جي عظمت کي خاص محور ۽ مقصد بڻايو. شاعري ۾ لفظن کي مظلومن جي آزادي ۽ قوم جا مسئلا پيش ڪرڻ وارا لفظ وڏا ۽ جملا ڏنا لفظن ۾ جوش تلخي ۽ قومپرستي جا موتي مالا وانگر مٽيا نظر ايندا.

ڪاليج جي زماني ۾ حيدر بخش جو نالو شاعري ۾ مشهور ٿيو. ڪاليج ۾ ١٩٢٧ع ڌاري شاگردن جي هڪ جماعت نالي ”سرسوتي گروپ“ هئي اتي مشاعره ٿيندا هيا. سال ١٩٣١ع ۾ بحيثيت مختيار ڪار بدين پهريون ڪتاب تحفہ سنڌ شايع ٿيو. جنهن ۾ شڪوه جو انساني انداز پنهنجي مالڪ سان پيش ڪيو. هن ڪتاب سنڌ ۾ ان وقت هڪ وڏو مسئلوپيدا ڪري ڇڏيو جڏهن سنڌ ۾ مذهبي ڪٽر پٽي وارن ماڻهن کي سندس جو مخالف ڪري ڇڏيو ۽ هڪ تحريڪ ايوانن ۾ ويهندڙن شروع ڪئي. ڪيترا ئي اجلاس منعقد ٿيا ۽ حيدر بخش جتوئي کي ملازمت تان هٽائي سندس ڪتاب ضبط ڪري قاسي چاڙهڻ جي فتوي پڻ شامل هئي. ان ڏس ۾ حيدرآباد ۾ هڪ وڏو جلسو ٿيو ۽ ناميارن گادي نشين کان علاوه مخالفت ۾ سنڌ اسيمبلي جو اسپيڪر سيد ميران محمد شاه، خان بهادر محمد ايوب کهڙو، پير علي محمد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راشدي، نظر محمد پناڻ جهڙا سياستدان ۽ پير حسام الدين راشدي جهڙا اديب شامل هيا. سيد ميران محمد شاهه صاحب سنڌ اسيمبلي جي مسلمان ميمبرن جي وفد جي قيادت هيٺ بمبئي جي گورنر وٽ حيدر بخش جتوئي خلاف شڪايت ڪئي ويا. حيدرآباد جي ڪمشنر مسٽر گبسن وٽ به دانهين ٿيا جنهن حيدر بخش کي گهرائي سمجهايو ته اهو ڪتاب واپس وٺي پر جتوئي صاحب انگريز ڪمشنر کي صاف جواب ڏنو. جڏهن فائيل بمبئي جي گورنر وٽ پهتي تڏهن گورنر صاحب فائيل ان وقت جي چيف ايگزيڪيوٽو ايڊوائيزر ٿو گورنر بمبئي سر شاهه نواز خان ڀٽو ڏانهن موڪليو. جنهن تي سر شاهنواز خان ڀٽو نوٽ لکيو ته سڄي سنڌ ۾ حيدر بخش جتوئي واحد قابل، لائق ۽ هوشيار مسلمان آفيسر آهي. قابليت کان علاوه ايماندار ۽ ديانتدار به آهي. اهڙي قسم جا ڪتاب اڳ پڻ شايع ٿيا آهن جن تي ڪو به قدم کنيو ناهي ويو. لحاظ هن ڪيس ۾به خاص قسم يا قدم جي ضرورت ناهي. سر شاهنواز ڀٽو جي سفارش ڪانپوءِ فائيل داخل دفتر ٿيو، حيدر بخش جتوئي جي ملازمت بچي وئي. سر شاهنواز خان کان علاوه ان وقت جي اخبارن ۾ صرف مولانا دين محمد وفائي ۽ محمد هاشم ٻه اهڙا ايڊيٽر هيا جن حيدر بخش جتوئي جي خيالن جي مخالفت نه ڪئي ۽ اهو چيو ته اها ڪا خاص ڳالهه ڪونهي. جيئڻ ته هو وطن ۽ قوم ساڻ محبت ڪندڙ شاعر هيو تنهنڪري سندس خاص شعرن جهڙوڪ سنڌ جو دلبر هوش محمد، پاڪستان زنده آباد، جيئي سنڌ جيئي سنڌ ڏاڍا مشهور ٿيا. جيئي سنڌ جيئي سنڌ جام محبت پيئي سنڌ ته اڄ تائين هر محفل ۾ هر فنڪار جي آواز ۾ جهونگار جي پيو شاعري ۾ سندس تخلص ”حيدر“ هيو. شاعري ۾ خاص طرح تحفه سنڌ نظم آزادي قوم مخصس سال ١٩٤٣ع سنڌ پياري(نظم) حيوان انسان(نظم) اي سنڌي وڏيرا ڪجهه انسان ٿي(نظم) اي مٺي جيجل سونهاري سنڌ(ضبط ٿيل) بلوچستان زندهه آباد(ضبط ٿيل) هاري انقلاب (نثر) ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاري گيت(شعر) ڪمدار جا ڪارناما (نثر) سال ١٩٥٣ع پنهنجو مثال پاڻ آهن. سندس شاعري ۾ هر هڪ شيءِ جو ذڪر هئڻ ۽ سنڌ جي هر هڪ شيءِ ساڻ عشق سبب ماڻهو هن کي چريو بہ سڏيندا هيا. اڄ بہ وڏا شاعر ايئر ڪنڊيشن ڪمرن ۾ ويهي ڌرتيءَ، قوم ۽ ٻوليءَ بابت شاعري ڪن پيا پر حيدر بخش جيلن ۽ ڪال ڪوٺڙين ۾ ويهي ڌرتيءَ جا گيت ڳايا. مرڻ گهڙي تائين سنڌ ۽ سنڌي ڪندو رهيو. هو روزانو زندگي جي وهنوار ۾ قسم بہ سنڌ جو کڻندو هيو. سندس شاعري ۾ جذبو پيدا ڪندڙ، جوش ڏياريندڙ ۽ غيرت جاڳائيندڙ شاهڪار شامل آهن. ماڻهن ۾ حقن جي قومي جدوجهد جي رهبر جي شايع ٿيل ڪتابن جو تعداد اٽڪل ١٨ آهي. جن ۾ سنڌ اسيمبلي اليڪشن پٽيشن، بل ٽو امينڊ سنڌ ٽيننسي ايڪٽ (انگريزي) سال ١٩٥٠ع، ڊيمو ڪريسي اينڊ ڊڪٽيٽر شپ ان پاڪستان(انگريزي چار حصا سال ١٩٥٥ع)ڊيمو ڪريسي اينڊ جٽس آف چيف جسٽس(انگريزي) سال ١٩٥٦ع لينڊس ان سنڌ، هوشڊ اون ڊيم(انگريزي) شل سنڌي لينگويج سٽي ان ڪراچي آرناٽ (انگريزي)، انجسٽس لينڊ اسيسمينٽ ريٽس(انگريزي) ۽ ڊسپوزل آف اويڪيو پراپرٽي (انگريزي) سال ١٩٥٧ع ون يونٽ اينڊ ڊيمو ڪريسي (انگريزي) سال ١٩٦٢ع، ان جسٽس ٽو سنڌ (انگريزي) بہ حصا ليٽ اس سيو پاڪستان(انگريزي) بہ حصا هاير لينڊ ٽيڪسيشن(انگريزي) سال ١٩٦٦ع ڪان علاوه رويو آف قرآن شريف شامل آهي جيڪو شايع نہ ٿيو.

حيدر بخش جتوئي سنڌ جوپهريون سياستدان آهي جنهن سنڌ جي سياست کي مذهب وانگر اختيار ڪيو جنهن ڪري وقت جا وڏيرا سياستدان مٿس ٽوڪون ڪندا هيا. هي عملي انسان، تحرير ۽ تقرير جو بادشاهہ، حساس ۽ سباجهڙو اديب شاعر، بلند ڪردار ۽ اخلاق واري شخصيت جو مالڪ، ذاتي شهرت، تعريف امارت، نٽ ٽانگر ڪان پري سياستدان، زاهدن وانگر اٽڻ ويهڻ کائڻ پيئڻ ۾ سادو انسان نہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاوڙ نہ آڪڙ نہ وڏائي، سورنهن آنا سچي ڳالهہ ڪندڙ ، امن انسان ۽ محبت دوست، غريبن جي گهرن ۾ خوشيون آڻيندڙ اڳواڻ لڳاتار جيلن ۾ قيد جون اذيتون برداشت ڪرڻ، تشدد سهڻ، خراب ڪاڌو خوراڪ ۽ مناسب صحت جوعلاج نہ ٿيڻ ڪري مسلسل بيمار ۽ ڪمزور رهڻ لڳو ۽ فالج سبب آخر اسپتال ۾ ٢١ مئي ١٩٧٠ع تي ٦٩ سالن جي ڄمار ۾ حوصلي سان لاڏاڻوڪري ويو. جيئن تہ هو لاڙڪاڻي مان لڏي حيدرآباد رهائش پذير ٿيو هيو. تنهنڪري سندس آخري وصيت مطابق کيس سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حاڪم ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي جي مزار جي احاطي ۾ جڳهہ ڏني وئي. هن پاڻ هٿن ۾ زنجير پائي قوم کي هٿڪڙين کان آزاد ڪرايو. جيسين سنڌ سر زمين تي سنڌي قوم جو وجود آهي بابائي سنڌ حيدر بخش جتوئي جو نالو ڌرتيءَ جي مرد مٿيرن ۾ هوندو. مون ناچيز کي هن عظيم شخصيت کي ڏسڻ پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ جو زندگي ۾ هڪ دفعو موقعومليو. پاڻ جڏهن ون يونٽ ٽٽڻ کانپوءِ سال ١٩٧٠ع ۾لاڙڪاڻي آيو تہ ريلوي اسٽيشن تي تمام سياسي پارٽين ۽ شاگرد تنظيمن سندس شاندار استقبال ڪيو. هو گاڏيءَ ۾ نہ ويٺو ۽ جلوس جي صورت ۾ پنڌ غريبو مقام ميدان تي جلسي ۾ پهتو. مان سندس خطاب ٻڌو. اسان استاد عبدالوحيد ڪٽپر جي قيادت ۾ سندس استقبال ڪيو. پاڻ ڪامريڊ دوست محمد ابڙو وڪيل وٽ مهمان هيا. مون گذارش ڪئي تہ ڪامريڊ جيل جي تجربن بابت ڪجهہ ٻڌايو. حيدر بخش چيو تہ ”مون مختلف موقعن تي جيل ۾ آرام سان سنڌي انگريزي ڪتاب لکيا. تقريبن شاعري جيل ۾ ڪئي ۽ لکي اٿم. مون جيلن ۾ رهي ڪري سنڌ جومقدمو وڙهيو آهي. جيل ۾ وڃڻ بعد يار دوست، مٽ ۽ مائٽ تہ ملڻ ئي ڪو نہ اچن. لڳاتار جيلن ۾ وڃڻ ڪري هي منهنجو پٽ دادن پڻ ملڻ ڪو نہ ايندو هيو. هو چوندا هيا تہ پاڻ ئي بابو آزاد ٿي ايندو. مان جيل مان پنهنجا ڪيس بہ لڙيا آهن ڇاڪاڻ تہ مان سنڌ ۽ سنڌين جو وڪيل آهيان.“ اڄ هڪ قومپرست ٽولو حيدر

بخش جي ڪردار کي مٿائڻ ۾ مصروف آهي جڏهن ته هن پنهنجي عمل ۽ ڪردار سان ڌرتي دوست جو ڪردار ادا ڪيو آهي. هن وٽ رتبو ۽ حيثيت نه پر تحريڪ ۽ نظريي سان وفاداري أتم آهي. هو انهن آدرشوادي انسانن مان ڪو نه هيو جيڪي صرف سماجي برائن تي تنقيد ڪندا وتن پر هو هڪ سچو سماجي انقلاب آڻيندڙ انسان هيو. چاڪاڻ ته جيسين سماج جا بنياد نه بدلبا تيسين شخصي نيڪي ڪنهن ڪم جي ڪونهي. پورهيت ۽ هاري جي حاڪميت لاءِ جدوجهد ڪندڙ جوان پنهنجي جسم، خواهشن کي ڏک، ڏولاوا، تڪليفون ڏنيون، پر سنڌ ڌرتي جي هاري کي ڏوجهرن ۽ ڌهڪاءَ کان نجات ڏياري. ڪاش اڄ جديد سهولتن ۽ شعوري دور ۾ ڪامريڊ جتوئي جو نظريو ۽ پارٽي ڪنهن ڪنڊ تان عملي جدوجهد ۾نظر اچي ها هاري حقن جا ڏيئا ٻاري ها ته جتوئي مرحوم جي زندگي جو خواب سجايو ٿئي ها، سندن زندگي جي جدوجهد لاڀ ماڻي ها. ١٩٧٠ع کان هي انقلاب جو باب ختم ٿي ويو آهي ۽ ڪاش ڪو حيدر بخش جتوئي اڄ پيدا ٿئيٰ ۽ هاري حقدار جونعرو هڻي .

مددي ڪتاب: جنب گذاريم جن سين، مهراڻ، هوڏو ٿي هوڏينهن، لاڙڪاڻو ساهہ ساٿو. اهي ڏينهن اهي شينهن ڪامريڊ سوڀي گيانچنداڻي جي لائبريري ۽ سنڌ پبليڪشن لاڙڪاڻو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خانبهادر محمد ايوب کهڙو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خانبهادر محمد ايوب کھڙو

خانبهادرمحمد ايوب کھڙي بابت اهو ٻڌائڻ ضروري آهي تہ هو هڪ پڪي وڏيري گهراڻي ۾ پيدا ٿيو. اهو وڏيرڪو گهراڻو جنهن جي تعليم ۽ سياست ۾ ڪا بہ دلچسپي ڪا نہ هئي. حڪومت جي معاملن سان ڪو بہ واسطو ڪو نہ هيو. سندس والد ميان شاهہ محمد کھڙو پنهنجي علائقي جو وڏو زميندار هيو. وڏيرو ميان شاهہ محمد کھڙو پنهنجي محنت، ڪفايت شعاري، هٺ جي ڪنايت سبب علائقي ۾ تمام گهڻي زمين ٺاهي. هن بنجر زمينون آباد ڪري وڏي جائداد ۽ دولت گڏ ڪئي. سنڌ جي وڏيرڪي سماج ۾ اهو ڏٺو ويو آهي تہ ڪنهن وڏيري وٽ ڪجهہ زمين آباد ٿي ۽ ڏوڪڙ مليو تہ پوءِ رڄ ڪتا مقابلا، ڏاندن جي گوءِ، اوطاق تي نوڪر چاڪرن جا فالتو ٽولا، شراب، ڪباب ۽ شباب ڪان علاوه ڪي دعوتون ٿينديون. وڏيري جي هر طرف هاڪ هوندي. واه واه رئيس وڏا جا پول ۽ خوشامندڙ يا هوندا. ڪي جهيڙا ٿيندا ڪي پلاند ٿيندا. اوطاق تي نوڪر چاڪر حاضر هوندا چاهي وڏيرو قرضي ٿي وڃي پر اوطاق ۽ وڏيري جو شان قائم دائم هوندو. گهڻو ڪري وڏيرا هندن واپارين جا قرضي هوندا هئا پر ان ئي سماج ۾ وڏيرو شاهہ محمد کھڙو بہ هيو جيڪو انهن سڀني وڏيرڪي صلاحيتن کان وانجهايل هيو. هن پنهنجي جائداد بہ وڌائي تہ وري پونيئرن لاءِ بہ گهڻو پئسو ڇڏيو. هٺ جي ڪفايت سبب وڏيري شاهہ محمد بابت ڪيترائي قصا ۽ ڪهاڻيون مشهور هيون جيڪي محفلن ۽ ڪچهرين ۾ ٻڌايون وينديون هيون. ميان شاهہ محمد کھڙي کي بہ زالون هيون، جن مان چار پٽ هيس پهريون پٽ خانبهادر محمد ايوب کھڙو، حاجي محمد مراد، ميان محمد نواز ۽ ميان علي گوهر کھڙو شامل آهن. محمد ايوب کھڙو صاحب آگسٽ ١٩٠١ع ۾ ڳوٺ عاقل تعلقو لاڙڪاڻي ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇائو. ڳوٺ عاقل سنڌو درياهه جي ڪناري تي آهي. جنهن زماني ۾ ماحول ۾ کهڙو صاحب پيدا ٿيو. اهو صدين کان قائم وڏيرڪي سوسائٽي جو عروج وارو دور هيو. تعليم حاصل ڪرڻ کي اجايو وقت جو زيان ۽ بيڪار سمجهيو ويندو هيو. خاص طرح وڏيرا پنهنجي اولاد کي ته پڙهائيندا ئي ڪو نه هيا ۽ سندن چوڻ هيو ته پٽ ڇا لاءِ پڙهي؟ پٽ کي ڪا نوڪري ته ڪرائڻي ڪونهي. رب پاڪ جو سڀ ڪجهه ڏنل آهي، جوان ٿي زمينداري ۽ جائداد سنڀاليندو، جڏهن ته عام ماڻهو جي اولاد خاطر تعليم جي سهولت ڏيارڻ، اسڪول قائم ڪرڻ کي عيب سمجهيو ويندو هيو، غريب جي اولاد کي تعليم ونڻ گناهه هيو. هي اهو دور هيو جڏهن مڊل ڪلاس اڃان وجود ۾ ڪو نه آيو هيو. يا ته غريب هوندو يا وري وڏيرو هوندو هيو، بس ٻه ڪلاس يا طبقا هيا. عزت ۽ شان جومعيار صرف دولت هئي، دولتمند ئي عزت وارو سمجهيو ويندو هيو. جيڪڏهن ڪو نيڪي جو ڪم ڪنهن وڏيري کان ٿي سگهندو هيو ته ڳوٺ ۾ مسجد قائم ڪيائين ۽ تعليم لاءِ ٻه ڪو مولوي رکندا هئا ته جيئن ماڻهو الله الله ڪن. اخبارن کي ان دور ۾ گلا ڪرڻ وارو ادارو ۽ صحافين کي گلاخورن جو ٽولو سمجهيو ويندو هيو. ملڪ ۽ قومي مسئلن ۾ شريڪ ٿيڻ کي وڏيرا فسادي ٽولي جو ساٿ ڏيڻ سمجهندا هيا: سياست، نظريا يا شعور وارا شاعر اديب ميدان ۾ ڪو نه هيا. جيڪڏهن ڪنهن وڏيري کي ڪا انگريز سرڪار وٽ ڪچهري ۾ڪرسي ملي يا اقتدار جو ڪو ننڍڙو حصو نصيب ٿيو ته اهووڏيرو هوش کان نڪري ويندو هيو. پاڻ کي وڏو حاڪم سمجهڻ لڳندوهيو. اهڙي سماج واري صورتحال صرف سنڌ سان نه پر برصغير ۾ موجود هئي، اهڙي ماحول ۾ ڪير پاڻ کي ڪيترو تبديل ڪندو. پنهنجي شخصيت کي ڪيترو خوبصورت يا ذهن کي وري روشن خيال ڪندو، ان بابت تاريخ ۾ تاريخدان ئي ڄاڻيندو هوندو. اهڙي ئي جهالت، تڪبر غرور واري معاشري ۾ محمد ايوب کهڙو صاحب پرورش پائڻ لڳو. هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرائمري تعليم پنهنجي اباڻي ڳوٺ عاقل ۾ پڙهي، سيڪنڊري تعليم لاءِ لاڙڪاڻي جي واحد انگريزي مدرسي اسڪول ۾ داخلا ورتي جتان ڇهه درجا پاس ڪري پوءِ سنڌ ۾ مئٽرڪ لاءِ اهل حيثيت صاحبن جي اولاد لاءِ واحد اسڪول سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي ۾ داخلا ورتي جتان اتڪل ١٩١٨ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري ڪراچي جي ڊي جي ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. پاڻ اڃان ڪاليج جي پهرين سال ۾ هيو ته سندس والد ميان شاهه محمد ١٩٢٠ع ۾ وفات ڪئي. نيٺ کهڙو صاحب تعليم کي اڌ ۾ ڇڏي، گهر موٽڻ پٺ هئڻ سبب پنهنجي والد جي ڇڏيل زمينداري سنڀالڻ شروع ڪئي. جڏهن محمد ايوب کهڙو صاحب ڪٽنب ۽ جائداد جي ذميواري سنڀالي. ان وقت سندس عمر صرف ١٩ سال هئي.

هي اهو دور هيو جڏهن بر صغير ۾ خلافت تحريڪ جو زور شور هيو خاص طرح سنڌ ۽ لاڙڪاڻي ۾ ته مسلمانن جي هن تحريڪ جو عروج هيو، مسلمانن جا جذبا جوان ۽ حوصلا بلند هيا. خلافت تحريڪ جو عملي طرح قائد ۽ هجرت ڪميٽي جو چيئرمن بئريسٽر جان محمد جوڻيجو به لاڙڪاڻي جي سر زمين جوڄائو هيو. بئريسٽر جوڻيجي جي سربراهي ۾ انگريز سرڪار خلاف مسلمانن جي خلافت ڪانفرنس ۾ برصغير جا وڏا وڏا مسلم اڳواڻ شريڪ ٿيڻ ايندا هيا ۽ لاڙڪاڻو شهر خلافت تحريڪ جوگڙهه هوندو هيو. محمد ايوب کهڙي صاحب پڻ بنيادي طور پنهنجي گهريلو ماحول ۾ اسلامي تعليم ۽ تربيت حاصل ڪئي هئي. جنهنڪري خلافت تحريڪ جي پر جوش ماحول مٿس گهڻو اثر وڌو هو ان اسلامي تحريڪ کان گهڻو متاثر ٿيو ۽ اڳتي هلي جڏهن سياست ۾ پير داخل ڪيائين تڏهن کهڙي صاحب جو مقصد صرف مسلم ڪاز هيو، آخر سنڌ اندر خانبهادر کهڙو مسلم ڪاز جو هڪ وڏو علمبردار ثابت ٿيو. خانبهادر کهڙي پنهنجي سياسي زندگي جو آغاز ١٩٢٠ع کان ڪيوجڏهن پاڻ اليڪشن ۾ ضلعي ڪائونسل لاڙڪاڻي جوميمبر چونڊجي آيو. هن دور ۾ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ دادو

ضلعو پڻ شامل هيو ۽ سر شاهنواز خان ڀٽو جو سياسي طور ڪنٽرول هيو ۽ پورو ضلعو سندن اثر هيٺ هيو. جيئن تہ خانبهادر کهڙي ۾ قائدانہ صلاحيتون تمام گهڻيون موجود هيون ۽ پاڻ سنڌ جي مسلمان جي ڏکن ۽ تڪليفن کان ڀلي طرح ڄاڻ رکندو هيو. سنڌ جي مسلمانن جا حق ڪيس گهڻو عزيز هيا. مسلمانن تعليم نہ هئڻ ڪري قانون کان اڻواقفيت ۽ اڻ ڄاڻائي سبب پاڻ کي وڏين تڪليفن ۽ مصيبتن ۾ ڦاسائي ڇڏيو هيو. ڪاتيدارن ۽ هاري جي حالت گهڻي پريشان ڪندڙ هئي. ان وقت انگريز جو راڄ هيو ۽ هندو واپاري وري پنهنجين چالاڪين سان سنڌ جي ماڻهن کي پنهنجو غلام بڻايو ويٺا هئا. قانون کان اڻ واقفيت ۽ هندن جي چالاڪين ڪري مقامي ماڻهو زمينون ڦرايون ويٺا هوندا هيا. زمينن تي ڪڙڪائي جي زماني ۾ قرض ڪڻڻ جي بيماري ننڍن وڏن وڏيرن ۾ عام هئي. سنڌ جا گهڻا هاري ۽ وڏيرا هندن جا قرضي هيا. قانون مطابق هندن کي اختيار هيو تہ هو قرض جي بدلي زمين يا جائداد تي قبضو ڪن. اهو قبضو آبادگار جي غير موجودگي ۾ بہ هندن کي عدالت مان ملندو هيو. غير حاضري لاءِ ڏوڪڙ هلائي هندو قبضو حاصل ڪندا هيا. سنڌي مسلمان سان اهڙي ظالمائي رويي کي خانبهادر کهڙو ويجهڙائي سان ڏسندو ۽ محسوس ڪندو رهيو نيٺ کهڙي صاحب جي سياست جو بنياد ئي هندومخالف سياست بڻيو. هن پنهنجي سياست جو آغاز اهڙي مسلم بنيادن تي شروع ڪيو.

خانبهادر کهڙي ٢٢ سالن جي عمر ۾ اسيمبلي سياست ۾ قدم رکيو. سال ١٩٢٣ع ۾ بمبئي قانون ساز اسيمبلي جون چونڊون منعقد ٿيون، هن دور ۾ سنڌ لاءِ بمبئي اسيمبلي ۾ ڪل پندرهن سيٽون هيون جڏهن تہ لاڙڪاڻي ضلعي (ان ۾ دادو ضلعو بہ شامل هيو) لاءِ ڪل ٽي سيٽون مخصوص هيون. کهڙو صاحب اليڪشن ۾ سرشاهنواز خان ڀٽوجي تمام ويجهي دوست نواب امير علي خان لاهوري جي مقابلي ۾ بيٺو ۽ ڪاميابي ماڻي. لاڙڪاڻي ضلعي مان کهڙي صاحب کان علاوه سر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهنواز خان ڀٽو ۽ خان صاحب ڪريم بخش خان جتوئي به چونڊيا. کهڙي صاحب جو ابتدا ۾ اليڪشن کٽڻ ثابت ڪري ٿو ته هو ڪيترو نه هر دلعزيز ۽مضبوط سياستدان هيو. اسيمبلي ۾ پهچڻ کهڙي صاحب لاءِ ڏاڍو ضروري هيوڇاڪاڻ ته بمبئي اسيمبلي جي ايوان تان هو سنڌي مسلمانن لاءِ پنهنجا جذبا ظاهر ڪري ۽ جدوجهد شروع ڪري سگهيو پئي. آخر اهوئي ٿيو جوکهڙي صاحب اسيمبلي ۾ پهچندي سنڌي مسلمانن سان مختلف مسئلن خاص ڪري ملازمتن ۾ ٿيندڙ ظلم خلاف ڀرپور آواز اٿاريو ۽ سندس مدلل ۽ مفصل تقرير بمبئي جي ايوان ۾ هڪ خاموش جمود کي ٽوڙيو ۽ هندن ۾ مانڌاڻ مچي ويو. نيٺ کهڙي صاحب پاران پيش ڪيل انگ اکرن جي روشني ۾ حڪومت ڌيان ڏيڻ ۽ عمل ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي وئي آخر سنڌي مسلمانن کي ملازمتن ۾ حصو ملڻ شروع ٿيو.

سال ١٩٢٣ع کان بر صغير ۾ هندو مسلم فرقيوارا نه فساد شروع ٿيا ۽ اهي مذهبي جهڳڙا تمام گهڻي عروج تي پهتا، سڄو معاشرو انهن فسادن جي لپيٽ ۾ اچي ويو. هندستان ۾ هندن"شڌي" ۽ "سنگهٽن" تحريڪون شروع ڪيون ۽ مسلمانن کي زوري هندوبنائڻ شروع ڪيو اهڙن حالتن ڪري مسلمانن مٿان سخت مصيبتون ۽ عذاب نازل ٿيا. سال ١٩٢٨ع ۾ لاڙڪاڻي جي هڪ هندو عورت پنهنجو مذهب مٽائي مسلمان سان شادي ڪئي، هندن کي ان خبر تي وڏو غصو آيو ۽ هنن ڪورٽ ۾ ان عورت جي واپسي لاءِ ڪيس ڪيو جنهن جي انگريز انتظاميه حمايت ڪندي هندن جو ساٿ ڏنو ۽ ان عورت کي واپس هندن حوالي ڪيو ويو. رد عمل ۾ لاڙڪاڻي جي مسلمانن هندن جي دوڪانن ۽ ملڪيتن کي گهڻو نقصان پهچايو. انگريز سرڪار سخت رويو اختيار ڪندي وڏي تعداد ۾ مسلمانن جون گرفتاريون عمل ۾ آنديون، سنڌ ۾ صرف خانبهادر کهڙو ئي اهڙو ليڊر هيو جنهن کلم کلا سنڌي مسلمانن جي حمايت ڪندي ڪين قانوني، مالي ۽ اخلاقي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مدد ڪئي. سنڌي مسلمانن ڪي وڪيل ۽ ضمانتون ميسر ڪري آزادي ڏياري پاڻ ملهائيو. کهڙي صاحب جي مجاهداڻي عمل سنڌي مسلمانن ۾ ڪيس گهڻو مقبول بنائي ڇڏيو ۽ هو سنڌي مسلمانن جو هيرو سڏائجڻ لڳو.

جيئن تہ سر شاهنواز ڀٽو صاحب ۽ خانبهادر عظيم خان پاران ننڍن ڪاتيدارن ڪي زرعي مقصد لاءِ ۽ واپارين ڪي واپار وڌائڻ لاءِ پنهنجي مدد پاڻ جي بنياد تي ڪو آپريٽو بئنڪ شروع ڪئي وئي هئي. مقصد اهو هيو تہ سنڌي مسلمان پنهنجي پيرن تي بيهي سگهي. خانبهادر کهڙي ان تحريڪ ۾ پڻ گهڻو حصو ورتو ۽ پراونشل ڪو آپريٽو بئنڪ جو ڊائريڪٽر بہ رهيو. سال ۱۹۲۸ع ۾ سنڌ زميندار بئنڪ لاڙڪاڻو قائم ڪئي وئي، جنهن جو کهڙو صاحب اٽڪل چاليهہ سالن تائين چيئرمين هيو. هي بئنڪ بہ زميندارن کي آسان شرطن تي قرض ڏيندي هئي، هڪ وقت اهڙو بہ هيو تہ هر ٻيو زميندار ۽ وڏيرو سنڌ زميندار بئنڪ جو قرضي هوندو هيو. بئنڪ جي عاليشان بلڊنگ پير قائم شاهہ بخاري جي سامهون هوندي هئي، جنهن کي هاڻي ڊاهي اسٽيٽ لائيف بلڊنگ بنايو وجي پيو.

خانبهادر سکر مان سنڌي ٻولي جي اخبار"سنڌ زميندار" پڻ جاري ڪئي جنهن جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر کهڙو صاحب پاڻ هيو. جڏهن تہ اخبار جو ايڊيٽر آغا نظر علي ۽ پير علي محمد راشدي هيا. هن اخبار ۾ معروف محقق پير حسام الدين راشدي بہ گهڻي عرصي تائين ڪم ڪيو. ان وقت سنڌ ۾ نڪرندڙ ڪل ٻہ سنڌي مسلمانن جي ترجمان سنڌي اخبارون هيون، هڪ "الوحيد" ۽ ٻي اخبار"سنڌ زميندار" هئي، انهن ٻنهي اخبارن انگريز راڄ ۾ هندن جي پروپيگنڊه خلاف هڪ مخاذ طور ڪم ڪيو. گهڻي عرصي تائين کهڙو صاحب بمبئي يونيورسٽي جي سينيٽ جو ميمبر پڻ رهيو، وٽس سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي جي بورڊ ۽ سنڌ ڪاليج جي بورڊ جي ميمبري پڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهي، بمبئي سرڪار جي ڪميٽين ۽ بمبئي ڪائونسل ۾ ڪيترن سليڪشن ڪاميٽين تي ميمبر هيو ان ڪري کهڙي صاحب کي انتظامي صلاحيتن ۽ سرڪاري معاملن کي بهتر انداز ۾ سمجهڻ، هلائڻ جوڳو تجربو هيو. اسيمبلي ۾ دليلن ۽ ثبوتن سان تقرير ڪرڻ جو وتس ڏانءُ هيو، کهڙو صاحب ثبوتن، صبر، تحمل سان تقرير ڪندو هيو، اهوئي سبب آهي جو ان وقت ڪيترن ئي بحث مباحثن دوران ڪڏهن اسيمبلي ۾ ڪو به اهڙو غير پارلياماني لفظ يا جملو نه ڳالهائيائين جو ڪاروائي تان خارج ڪرڻو پوي. کهڙو صاحب کي هڪ هوشيار ۽ ڏاهو پارليامينٽرين سڏيو ويندو هيو، پير علي محمد راشدي جهڙو ذهين شخص کهڙي صاحب جو پرائيوٽ سيڪريٽري هوندو هيو. ان کان علاوه سنڌ جي سياستدانن ۽ زميندارن پاران ٺهندڙ اتحاد" سنڌ محمدن ايسوسيئشن" جو ١٩٢٦ع ۾ ميمبر ۽ پوءِ نائب صدر مقرر ٿيو.

جڏهن هندستان جي آئيني سڌارن بابت صورتحال جو آئيني جائزو وٺڻ لاءِ برطانيه سرڪار هڪ اعليٰ سطحي" شاهي قانوني ڪميشن" مقرر ڪري موڪلي ته ان ڪميشن وٽ کهڙي صاحب پنهنجن دوستن سان گڏجي سنڌ جي بمبئي کان عليحده حيثيت بابت ڳهٽي ڪوشش ورتي، هن تحريڪ سر شاهنواز خان ڀٽو جي صدر ٿيڻ کانپوءِ وڌيڪ عروج ۽ اهميت اختيار ڪئي پر شروع ۾ خانبهادر کهڙو، سائين جي ايم سيد ۽ مسٽر محمد علي جناح هن ڏس ۾ بنياد وجهڻ لاءِ پاڻ پتوڙيو، شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ مولانا دين محمد وفائي به هن تحريڪ جا روح روان هيا. سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي در اصل سنڌي مسلمان جي لاءِ هڪ طاقت جي حيثيت رکي پئي ڇاڪاڻ ته سنڌن مسئلن جو حل صرف انهن جي صوبي ۾ خود مختيار حڪومت هئي. کهڙي صاحب ان موقعي تي هڪ ڪتاب انگريزي ۾" اسٽوري آف سفرنگ آف سنڌ " لکرائي تقسيم ڪرايو. سال ١٩٢٩ع ۾ سنڌ جي جدائي لاءِ سائمن ڪميشن ۽ سنڌ فنانس انڪوائري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪميشن اڳيان ڀرپور دليل پيش ڪيا. جولائي ۱۹۳۲ع ۾ کهڙي صاحب مسئلن کي نبيرڻ لاءِ برطانوي وزير اعظم ايف. ايل. برائين جي سربراهي ۾ سڏايل" سنڌ ڪانفرنس" ۾ شرڪت ڪئي ۽ سنڌ جي ماڻهن سان بمبئي سرڪار جي ڏاڍاين جا ثبوت پيش ڪيا. سنڌ جي بمبئي کان عليحده صوبي لاءِ ۱۹۳۵ع ۾ گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ تحت آرڊر نڪتو ۽ سنڌ جي ماڻهن سک جو ساهه کنيو. پهرين اپريل ۱۹۳٦ع تي جڏهن سنڌ هڪ آزاد صوبي جي حيثيت ماڻي پوءِ هڪ سال لاءِ انتظامي ڪائونسل جوڙي وئي جنهن ۾ کهڙي صاحب کي پڻ ميمبر مقرر ڪيو ويو. ساڳي سال ۱۹۳٦ع ۾ سنڌ اسيمبلي جي ايوان لاءِ ٦۰ سيٽن جي اليڪشن ٿي جنهن ۾ پهريون ڀيرو سنڌ جي سياسي تاريخ ۾ ٻن وڏين ڌرين يا گروپن جو پاڻ ۾ سياسي دنگل ٿيو. ۳۱ آڪٽومبر ۱۹۳٦ع تي ٻن اتحادن جو وجود عمل ۾ آيو هڪ"سنڌ اتحاد پارٽي" جنهن جو سربراهه سر شاهنواز ڀٽو صاحب ۽ سر عبدالله هارون ۽ محترم جي ايم سيد خاص اڳواڻ هيا. هن جماعت جوپروگرام سنڌ ۾ رهندڙ تمام مذهبن ۽ قومن وچ ۾ ڀائيچارو پيدا ڪرڻ هيو. ٻي مسلم ڪانفرنس هئي جنهن جا اڳواڻ سر غلام حسين هدايت الله، شيخ عبدالمجيد سنڌي، خانبهادر محمد ايوب کهڙو هيا. هن جماعت جو پروگرام سنڌو سنئون مسلمانن جي حاڪميت ۽ حقن جي ڳالهه کان علاوه هندو مخالفت هئي، جيئن ته سنڌ جا مسلمان تمام گهڻا جذباتي ۽ هندن جا ڏڪايل ستايل هيا انهن هن اليڪشن ۾ مسلم ڪاز جي لاءِ ڪم ڪندڙ اڳواڻن کي ڪٽائڻ جو فيصلو ڪيو. لاڙڪاڻي ۾ کهڙي صاحب جي جماعت جي اڳواڻ شيخ عبدالمجيد سنڌي اليڪشن ۾ سر شاهنواز خان ڀٽو کي هارايو. سر عبدالله هارون جهڙو اڳواڻ پڻ اليڪشن هارائي ويٺو. سنڌ اسيمبلي جي هيءَ اليڪشن سنڌ جي مسلمان سياستدانن ۾ پهريون ڀيرو قائم ٿيندڙ اتحاد کي پورا پورا ڪري ڇڏيو ۽ هي اليڪشن سنڌي مسلمان وڏيرڪي سياست ۾ گروپ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بندين جو بنياد بڻي جيڪا اج ڏينهن تائين انهن جي اولاد ورثي ۾ سنڀاليو پئي اچي.

پهرين اپريل ١٩٣٧ع تي سنڌ اسيمبلي جو پهريون اجلاس منعقد ٿيو جنهن ۾ کهڙي صاحب کي سنڌ ۾ مالڪاڻي حقوق لاءِ ڪميٽيءَ جو چيئرمن مقرر ڪيو ويو. جتي هن صاحب سنڌ جي آبادگار کي بچاءَ ڏيارڻ ۽ زمين جي وڪري يا مٽا سٽا واري قانون ۽ قائدي بابت گهڻو پاڻ پتوڙيو. جيئن ته کهڙي صاحب جي پارٽي اڳواڻ سر غلام حسين هدايت الله کي اليڪشن ۾ اڪثريت ڪو نه هئي ۽ مخالف پارٽي جو قائد سر شاهنواز ڀٽو ۽ ڊپٽي ليڊر سر عبدالله هارون اليڪشن ۾ هارائجي ويا هيا. سر شاهنواز ڀٽو ته سياست تان رٽائر ٿي لاڙڪاڻو ۽ سنڌ ڇڏي وڃي بمبئي رهيو هيو تنهنڪري لاڙڪاڻي جي سياسي طاقت کهڙي صاحب ڏي رخ موڙيو، کهڙي صاحب جي مسلم ڪانفرنس اتحاد کي اسيمبلي ۾ ساڳي سال يعني ١٩٣٧ع ۾ ئي شڪست ملي، سر غلام حسين هدايت الله وڏووزير ۽ کهڙو صاحب مخالفت وارين بينچن تي وينا.

سال ١٩٣٨ع ۾ سنڌ اندر مسلم ليگ جو چرچو پڻ شروع ٿيو جيئن ته خلافت تحريڪ ڪانپوءِ سنڌ محمدن ايسوسيشن ۽ وري سنڌ جي بمبئي کان الڳ صوبو ٿيڻ واري تحريڪ سبب لڳاتار سال ١٩٢٠ع کان ١٩٣٨ع تائين سنڌ ۾ مسلم ڪاز جو پرچار ٿيندو رهيو، تهنڪري عام ماڻهو ۽ سنڌي سياستدانن جي گهڻي اڪثريت مسلم تحريڪن ۽ جماعتن جي حامي هئي، ڪراچي ۾ مسلم ليگ جوپهريون ساليانو اجلاس ١٩٣٨ع ۾ ٿيو جنهن جا سربراهه سر عبدالله هارون، محترم جي ايم سيد، خانبهادر کهڙو، شيخ عبدالمجيد سنڌي هيا. سنڌ مسلم ليگ ڪانفرنس ڪانپوءِ سنڌ مسلم ليگ جو صدر سر عبدالله هارون ٿيو جڏهن ته ١٩٣٩ع ۾ خانبهادر کهڙو مسلم ليگ پارلياماني پارٽي جو ليڊر چونڊيو جنهن تي مسلسل ١٩٤٢ع تائين فائز رهيو، هو سنڌس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۾ مسلم ليگ جو بنياد وجهندڙ باني اڳواڻن ۾ شمار ٿئي ٿو. سنڌس هن دور ۾ سنڌ صوبي ۾ڪانگريس جي حمايت سان خانبهادر الله بخش سومرو وڏو وزير هيو. سنڌ ۾ مسٽر محمد علي جناح جو جلسو صرف لاڙڪاڻي جي تجرباغ (هاٽوڪي هوشو باغ) ۾ ٿي سگهيو جيڪا کهڙي صاحب جي ڪوشش هئي. کهڙو صاحب پهريان سنڌ مسلم ليگ جو نائب صدر ۽ پوءِ سر عبدالله هارون جي انتقال بعد سنڌ جو صدر مقرر ٿيو. پاڻ ١٩٤٣ع کان ١٩٤٧ع تائين آل انڊيا مسلم ليگ ورڪنگ ڪميٽي جو ميمبر رهيو.

سکر ۾مسجد منزل گاهہ واري تحريڪ مسلم ليگ طرفان ١٩٣٩ع ۽ ١٩٤٠ع ڌاري شـروع ٿي، درياهـہ جي پيٽ ۾ هندن جو ”ساڌ ٻيلو“ مندر هيو جنهن جي سامهون مسجد هئي، انگريز سرڪار تعمير ٿيل مسجد جي عمارت کي دنيا جي وهنوار لاءِ ڪتب آڻيندا هيا. مسلمانن جو مطالبو هيو تہ اها مسجد اسانکي ڏني وڃي، هندن اها مسجد پنهنجي لاءِ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي، مسجد منزل گاهہ واري تحريڪ هلائڻ لاءِ هڪ ڪميٽي ٺاهي وئي جنهن جو چيئرمن بہ کهڙي صاحب کي مقرر ڪيو ويو کهڙي صاحب هن تحريڪ ۾ پڻ پاڻ ملهائيندي هندن ۽ انگريزي سرڪار پاران مسلمانن مٿان نازل ٿيندڙ مصيبتن کي انتهائي دليري سان منهن ڏنو. هن تحريڪ ۾ هنگامن هندن کي ڪمزور ڪيو ۽ هو وقتي طور ڏڄي ويا. کهڙي صاحب کي پنهنجي اباڻي ڳوٺ عاقل ۾ نظر بند ڪيو ويو. ڪانگريس مارچ ١٩٤٠ع ۾ خانبهادر الله بخش سومري کي هٽائي مسلم ليگ جي سهڪاري مير بنده علي ٽالپر کي وڏو وزير مقرر ڪيو. جنهن ۾ کهڙو صاحب بہ وزير مقرر ٿيو. هندن حڪومت تي ڪجهہ شرط لاڳو ڪيا هيا پر کهڙو صاحب پنهنجي فطرت کان مجبور مسلمانن جي مدد ڪرڻ کان ڪو نہ مڙيو نيٺ هندن کهڙي صاحب کان تنگ ٿي ڏيڍ سال بعد مسلم ليگ کي حڪومت مان هٽائي وري خانبهادر اللهبخش سومري کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيهر وڏ وزارت ڏني. سال ١٩٤٠ع ۾لاهور ۾ منعقد ٿيندڙ قرار داد پاڪستان بابت مسلم ليگ جي تاريخي اجلاس ۾ به کهڙي صاحب ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. آگسٽ ١٩٤٢ع ۾ بمبئي مسلم ليگ ورڪنگ ڪميٽي ۾ کهڙي صاحب ۽ سندس ساٿين مسلم ليگ ۽ ڪانگريس وچ ۾ ناهه لاءِ ڪوشش ڪئي پر ان ڪي به نه قبوليو ويو.

١٤ مئي ١٩٤٣ع تي خانبهادر الله بخش سومري جو قتل ٿيو ۽ هن قتل ڪيس ۾ کهڙي صاحب کي حڪومت ٢٦ سيپٽمبر ١٩٤٤ع تي گرفتار ڪيو. هي هڪ سازش تحت ڪيس ٺهيل هيو تنهنڪري ججن کو به سرڪاري دٻاءُ نه قبوليندي پنهنجي ضمير جو فيصلو ڏيندي کهڙي صاحب کي ٣ آگسٽ ١٩٤٥ع تي آزاد ڪيو. آزاد ٿيڻ بعد سنڌ جي مسلمانن سندس شاندار ۽ تاريخي استقبال ڪيو. هي سال کهڙي صاحب جي زندگي ۾ سڀ کان گهٽي، عزت، شهرت، ۽ مقبوليت جو سال ثابت ٿيو ۽ سنڌ جي مسلمانن جو هيرو بڻجي ويو. هي اهو دور هيو جڏهن کهڙي صاحب کي سنڌ جو "مرد آهن" ۽"سنڌ جو اورنگزيب" سڏيو ويندو هيو. ٢١ جنوري ١٩٤٦ع تي ٿيون چونڊون منعقد ٿيون. سر غلام حسين هدايت الله وڏ وزارت ناهي ۽ خانبهادر وزير طور حلف کنيو. اسيمبلي ۾ اڪثريت نه هئڻ سبب ٩ ڊسمبر ١٩٤٦ع تي يارهن مهينن بعد نيون چونڊون ٿيون ۽ وري به سر غلام حسين هدايت الله وڏو وزير ٿيو جڏهن ته خانبهادر کهڙو ڊپٽي چيف منسٽر مقرر ٿيو.

سال ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو ۽ قائد اعظم محمد علي جناح سر غلام حسين هدايت الله کي سنڌ جو گورنر ۽ خانبهادر محمد ايوب کهڙي کي بنا مقابلي سنڌ جو وزير اعليٰ مقرر ڪيو. پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌ جو پهريون وزير اعليٰ مقرر ٿيڻ جواعزاز به کهڙي صاحب کي آهي. پاڪستان ٺهڻ بعد ملڪ جي گاديءَ جو هنڌ ڪراچي مقرر ٿيو. ٦ جنوري ١٩٤٨ع تي ڪراچي ۾ فساد شروع ٿيا ۽

تازو هندستان کان آيل مهاجرن ڪراچي ۾ رهندڙ هندن جي دوڪانن ۽ ملڪيتن تي حملا ڪري وڏو نقصان پهچايو. هن خونريزي ۽ ڦرلٽ کي منهن ڏيڻ لاءِ وڏو وزير کهڙو صاحب هڪ سپاهي ساڻ ڪري هنگامن واري جڳهه تي پهتو ۽ پنهنجي بهترين انتظامي صلاحيتن سان هنگامن تي ڪنترول ڪيائين جنهن جي قائد اعظم مسٽر محمد علي جناح پڻ تعريف ڪئي. ڪراچي جي هندن کان بدلو وٺڻ ۽ انهن کي ڪراچي مان لڏائڻ انهن جي ملڪيتن تي قبضي ڪرڻ جو هڪ مڪمل منصوبو ٺاهيو ويو پر کهڙي صاحب هندستان مان آيل مهاجرن جون وڏي پيماني تي گرفتاريون ڪيون ۽ حالتن تي مڪمل ڪنترول ڪيو. هندستاني مهاجرن کي وزير اعظم لياقت علي خان جي پٺڀرائي حاصل هئي. ان ڪري اهي مهاجر ڪنهن جي به ٻڌڻ لاءِ تيار نه هئا. هن ڪري کهڙي صاحب ۽ وزير اعظم لياقت علي خان وچ ۾ اختلافات وڌي ويا. جلدئي پاڪستان جي وزير اعظم نوابزاده لياقت علي ملڪ جي دارلحڪومت ڪراچي جوانتظامي ڪنترول سنڌ حڪومت کان وٺي مرڪز کي ڏيڻ جو فيصلوڪيو پر کهڙي صاحب ڪراچي جي سنڌ کان ڌار ڪرڻ واري حڪم جي مخالفت ڪئي. ان ڏس ۾ سنڌ اسيمبلي ۽ سنڌ مسلم ليگ کان ٺهراءُ به پاس ڪرايائين. پر اپريل ۱۹۴۸ع ۾ گورنر صاحب کيس وزير اعليٰ جي عهدي تان هٽائي پير الاهي بخش مرحوم ّکي مقرر ڪيو. جنهن ڪراچي کي سنڌ کان ڌار ڪري انتظام مرڪز حوالي ڪيو. کهڙو صاحب خود مختيار، طاقتور ۽ ضدي سياستدان هيو. هو وڏ وزارت واري وقت ۾ گورنر سر غلام حسين هدايت الله جي حڪمن کي به ڪو نه مڃيندو هو. حڪومت ۾ وزير ٿيڻ کان وٺي هو پنهنجي ڪندو ۽ پنهنجا حڪم هلائيندو هيو ڇاڪاڻ ته هو عهدي کان وڌيڪ پاور واري شخصيت هوندو هيو. سندس پويان سڄي سنڌ جا مسلمان هوندا هيا پر آخر ڪمال کي به زوال هوندو آهي. هڪ وقت ۾ گورنر سنڌ ۽ وزير اعظم پاڪستان سان اختلاف کهڙي صاحب کي تمام گهڻو مهانگو پيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ سچ ۾ پاچا واري چواڻي مطابق هاڻي کهڙي صاحب کي غير مقامي مسلم ليگ جي مالڪن ۽ حاڪمن سياست مان ٻاهر ڪڍڻ جوفيصلو ڪيو ڇاڪاڻ ته کهڙي صاحب جي موجودگي ۾ انهن جا جي حضوري ڪامياب ڪو نه ٿِي ٿي سگهيا. مرڪزي حڪومت نوابزاده لياقت علي خان جي قيادت ۾ پنهنجي جماعت ۽ سنڌ جي مسلمانن جي حقيقي اڳواڻ، مسلم ليگ جي محسن کي انتقامي ڪارروائين جو نشانو بڻائڻ شروع ڪيو. گورنر سر غلام حسين ته کهڙي صاحب کي ڊسمس ڪري چارج شيٽ ڏني ۽ ان بنياد تي ٽربيونل ويهاريو. مرڪزي حڪومت هڪ نئون قانون پرودا لاڳو ڪري ڪيس ٽن سالن لاءِ ملڪي سياست مان خارج ڪري ڇڏيو. کهڙوصاحب پهريون سياستدان هيو جيڪو ان جو شڪار بڻيو. مٿس ته ڪيس جوڙيا ويا هڪ ته هن هڪ لا وارث موٽر سائيڪل پنهنجي بنگلي ۾ بيهڻ ڏني ۽ ٻيو هڪ ڇپائي جي ننڍڙي ٽريڊل مشين سستي قيمت تي سنڌ آبزرور پريس کي ڏياري، ڪيس گرفتار ڪري جيل اماڻيو ويو ۽ ٽربيونل سزا ڏني، کهڙو صاحب لڳاتار ٻه سال هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيس وڙهندو رهيو ۽ لکين روپيا وڪيلن کي فين جي روپ ۾ ادا ڪيا ڇاڪاڻ ته سندس وڪيل الهه آباد هاءِ ڪورٽ جو رٽائر چيف جٽس سر اقبال احمد هيو. کهڙي صاحب آزادي ماڻي ۽ هاءِ ڪورٽ ڪيس با عزت بري ڪيو. مارچ ١٩٥١ع ۾ کهڙو صاحب ٻيهر سنڌ جو وزير اعليٰ مقرر ٿيو. مارچ ١٩٥١ع ڌاري ٿيندڙ چونڊن ۾ کهڙي صاحب پهريون ڀيرو ڏانڌلي، انتقامي ڪارروائي ۽ ڏنڊي جو استعمال شروع ڪيو. شايد هاڻي هن فيصلوڪيو ته وفاداري نالي ڪا به شيءِ ناهي حڪومت آهي ته سڀ سلامي آهن ۽ ڪرسي حاصل ڪرڻ، پاور قائم دائم رکڻ لاءِ سڀ ڪجهه ڪندو. کهڙي صاحب پنهنجي مخالف پير الهي بخش کي به نا اهل ڪرايو ۽ ضمني اليڪشن ۾ پنهنجي سالي ميان عبداللطيف پنوهر کي ساڳي سيٽ تي ويهاريو. (ان وقت دادو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضلعو لاڙڪاڻي ضلعي ۾ شامل هڪ حصو هيو) پير الاهي بخش جي پٽ کي ٽن ٻارن جي پيءُ هئڻ باوجود سول سرجن کان نا بالغي جو سرٽيفڪيٽ ڏئي اليڪشن کان ٻاهر ڪيو ويو. آخوند شفيع محمد کي فارم ڀرڻ کان هڪ رات اڳ گرفتار ڪري جيل موڪليو ويو. صبح جو ڪليڪٽر جي دروازي تان ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي کي اغوا ڪري پوليس ٢٠ ميل هڪ بيابان ۾ ڦٽوڪري آئي ۽ تاج محمد صحرائي صاحب جو فارم رد ڪري کهڙي صاحب جي سالي کي بنا مقابلي چونڊرايو ويو.قمبر علي خان لاڙڪاڻي ۾ مير محمد خان چانڊيي جي انتقال سبب اسيمبلي جي سيٽ خالي ٿي جنهن جي جڳهه تي سندس نا بالغ پٽ نواب سلطان احمد چانڊيي صاحب کي سول سرجن هٿان بالغي جو سرٽيفڪيٽ ڏياري اميدوار بيهاريو. سندس مقابلي ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي فارم ڀريو. سڄي سنڌ ۾ هاري ڪميٽي جو زور هيو ۽ هاري پارٽي ورڪر اليڪشن ۾ قمبر علي خان پهتا پر حيدر بخش جتوئي صاحب ۽ سندس هاري ورڪرن جي گاڏين جا ٽائر ڦاڙيا ويا، انهن کي مارڪٽ ڪرائي وئي، حيدر بخش جتوئي صاحب کي هارين هٿان پٿر هٽايا ويا ۽ ڪيترن هاري ورڪرن کي ڏوراهين علائقن ۾ ڦٽو ڪرڻ، گرفتار ڪرڻ جهڙا واقعا دهرايا ۽ نواب سلطان احمد خان چانڊئي کي کٽايو ويو. اهڙي غير جمهوري ۽ طريقن تي عمل ڪرڻ سبب کهڙي صاحب جي عزت، شهرت ۽ وقار کي ڪاپاري ڌڪ لڳو ۽ هوعام ماڻهن ۾ پنهنجي شخصيت کي برقرار رکي نه سگهيو. هاڻي ڪجهه وڏيرڪي سياست جو جمود به ٽٽو هيو ۽ مسلم ليگ کانپوءِ هاري تحريڪ خاص سياسي ورڪرن جي جماعت وڏيرڪي نظام ۽ غير جمهوري اپائن خلاف ڀرپور قوت اختيار ڪري ورتي هئي. کهڙي صاحب کي تمام گهڻو تنقيد ۽ بدنامي سان منهن ڏيڻو پيو. هڪ دفعو وري کهڙي صاحب خلاف فائيل کليا ۽ نئين سر ايبڊو ڪيس هلائي ڪيس وڏيڪ ٽن سالن لاءِ نا اهل قرار ڏنو ويو. سال ١٩٥٣ع ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوندون ٿيون ۽ پيرزاده عبدالستار صاحب جي وڏ وزارت قائم ٿي. کهڙو صاحب هن اليڪشن ۾ نا اهلي سبب عمل دخل ڏئي ڪو نہ سگهيو، هاڻي کهڙو صاحب سياست کان ٻاهر رهڻ لڳو. سندس طاقت بہ گهٽجندي وئي ۽ بنگلي تي وڏيرن ڪامورن ۽ ڪم ڪار لاءِ درخواست ڏيندڙن جو تعداد بہ نہ هئڻ برابر رهيو. سنڌ جي سفيد ۽ ڪاري جو مالڪ، سڄو ڏينهن آرڊر ڪرڻ، حڪم هلائيندڙ هاڻي مجبورن واند ڪائي جا ڏينهن گهارڻ لڳو. سنڌ جي وڏيرڪي سياست ۾ هڪ ٻئي کي نيچو ڏيکارڻ لاءِ هلندڙ جهيڙي ۾ غير سنڌي سياستدانن ڀرپور فائدو ورتو ۽ سنڌ جي تمام مور جهڙن سهڻن سياستدانن، باهمت وڏيرن، اسيمبلي ميمبرن کي پاڻ ۾ ويڙهائي سيني کي استعمال ڪيو ۽ سڀ سنڌي وڏيرا سياستدان ڪمزور ٿيندا ويا. ايسيتائين جو ١٩٥٤ع ۾ سيئي ايبڊو جي قانون تحت نا اهل ٿي گهر ۾ ويهي پنهنجي عروج ۽ وزارتن واري دور جا خواب ڏسڻ ۽ ڪچهرين ۾ ڊاڙون ڊڇون هڻڻ تائين محدود رهيا.

هڪ دفعو وري پاڪستان جي ڊڪٽيٽر گورنر جنرل غلام محمد خان سنڌ جي وڏي وزير پيرزادي عبدالستار صاحب کي ون يونٽ ٺاهڻ لاءِ حڪم ڏنو. سنڌ کي ون يونٽ ۾ شامل ڪرڻ جي پيرزادي صاحب سخت مخالفت ڪئي، انهن ون يونٽ خلاف سنڌ اسيمبلي مان ٺهراءُ بہ پاس ڪرايو. سياسي پارٽين مخالفت ڪئي. گورنر جنرل غلام محمد ان صورتحال تي سخت ڪاوڙيو ۽ هن خانبهادر کهڙي تان ايبڊو جي بندش ختم ڪري، اسيمبلي ميمبر نہ هئڻ باوجود پيرزادي عبدالستار کي برطرف ڪري کهڙي صاحب کي ٽيون دفعو سنڌ جو وزير اعليٰ مقرر ڪيو. کهڙو صاحب پنهنجي مٿان بندش سبب گهڻو مايوس ۽ ناراض هيو پيو وري پيرزادي عبدالستار جي ڪابينہ مان خارج ڪيل بہ وزير قاضي محمد اڪبر صاحب ۽ پير علي محمد راشدي صاحب جهڙا ناراض سياستدان بہ اچي خانبهادر کهڙي ساڻ گڏيا. جن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڻ پنهنجي ذهانت. قلم ۽ علم استعمال ڪندي کهڙي صاحب ڪان ون يونٽ جو بل پاس ڪرايو. راشدي صاحب ۽ قاضي صاحب وڏي عقل ۽ انتقامي جذبي جا مالڪ هيا.

ان وقت جي ڳالهہ آهي تہ وڏي وزير پيرزاده عبدالستار ون يونٽ خلاف مرڪزي سرڪار سان مهاڏو اٽڪايو. هن صاحب عوامي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ بئراج ڪالوني سکر ۾ون يونٽ خلاف هڪ وڏو عام جلسو منعقد ڪيو جنهن ۾ ون يونٽ نهڻ مان سنڌ کي ٿيندڙ نقصانن جا تفصيل ٻڌايا ۽ عوام" ون يونٽ مرده باد" جا نعرا هنيا وري جڏهن کهڙو صاحب وڏو وزير ٿيو تہ ساڳي هفتي ۾ ساڳي جڳهہ تي ون يونٽ جي حمايت ۾ جلسو منعقد ڪيو جنهن ۾ عوام کي ون يونٽ نهڻ جا فائدا ٻڌايا تہ عوام وري" ون يونٽ زنده آباد" جا نعرا هنيا.

گورنر جنرل و ٽ کهڙي صاحب کي وڏو وزير ڪرڻ جو مشورو پير علي محمد راشدي صاحب ڏنو هيو. کهڙو صاحب بہ ٽڪل جهنگلي شينهن وانگر شڪار جي انتظار ۾ ويٺو هيو ۽ اقتدار حاصل ڪرڻ خاطرسڀ ڪجهہ ڪري ويو. ون يونٽ جو بل اسيمبلي ۾ ١١ ڊسمبر ١٩٥٤ع تي سنڌ اسيمبلي جي ١١٠ ميمبرن مان ٩٨ ميمبرن جي حمايت سان پاس ٿيو.

آڪٽومبر ١٩٥٥ع جي آخر ۾ ون يونٽ قائم ٿيو جنهن ۾ کهڙو صاحب وزير مقرر ٿيو. جڏهن مسلم ليگ ٽٽي وئي ۽ ريپبلڪن پارٽي جي حڪومت وجود ۾ آئي تہ کهڙو صاحب وزارت تان استعفا ڏني ۽ ١٩٥٦ع کان ١٩٥٨ع تائين اپوزيشن ۾ ويٺو. ون يونٽ ٺهڻ مهل سنڌ سرڪار وٽ موجود ٢٢ ڪروڙ روپيا ناڻو بہ وفاق حوالي ڪيو ويو ۽ سنڌ جي اسيمبلي جي جدا حيثيت بہ ختم ٿي وئي هئي. سنڌ کي بمبئي کان ڌار صوبو ٺاهيندڙن هڪ دفعو وري پاڻ ئي سنڌ کي ون يونٽ ۾ شامل ڪيو. اهو تاريخ ٻڌائي ٿي تہ وقت تي ڪيئن نہ کهڙا انسان ڪجهہ فائدن خاطر بدليو وڃن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٩٥٨ع جي آغاز ۾ سرفيروز خان نون مرڪز ۾ وزارت ٺاهي ۽ کهڙي صاحب کي وزير دفاع مقرر ڪيو پر وري ٧ ۽ ٨ آڪٽومبر ١٩٥٨ع واري رات جنرل اسڪندر مرزا مارشل لا لڳايو ۽ ١٤ آڪٽومبر ١٩٥٨ع تي وزير دفاع خانبهادر کهڙي کي گرفتار ڪري سي ڪلاس جيل ۾ داخل ڪيو. مٿس ڪيس داخل ٿيو ته هن هڪ مرسيڊيز ڪار جي پرمٽ وٽي پنج هزار روپيا ڪمايا. ان ڪيس ۾ ڪيس ۾ ٻه سال سزا ملي.

ون يونٽ خلاف سنڌ جي سياستدانن ۾ هڪڙوڪامريد حيدر بخش جتوئي هيو جيڪو جدوجهد جاري رکيون آيو پوءِ وري سياستدانن ون يونٽ خلاف سنڌ متحده محاذ جوڙيو جنهن جو صدر خانبهادر کهڙو کي ڪيو ويو. هن محاذ ۾ پير صاحب پاڳارو، مخدوم آف هالا، پيرزادو عبدالستار، مير غلام علي خان ٽالپر، حاجي مولابخش سومرو، قاضي فضل الله، خانبهادر غلام محمد وساڻ، سائين جي ايم سيد ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي جهڙا ون يونٽ جا حامي ۽ مخالف سياستدان هڪ دفعو وري گڏ ٿيا پر هاڻي وقت انهن جي هٿان نڪري ويو هيو. هاڻي انهن جو گڏجڻ ڪنهن کي به پريشان ڪو نه ڪري سگهيو. ان محاذ تان سيني جهونن سياستدانن ١٩٧٠ع جي اليڪشن ۾ حصو به ورتو پر سيئي سياستدان اليڪشن ۾ هارائجي ويا. صرف مخدوم آف هالا ڪٽيو ڇاڪاڻ ته سندس واسطو پاڪستان پيپلز پارٽي ساڻ هيو. خانبهادر کهڙو ١٩٧٠ع ۾ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب سان قومي اسيمبلي مقابلي ۾ بيٺو پر هن کي زبردست شڪست ملي. ڀٽو صاحب کان ١٩٧٠ع واري اليڪشن هارائڻ بعد کهڙي صاحب عملي سياست تان رٽائرمينٽ حاصل ڪئي ڇاڪاڻ ته هاڻي ووٽ واري سياست عوامي سياست جو روپ اختيار ڪري وئي.

خانبهادر کهڙي بابت جڏهن مون مضمون لکيو ته سندس حمايت ۽ مخالفت ۾ سڀ مضمون پڙهيا. مان پاڻ ١٩٧٠ع واري

اليڪشن ۾ هڪ شاگرد اڳواڻ جي حيثيت ۾ سندس خلاف حصو ورتو. منهنجو غير جانبدارانه تجزيو آهي ته سندس سياست کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ سندس عروج ۽ ڪمال وارو دور آهي جنهن ۾ هو سنڌ جو اورنگزيب ۽ هيرو هيو جڏهن ته ٻيو دور غلط فيصلن سبب ڪيس سنڌ جو غدار لقب به پڌڻو پيو. کهڙو صاحب بنيادي طرح سان هڪ جاگيردار گهراڻي ۾ پيدا ٿيو ۽ سندس شخصيت به ان نظام جي عڪاسي ڪري پئي. هو ڪنهن عوامي سياست يا شخصيت جو مالڪ نه هيو. سياست ۾ فن، فنڪاري، سچ، ڪوڙ واري ڊرامي بازي کان اڻ واقف هيو. سڌو سنئون زميندار سياست ڪندو هيو. مخالفت ۾ اچبو ته هر طريقو استعمال ڪبو. هورعب ۽ دٻدٻو پسند ڪندو هيو. سندس نظرياتي سياست ڪا نه هئي، بس جهڙو ديس تهڙو ويس، سندس پهريون دور هندو مسلم سياست ۾ مسلم ڪاز کي تحريڪ جو روپ ڏيڻ، مسلمانن لاءِ ڪورٽن، رستن ۽ اسيمبلين ۾ محاذ ناهي وڙهندو رهيو. هن هڙان ۽ وڙان سنڌ ۾ مسلمانن جي تحريڪن کي ساٿ ڏنو ايتري تائين جو ملسم تحريڪن جو ”مرد مجاهد“ ليکيو ويندو هيو. سنڌ جي مسلمانن هندو ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ خلاف کهڙي صاحب کي پنهنجو رهبر بڻايو. جيلن مان آزادي بعد سندس شاندار استقبال ڪيا، جلسا جلوس منعقد ٿيا. سنڌي مسلمانن کهڙو صاحب کي هر اليڪشن کٽرائي. سندس انگريز ۽ هندو راڄ خلاف جدوجهد جي هر هنڌ واکاڻ هئي، ان عروج واري دور ۾ وري مسلم تحريڪن جي ڪاميابين بعد سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي تحريڪ ۾ پڻ خانبهادر کهڙو تحريڪ جي قائد سر شاهنواز ڀٽو سان شانه بشانه جدوجهد ڪندي نظر آيو.

ٻيو دور مسلم ليگ جو اهي، ١٩٣٦ع ڪانپوءِ سر شاهنواز خان ڀٽو جي سياست تان رٽائرمينٽ ۽ سنڌ مان لڏي بمبئي رهڻ ڪري لاڙڪاڻو ۽ سنڌ جي سياست ۾ خانبهادر سندس جڳهه والاري، مسلم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليگ جي شروعات کان وٺي پاڪستان ٺهڻ تائين کهڙو صاحب مسلم ليگ سنڌ جو قائد ۽ اسيمبلي ۾ پارليامينٽري پارٽي جوليڊر هيو جيڪو سنڌ جي سياستدانن وڏيرن نوابن ۾ سڀ کان وڌيڪ دلعزيز يا مقبول شخصيت جو ثبوت ڏئي ٿو. پاڪستان تحريڪ ۾ به هو سنڌ اندر مسلم تحريڪ جوجهنڊو کنيو بيٺو آهي، هو ايترو ته مضبوط ۽ مقبول آهي جو پاڪستان ٺهڻ بعد مسٽر محمد علي جناح سنڌ لاءِ پهريون وزير اعليٰ خانبهادر کهڙي کي ڪري ٿو. پاڪستان ٺهڻ بعد وزير اعليٰ سنڌ جي حيثيت ۾ کهڙو صاحب بهترين ايڊمنسٽريٽر ثابت ٿيو. وڏيرڪي انداز، محدود گفتار، اعليٰ انتظامي صلاحيتن، بهترين ڪردار سبب سنڌ جي ڪاموري تي سندس پورو ڪنٽرول رهي ٿو. ڪنهن به ڪاموري جي اها مجال ڪونهي ته کهڙي صاحب جي آرڊر تي عمل نه ٿئي سخت ترين ايڊمنسٽريٽر هيو، هر قسم جي هنگامن ۽ بحران کي منهن ڏيڻ جي صلاحيت جو مالڪ هيو، نيڪ نمازي ۽ صاف شفاف زندگي گذارڻ جو عادي هيو، محفلن ۾ يارن دوستن سان ڪچهرين جو قائل نه هيو، ڪم جي ڳالهه ڪرڻ ۽ ٻڌڻ جو قائل هيو، پنهنجي حڪم تي هر حال ۾ عمل چاهيندو هيو.

سندس اهڙي رعب ۽ مقبوليت واري سياسي زندگي ۾ پهريون دفعو هڪ ٽڪراءُ اچي ٿو. وزير اعظم لياقت علي خان جي حمايت سان هندستان مان آيل مهاجرن ڪراچي ۾ رهندڙن هندن جي جائداد کي نقصان پهچايو ۽ هندومسلم فساد ڪرايو. کهڙوصاحب سنڌ جي وڏي وزير جي حيثيت ۾ پاڻ ذاتي طور نگراني ڪري فساد ختم ڪرايا ۽ فسادي مسلمان هندستاني مهاجرن کي گرفتار ڪيو، جيڪا ڳالهه وزير اعظم لياقت علي خان کي ڪو نه وڻي، ٻنهي درميان اختلاف ٿيا. کهڙي صاحب کان سياسي طور ڪراچي جو ڪنٽرول کسڻ لاءِ ڪراچي کي مرڪزي جي ماتحت ڪرڻ لاءِ لياقت علي خان صاحب مهم هلائي، کهڙوصاحب مخالفت ڪئي پر آخر کهڙو صاحب کي هٽائي پير

الاهي بخش کي وڏ وزارت ڏئي ڪراچي کي مرڪز حوالي ڪيو ويو.
پيو دور کهڙي صاحب جڏهن ڏنو ته طاقت جي زور تي سنڌ جي اسيمبلي ۽ مسلم ليگ جي هر دلعزيز قيادت کي هٽائي وڏيرن ۽ زميندارن جي هڪ ٽولي کي اقتدار حوالي ڪيو ويو. کهڙي صاحب کي ايبڊو تحت نا اهل ڪيو ويو تڏهن سنڌس اندر جو هڪ حڪمران وڏيرو زخمن بعد تڙپندي نظر اچي ٿو. ١٩٢٠ع کان ١٩٤٨ع تائين حڪم هلائيندڙ وڏيرو سياستدان هاٿي گهر ويهي الله کي ياد ڪري ۽ پنيون سنڀالي، خاموشي سان پير الاهي بخش صاحب جهڙن وزيرن وڏيرن پاران تگڙ مبازي وسيلي حڪومت حاصل ڪرڻ کي تقدير جي ستمگري سمجهي ويهي رهي. ڪامورا، وڏيرا ۽ پيا سڀ جي حضوري ۽ سوالي سندس بنگلي تي نه اچن. اهو سڀ ڪجهه کهڙي صاحب کان برداشت ڪو نه ٿيو پيو وري پير علي محمد راشدي صاحب جهڙي هر فن مولا شخصيت خانبهادر کهڙي جي ويجهو هجي. ڪجهه نه ڪجهه ٿيڻ گهربو آهي، اهو اعزاز سر شاهنواز خان ڀٽو کي آهي، جنهن ١٩٣٦ع ۾ اليڪشن هارڻ بعد سنڌ جي سياسي وڏيرن دوستن کي خدا حافظ چئي مرڻ گهڙي تائين پيهر سنڌ جي سياست ۾ پير نه پاتو. يا وري نواب نبي بخش خان ڀٽو صاحب کي جنهن قاضي صاحب، کهڙو صاحب جي عروج ۾ اسيمبلي سيٽن تي مقابلا ڪيا ۽ هر مقابلو ڪٽيو. هن پنهنجي زندگي ۾ ڪا به اليڪشن ڪونه هارائي، هو نا قابل شڪت هيو پر هڪ وقت اچڻ تي سياست تان رٽائر ڪيو ۽ اڄ تائين وري ڪنهن سياسي پارٽي تان نظر ڪونه آيو. در اصل اقتدار جو نشو، طاقت، غرور ۽ مزو آهي، جيڪو اگر هڪ دفعو لڳو ته پوءِ ڪو نه ويندو چاهي جان هلي وڃي، کهڙوصاحب ان طاقت ۽ اقتدار جي مزي کان محروم رهي نه سگهيو ۽ هن صاحب به پير علي محمد راشدي صاحب جهڙن ذهن جي مشورن کي قبول ڪندي فيصلوڪيو ته ملاڪڙي ۾ اصل اهميت ڀي ملهه جي آهي ۽ هوبه ڪيڏندو، سنڌ جي ابن الوقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏيرن کي مزو چکائيندو اهڙي طرح ملاکڙي جي ہي ملهہ خانبهادر کٽي ورتي هڪ وقت ڪراچي مرڪز حوالي مخالفت ڪندڙ صاحب سڀ سنڌ ون يونٽ خاطر مرڪز حوالي ڪري ڇڏي. جيئن خانبهادر کھڙي کي هٽائي پير الاهي بخش کان غلط ڪم ورتو ويو تيئن وري پيرزاده عبدالستار جھڙي ون يونٽ مخالف وڏي وزير کي هٽائي خانبهادر کي وڏو وزير بڻائي ون يونٽ جهڙو فيصلو ڪرايو ويو. هاڻي کھڙي صاحب محبت ۽ جنگ ۾ سڀ ڪجهہ جائز آهي، وارو نعرو هنيو. ڪرسي کي قائم دائم ۽ جلا بخشڻ لاءِ کھڙي صاحب سنڌ ۾ مخالفن مٿان ڏنڊو وسايو، جيل موڪلڻ، انتقامي ڪارروايون ڪرڻ،مخالفن کي هر حال ۾ ايوان ۽ اقتدار کان پري رکڻ تہ وري وڏيرن خلاف هاري جي حق جي آواز کي بہ نا پسنديده ڳالهہ سمجهي ڪچلڻ سنڌس سياسي وهنوار رهيو، هو سنڌ ۾ ان راند ۾ اڪيلو ڪو نہ هيو پر تمام وڏيرا جيڪي اسيمبلين ۾ هيا. سڀ شامل هيا. ڪنهن سائين مسلمانن کي ڏار وطن ڏيڻ لاءِ جذبي ۾ سنڌ اسيمبلي مان پاڪستان ۾ شموليت جو ٺهراءُ پاس ڪرايو، تہ ڪنهن پير فرا خدلي ڪندي ڪراچي سنڌ کان ڌار ڪري مرڪز حوالي ڪئي تہ پوءِ خانبهادر بہ اهڙن ئي سحر انگيز جذبن جو مالڪ ثابت ٿيو ۽ ون يونٽ ناهي ويئو.

کھڙو صاحب تاريخ جو شاگرد ڪو نہ هيو، هو سياڻي جي تاريخدانن جي قلم جي فيصلي کان واقف ڪو نہ هيو. تنهنڪري سڀ سنا ۽ سڀ غلط فيصلا ڪري ويئو چاڪاڻ تہ وٽس فيصلي ڪرڻ ۽ سياست ۾ جنگ نہ هارائڻ جي طاقت ۽ سوچ هئي. بهرحال کھڙو صاحب لاءِ سندس پيو دور تمام گهڻو تڪليف وارو تڏهن ظاهر ٿيو، جڏهن هو ١٩٧٠ع وارين اليڪشن ۾ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي مقابلي ۾ بيٺو. ان وقت اخبارن، تقريرن ۽ تحريرن ۾ کھڙي صاحب جي پاڪستان ٺهڻ بعد ٻئي دور جون داستانون ظاهر ٿيون. جيڪي هن صاحب پاڻ بہ ٻڌيون ۽ پڙهيون، ڪلهہ جي حڪومتي، اقتداري فيصلن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بابت اڄ جي تاريخ کهڙي صاحب لاءِ هڪ اڻوٽنڊڙ باب جوڙيو.

سياست ۾ بدلا پڻ ٿيندا آهن. هڪ وقت هيو ته خانبهادر محمد ايوب کهڙي مسلمانن جي سياست ڪندي سال ١٩٣٦ع ۾ سنڌ جي هيري سر شاهنواز ڀٽو کي شيخ عبدالمجيد سنڌي جهڙي نومسلم ورڪر هٿان شڪست ڏياري. وري هڪ وقت اهڙو آيو جو سنڌ جو مردِ آهن خانبهادر کهڙو مسلم ليگ جي پليٽ فارم تان سال ١٩٧٠ع وارين اليڪشن ۾ مسلمان، اسلام ۽ پاڪستان جا زوردار نعرا هڻندي به سر شاهنواز ڀٽو جي پٽ سوشلزم جي حامي ذوالفقار علي ڀٽو صاحب کان شڪست کاڌي. کهڙي صاحب ۾ هڪ ڳالهه تمام ڀلي هئي ته هن وقت جي سياسي وهڪرن ۾ حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ سڀ ڪجهه ڪيو پر هن پنهنجي زندگي ۾ صرف هڪڙي پارٽي مسلم ليگ ۾ رهڻ پسند ڪيو. هو مسلم ليگ ۾ شموليت کان وٺي آخر تائين پڪو ۽ سچو مسلم ليگي هيو. برساتي سياستدانن وانگر سياسي پارٽين جا تبديل ٿيندڙ ويس وڳا نه پاتا اها الڳ ڳالهه آهي ته مسلم ليگ وارن ساٿس کهڙي وفا ڪئي يا کهڙو حشر ڪيو.

کهڙو صاحب لاءِ مشهور هيو ته هومغرور ماڻهو آهي، در اصل هو فيوڊل ڪلاس جو ماڻهو هيو، سندس انداز انگريز وارو هوندو هيو. سخت مزاج نه پر سخت ايڊمنسٽريٽر هيو. وزارت يا ڪنهن به عهدي کان وڌيڪ پاڻ کي سمجهندو هيو يا وڌيڪ اختيار استعمال ڪندو هيو. جڏهن وڏو وزير هيو ته هر هڪ ڪم پاڻ ڪندو هيو. چون ٿا ته وفاقي وزير دفاع جي ڏينهن ۾ چيف آف دي آرمي اسٽاف جنرل محمد ايوب خان کي ڪلاڪ به انتظار گاهه ۾ ويهاري ڇڏيائين ۽ جڏهن جنرل محمد ايوب خان مارشل لا لڳايو ته هن کهڙي صاحب کي گرفتار ڪري بدلو ورتو. کهڙي صاحب جي ياري دوستي گهٽو ڪري تمام گهٽ هئي، هو عوامي انقلابي ليڊر ڪو نه هيو.سندس سياست صرف هلندڙ وقت مٿان گردش ڪندي هئي. هو صرف اڄ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سياست ڪندو هيو ونس سياڻي جي سياست ڪرڻ، ايندڙ وقت کي سامهون رکڻ ۽ فيصلا ڪرڻ واري فلسفي بابت گنجائش نہ هئي، حڪومت ۾ سخت ايڊمنسٽريٽر هئڻ ڪري اڪثر وڏيرا، وزير ۽ ڪامورا کهڙي صاحب کان ڊڄندا هيا. جڏهن اقتدار مان لهندو يا جيل ويندو هيو تہ خوش ٿيندا هيا وري جڏهن ٻاهر نڪرندو هيو تہ سڀ هار گلن جا ڪٽي استقبال ڪرڻ ۽ مبارڪ ڏيڻ لاءِ پهچندا هيس، کهڙو صاحب علم، ادب، فن، شاعر ۽ فلسفي جي ڄاڻ وارو سياستدان نہ هيو نہ ئي وري تاريخ تحقيق جي خبر هيس پر هو نيڪ نمازي روزا رکندڙ ۽ حج پڙهندڙ انسان هيو. شراب، شباب، ڪباب جي محفل ڪو نہ مچائيندو هيو، رش، ڪتن ۽ سوئرن جي ٻچ ۽ شڪار کان پري هيو، ويس وڳا سٺا پائيندو هيو. اسيمبلي ۾ تياري ڪري ويندو هيو. تقرير ۾ دليلن جو ماهر هيو. ڪنهن کي اڄ جي وزيرن ۽ سياستدانن وانگر دم دلاسو ڪين ڏيندو هيو. ڳالهہ سمجهہ ۾ آيس تہ ڪم ڪندو نہ تہ رکو جواب موقعي تي ڏيندو. ڪنهن بہ مخالفت جي پرواهہ ڪا نہ هيس، حمايت مخالفت ڪلم ڪلا ڪندو هيو. سندس دوستي گهٽ دشمني گهٽي هوندي هئي.

کهڙي صاحب پنهنجي زندگي جي ٧٩ سالن مان اٽڪل پنجاهہ سال سياست ۾ گذاريا. سندس ١٩٢٠ع کان ١٩٤٨ع تائين شاندار ڪارنامن جا باب ۽ ١٩٤٨ع کان ١٩٧٠ع تائين تنقيد ڀريا صفحا تاريخ ۾ شامل آهن. هڪ تاريخ جي تنقيد نگار يا سياسي ورڪر لاءِ لازم آهي تہ هو هڪ شخصيت بابت قلم کڻڻ مهل سندس خوبيون ۽ خاميون ظاهر ڪري. فيصلو پڙهندڙ ڪري تہ قوم کيئن ۽ ڪتي نفعا ۽ نقصان حاصل ڪندي آهي.

ڀاڻ روزن واري عيد جي رات ٩ وڳي تاريخ ٢٠ آڪٽومبر ١٩٨٠ع تي انتقال ڪري ويو. انتقال وقت سندس عمر ٧٩ سال هئي، کيس اولاد ۾ شاهہ محمد پاشا کهڙو، شاهہ زمان، مسعود احمد ۽

خالد محمود پٽ آهن. سندس نياڻي محترمہ رشيده کهڙو قومي اسيمبلي ميمبر رهي آهي، ۽ محترمہ حميده کهڙو سياست ۾ سرگرم آهي.

مددي ڪتاب: جنب گذاريم جن سين، اهي ڏينهن اهي شينهن، لاڙڪاڻو ساهہ سباڻو، مهراڻ تحريڪ آزادي نمبر ۽ رسالو سنڌ دوست.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيــر عــلي مــحمــد راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير علي محمد راشدي

سنڌ ۾ ڪيترا خاندان اهڙا آهن جيڪي تاريخ جو حصو آهن، يا سندن خاندان جي حوالي سان تاريخ جڙي آهي، اهڙن معتبر خاندانن مان هڪ راشدي خاندان آهي جنهن ۾ ڪيترائي جڳ مشهور اديب محقق، دانشور ۽ اڳواڻ پيدا ٿيا جن سنڌ جي تاريخ، جا ڪيترائي باب پنهنجن ڪارنامن وسيلي جوڙيا آهن، اهڙين نه وسرندڙ هستين ۾ سنڌ جو ڏاهو زيرڪ سياستدان، ادب ۽ لفظن وسيلي موتين مالا ناهيندڙ اديب، سنڌين جي صدين جي رسم ۽ رواج تي کوجنا ڪندڙ محقق، ٻئي کي جملن جي منڊڙي جادوساڻ پنهنجي مقصد تي راضي ڪرائيندڙ سفارتڪار، صحافي، ايڊيٽر جنهن پنهنجي قلم ڪالم اخبار ۽ ايڊيٽوريل وسيلي سنڌي قوم جي حقن ۽ سنڌ ۾ قائم سياسي پارٽين جي تنظيم سازي ۾ مدد ڪئي، نظرين جو پرچار ڪيو، تحريڪن کي رهنمائي ڏني ۽ تحريڪن جو پيغام عوام کي پهچائيو اهو پير علي محمد راشدي صاحب آهي. سنڌ جي هن مهان هستي پنهنجي زندگي جا ڀرپور ٨٢ سال تحرير ۽ تقرير ۾ تحرڪ سان گذاريا. جنهن پنهنجي قلم کي عبادت سمجهندي تحريڪن لاءِ ڳس ۽ لاڙا ڏنا پوءِ چاهي اها سنڌ ۾ انگريز راڄ خلاف تحريڪ هجي يا مسجد منزل گاهه، يا سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي ۽ تحريڪ پاڪستان هجي. هن پنهنجي قلم سان سنڌي اردو ۽ انگريزي اخبارن وسيلي سنڌ جو مقدمو وڙهيو، جبل جيڏي هن اعليٰ دماغ شخصيت جي زندگي عملي طرح سان ڪجهه حصن ۾ ورهائيل آهي، جنهن ۾ هڪ زميندار ۽ پير گهراڻي ۾ پيدا ٿيڻ پر پنهنجي صلاحيت ۽ جدوجهد وسيلي قوم ۾ شناخت ڪرائڻ، پيو صحافت، ادب، ٽيون سياست ۽ سفارت شامل آهن. پير علي محمد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راشدي ڪيترن ئي دورن جو ترجمان ۽ تاريخساز انسان هيو جنهن زندگي ۾ جيڪو بہ ڪم يا شعبو هٿ ۾ ڪنيو ان ۾ پنهنجي فن ۽ ڪمال سان ڪاميابي ماڻي، سندس سحر انگيز شخصيت ۾ دنيا جي گهڻين ٻولين تي عبور ڪي وڌو دخل هيو. هن صحافت ادب ۽ سفارت جي عهدن تي تاريخساز ڪارناما سر انجام ڏنا. جنهن جي تحقيق ڪرڻ بعد اسانکي اج ۽ صبحاڻي تي ناز رهندوپر پير علي محمد راشدي جي سياسي دور ۾ حڪومتن جي جوڙ توڙ ۽ ون يونٽ قائم ڪرڻ سخت تنقيد جو نشانو بڻيو رهندو. سندس سياسي غلطيون اج جي وڏيرن سياستدانن لاءِ سبق آهن، هن طوفاني شخصيت جنهن پنهنجي سوچ عقل ۽ عمل سان منصوبا بندي ڪري حاڪمن جي سوچن جا رخ بدلايا، سندس منصوبن سان اقتدار ڊهندا ۽ ٺهندا رهيا. سياسي تاريخ جا ورق ۽ حالتن جا موڙ مڙيا. متس ڪجهہ لکڻ کان اڳ اهو ٻڌائڻ ضروري آهي تہ سندس پيدائش وارو دور پيري جاگيرداري جي عروج وارو دور هيو. هي جهالت جو دور هيو، علم ڪو نہ هيو. پير علي محمد راشدي صاحب جو خاندان لڪياري سيدن جي شاخ مان آهي. سندن نسب جو سلسلو سيد علي مڪي جي سنڌ ۾ اچڻ سان شروع ٿئي ٿو، جيڪو ١١٢٧ع ڌاري سنڌ ۾ لڏي آيو، سيد علي مڪي جي اولاد لڪيءَ جي ڳوٺ ۾ رهائش پذير ٿي تنهنڪري لڪياري سڏجڻ لڳا. راشدي خاندان جي باني سيد محمد راشد جي پيدائشي شجري مطابق سيد محمد راشد شاهہ جنهن ٦ جون ١٨١٨ع تاريخ وفات ڪئي ان کي بہ پٽ هيا هڪ سيد ميان صبغت الله شاهہ اول جيڪو صاحب دستار يا پير پاڳارو سڏيو ويندو هيو. ٻيو سيد محمد ياسين شاهہ جيڪو صاحب علم يا جهنڊي وارو پير سڏيو ويندو هيو. پير ميان صبغت الله شاهہ ١٨٣١ع جي تاريخ ١٨ فيبروري تي وفات ڪئي، کيس بہ فرزند هيا هڪ سيد علي محمد شاهہ جنهن مان راشدي خاندان آهي، ٻيو ننڍو سيد علي گوهر شاهہ جنهن مان حضرت پير پاڳارو جو اولاد آهي، سيد علي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد شاهہ جي وفات ١٧ جولائي ١٨٦٧ع تي ٿي ڪيس پنج فرزند هيا جنهن مان هڪ سيد پير شاهہ کي هڪ فرزند سيد محمد حامد شاهہ ٿيو جيڪو ٣١ مارچ ١٩٣٧ع تي گذاري ويو. سيد حامد شاهہ کي ٽي فرزند ٿيا هڪ سيد پير علي محمد شاه راشدي ٻيو پير حسام الدين راشدي ٽيون سيد احمد شاهہ آهن. پير علي محمد راشدي تاريخ ٥ آگسٽ ١٩٠٥ع جمعي ڏينهن صبح جو سادي پنجين وڳي قديم ڳوٺ ”بهمڻ“ تعلقو رتو ديرو ضلعو لاڙڪاڻي ۾ پيدا ٿيو.

سندس بنيادي تعليم پنهنجي گهر ۾ ٿي ڇاڪاڻ تہ ان وقت جو وڏيرو، پير ۽ جاگيردار تعليم لاءِ اسڪول کي پنهنجي ڳوٺ يا شهر ۾ گناهہ جو اڏو سمجهندو هيو. ان وقت جي رهبرن ۽ حاڪمن سنڌ ۽ سنڌين کي تعليم جهڙي شعوري انقلاب کان پري رکيو. پير صاحب ننڍ پڻ ۾ مولوي محمد سومار ۽ مولوي محمد صديق وٽ عربي ۽ فارسي تعليم حاصل ڪئي، خانگي طرح چار درجا انگريزي ماستر محمد رفيق ۽ پوءِ نصرت ريلوي اسٽيشن جي ماستر کان پڙهيا. پير علي محمد راشدي صاحب تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن بہ اسڪول، ڪاليج يا يونيورسٽي جي ڪورس يا ڪتابن ۽ امتحان جو محتاج نہ رهيو. سندس استاد زمانو، حالتون، گردش ۽ روزانوملندڙ ماٺهو هيا. سندس ڊگري سرٽيفڪيٽ نہ پر زندگي جو تجربو آهي. ڪيس سنڌي، اردو، انگريزي، فارسي، عربي ۽ چيني زبانن تي پڙهڻ لکڻ ۽ ڳالهائڻ تائين مڪمل عبور هيو. هن شخص پنهنجي علم ۽ ڄاڻ درياهہ جيتري وڏي بنائڻ لاءِ جهنگن ۽ ڳوٺن ۾ ڏينهن راتيون گذاريون، پنڌ پيچرا، ڏک ڏولاوا ڏٺا. ديس پرديس جهاڳيا ۽ روايتي پيرن ۽ نذرانو وٺندڙ مرشد گهراڻي کان علاوه هڪ زميندار گهر جي هن شخص پنهنجي شناخت لاءِ جدوجهد ڪئي ۽ زندگي کي مقصد ڏيڻ لاءِ پنهنجن پيرن تي بيهڻ لاءِ بک بہ ڪاٽي پر آخر ٻاڻ مچايو. هن ڏاهي زندگي جو آغاز صحافتي شعبي سان ڪيو. ١٥ سالن جي ڄمار ۾ لاڙڪاڻي مان نڪرندڙ قادري خاندان جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اخبار ”الحقيقت“ ۾ مضمون لکندو رهيو ۽ رپورٽر ٿيو. پوءِ سال ۱۹۲۴ع ۾ پنهنجي ڳوٺ مان ماهوار رسالو ”الراشد“ ڪڍڻ شروع ڪيو. ۱۹۲۴ع ۾ ”سنڌ نيوز“ جي نامہ نگار جي حيثيت ۾ ڪم ڪيائين. ۱۹۲۵ع کان ۱۹۲۹ع تائين ”الحزب“ شڪارپور ۽ ”الامين“ سکر جا ايڊيٽر رهيا. ۱۹۲۹ع کان ۱۹۳۰ع تائين سکر مان خانبهادر محمد ايوب کهڙي جي سرپرستي ۾ نڪرندڙ اخبار ”سنڌ زميندار“ جا ماهوار ۵۰ روپيا پگهار تي ايڊيٽر رهيا. هن اخبار وسيلي راشدي صاحب سنڌ ۾ هندو مسلم مسئلن تي باقائدي مسلسل جذباتي انداز ۾ مضمون لکيا. جنهنجي نتيجي ۾ هندن ۽ هندو دوست خلاف سنڌ ۾ طوفان کڙو ٿي ويو پوءِ باقائدي ماحول نـاهي مسلمانن کي منظم ڪيائين. سندس قلم اخبار کي مسلم آرگن بڻايو. ڪجهہ عرصي بعد راشدي صاحب جي سياسي ڏاهپ ڏسندي خانبهادر محمد ايوب کهڙي کيس پنهنجو پرائيوٽ سيڪريٽري مقرر ڪيو پر ۱۹۳۲ع ۾ کهڙي صاحب ساڻ اختلافن سبب استعفا ڏنائين وري پير حسام الدين ساڻ گڏجي ۱۹۳۴ع ۾ سکر مان اخبار ”ستاره سنڌ“ جاري ڪيائين. هن اخبار سنڌ ۾ ڪامورن، هندن ۽ دولتمند مسلمانن جي غلط ڪارين خلاف باقائدي سلسلو هلايو. اخبار خلاف ڪيس داخل ٿيو جيڪو انگريزي جج وٽ لڳاتار ٽي سال هليو. هي ڪيس راشدي صاحب پاڻ ڳايو ۽ کٽيو. هيڏي ساري پيرن ۽ وڏيرڪي گهراڻي جو فرزند سچ جو ايترو ساٿاري هيو جو هن پاڻ لاءِ بہ هڪ مضمون ۾ چيو آهي تہ جڏهن کهڙي صاحب جي اخبار سنڌ زميندار ڇڏي تڏهن پنهي پـائرن وٽ لاڙڪاڻي وڃڻ لاءِ ڪرايو ڪو نہ هيو ۽ بغير ٽڪيٽ سفر لاءِ اسٽيشن تي پهتا. هڪ مريد مليو جنهن ٽڪيٽ خريد ڪري ڏني. ٻئي هنڌ چيو اٿائين تہ سکر مان اخبار ”ستاره سنڌ“ جاري ڪرڻ مهل وٽن پئسو بہ ڪو نہ هيو ۽ ننڍو ڀاءُ حسام الدين راشدي روزانو سکر کان هندن جي ساڌ ٻيلي تائين پنڌ ويندو ۽ ايندو هيو هو اتان هندن ۾ تقسيم ٿيندڙ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ننگر پاٽي، پوڙيون ۽ پرشاد وٺي ايندو هيو جيسين وٽن بندوبست ڪو نہ هيو تيسين سڄو ڏينهن ان مان گذاريندا هيا. وڏيرڪي ۽ پيرن جي اولاد لاءِ اهڙا ڏکيا ڏينهن گذارڻ تمام ڏکي ڳالهہ آهي پر وٽن اعتماد هيو جو هٿين خالي ٻئي شهر ۾ اخبار ڪڍڻ جو فيصلو ڪري ڪاميابي ماڻي. ڪين اخبار لاءِ ٻہ ورڪر ساٿين مدد ڪئي ۽ پريس ۽ ٻيو سامان ٻہ هڪ جيڪب آباد جي وڏيري دوست وٺي ڏنو. ١٩٣٦ع ۾ ڪراچي منتقل ٿيا ۽ ”صبح سنڌ“ اخبار جاري ڪيائون جيڪا ان وقت سنڌ ۾ سر شاهنواز ڀٽو جي قيادت ۾ قائم ”سنڌ اتحاد پارٽي“ جي پروگرام لاءِ ڪم ڪندي هئي، ١٩٤٠ع ۾ڪراچي مان انگريزي اخبار ” مسلم وائيس“ جاري ڪئي جيڪا ١٩٤٦ع تائين هلي. مسلم وائيس اخبار وسيلي سنڌ جي مسلمانن پاران مسلم ليگ ۽تحريڪ پاڪستان لاءِ هلندڙ تحريڪن کي همٿائڻ لاءِ ڪم ڪيو. پر وري ١٩٤٥ع کان ١٩٤٧ع تائين سائين جي ايم سيد جي سهڪار سان” قرباني“ اخبار جاري ٿي جنهن اخبار وسيلي تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌي ليڊرن کي مسلم ليگ مان ڪڍڻ خلاف ۽ سنڌ جي مسئلن تي ڀرپور موقف پيش ڪندي جدوجهد ڪئي. اڳتي هلي هن اخبار جي لکيل ايڊيٽوريل” فريادسنڌ “ ڪتاب جي شڪل ماٺي. جيئن تہ هن اخبار جا ايڊيٽوريل ۽ مضمون مسلم ليگ خلاف هوندا هئا، تنهنڪري پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌ جي پهرين وزير اعليٰ محمد ايوب کهڙي صاحب اخبار تي پابندي لڳائي ڇڏي. پوءِ راشدي صاحب ١٩٤٨ع کان ١٩٥١ع تائين محمد ايوب کهڙي صاحب جي سرپرستي ۾ نڪرندڙ انگريزي اخبار ”سنڌ آبزرور“ جو ايڊيٽر ٿيو. هن اخبار وسيلي سنڌي نقطہ نگاهہ کي شاندار جامع ۽ ڀرپور طريقي سان پيش ڪيو ويو ۽ انگريزي اخبار ڊان کي سنڌ فرقيوارانہ مضمونن جو مدلل جواب ڏنو ويو. ان دور ۾ الطاف حسين ۽ پير علي محمد راشدي ٻن اخباري ايڊيٽرن جي صحافتي جهيڙي پاڪستان جي تاريخ ۾ يادگار اهميت ماڻي. ١٩٥٢ع ۾ انگريزي

اخبار”اسٽيٽسمين“ ڪيڊي ساڳي سال ڪيس“ آل پاڪستان نيوز پيپرس ايڊيٽرس ڪانفرنس“ جو صدر چونڊيو ويو. هن حيثيت ۾ ڪيس دنيا جي ڪيترن ملڪن جو وفد جي قائدجي حيثيت ۾ دورو ڪرڻ جو موقعو مليو. ١٩٥١ع ۾ ”پاڪستان پارت جوائنٽ پريس ڪميشن“ جو صدر ٿيو ۽ پنهي ملڪن جي اخبارن ۽ صحافين معرفت حڪومتن کي ويجهو آڻڻ جو ڪارنامو سر انجام ڏنو. ١٩٥٤ع کان ١٩٥٥ع تائين ڪراچي جي انگريزي اخبار”ايسٽرن ايڪسپريس“ جو ايڊيٽر پڻ رهيو. هانگ ڪانگ ۾ رهڻ دوران ١٩٦٣ع کان ١٩٦٤ع تائين جنگ اخبار ۾ڪالم”مشرق بعيد “ لکيو جنهن ۾دنيا جي عالمي امور تي تجزيہ تبصرا ۽ رايا شامل هيا. جنگ اخبار ۾ مسلسل ٢٣ سال ڪالم ”مشرق مغرب“ لکندو رهيو. اخبار عبرت ۾”رند ۽ پنڌ“ جي عنوان سان سنڌ جي مسئلن بابت ڪالم لکندو رهيو. انگريزي جنگ لنڊن ۾ ڪالم ”اي پوائنٽ آف ويو“ اها چاهي خلافت تحريڪ هجي يا سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي، تحريڪ پاڪستان هجي هو هر هڪ سياسي جنگ ۾ ميدان ۾ هيو سندس قلم هٿيار ۽ اخبار ڍال هوندي هئي. سندس تقرير ۽ گفتگو جو ڪمال ٿورن لفظن ۾ گهڻي ڳالهہ ڪرڻ هوندو هيو.

سندس پيو زندگي جو حصو ادب آهي جنهن ۾ پڻ هن پاڻ مڃايو. پاڻ هڪ صدي جي زنده ڳالهائيندڙ سماجي ۽ سياسي تاريخ هيو. اهوسچ آهي تہ راشدي صاحب ادب وسيلي اسانجي سؤ سالہ سماجي سياسي تاريخ محفوظ ڪري ورتي جنهن لاءِ هن سنڌ جي سياست، ادب، تاريخ، صحافت ۽ وڏيرن بابت ڪتاب“ اهي ڏينهن اهي شينهن“ ٽي جلد شايع ڪيو. سندس ڪتاب”فرياد سنڌ“ ”خط ۽ مضمون“ (سائين جي ايم سيد ڏانهن ١٩٣٧ع کان ١٩٥٨ع تائين) روداد چمن اردو، ”اسٽوري آف سفرنگ آف سنڌ“ انگريزي شامل آهن جن ۾ مواد سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي تحريڪ، مضمون ۽ ڪاميابي لاءِ تجويزون شامل آهن، سنڌي ٻولي جي خدمت سنڌي ادبي بورڊ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميمبر جي حيثيت ۾ لڳاتار ١٩٤٠ع کان ١٩٥٨ع تائين ڪيائين جيڪو هڪ الڳ ۽ تفصيل طلب سبجيڪٽ آهي. بحيثيت اديب سنڌ جي تقريبن هر ادبي ڪانفرنس ۾ ڪانئس صدارت ڪرائي ويندي هئي.

زندگي جو ٽيون روپ سياسي آهي، جنهن جو آغاز خانبهادر محمد ايوب کهڙي جي پرائيوٽ سيڪريٽري جي حيثيت ۾ شروع ڪيائين، سال ١٩٣٢ع کان ١٩٣٦ع تائين ضلعي لاڙڪاڻي لوڪل بورڊ جا ميمبر ٿيا. سنڌ جي وڏيرن ۽ سياستدانن پاران قائم ٿيندڙ تنظيم "سنڌ محمدن ايسوسيئيشن" جوبنيادي اڳواڻ هيو. ١٩٣٤ع ۾ سنڌ جي پهرين سياسي پارٽيءَ "سنڌ پيپلز پارٽي" سر شاهنواز ڀٽو جي قيادت ۾ ٺهي جنهن ۾ پڻ اهم رڪن هيو. ١٩٣٦ع ۾ سر عبدالله هارون ۽ سر شاهنواز ڀٽو جي قيادت ۾ قائم ٿيندڙ "سنڌ اتحاد پارٽي" جو بنيادي اڳواڻ هيو. ١٩٣٨ع ۾ الله بخش سومرو جي اڳواڻي ۾ پهريون دفعوحڪومت جو مشير ٿيو. پاڻ راشدي صاحب جي ايم سيد ۽ سومري صاحب سڄو سال عوامي رابطا مهم شروع ڪيائون ته جيئن غريبن جا مسئلا سندن درتي وجي حل ڪجن پر ڪامورا شاهي ڪاوڙ جي پٺي ۽ آخر ڪيس حڪومت مان ڪيدرايائون. ١٩٣٨ع ۾ سنڌ مسلم ليگ سر عبدالله هارون جي قيادت ۾ڪم شروع ڪيو ته راشدي صاحب سندس پرائيوٽ سيڪريٽري ٿيو ۽ سنڌ ۾ مسلم ليگ منظم ڪري سنڌ مسلم ليگ جو جنرل سيڪريٽري پڻ چونڊيو. ١٩٣٩ع ۾ سنڌ ۾ مسجد منزل گاهه واري تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتائين جنهن وسيلي سنڌ ۾ هندن ۽ مسلم سنڌين درميان نفرتن جنم ورتو ۽ آخر هندو مسلم ٻه الڳ ملڪ ٺهيا. هن ڏس ۾ اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته راشدي صاحب مسجد منزل گاهه بابت جسٽس ويسٽن جي سربراهي ۾ قائم ٿيندڙ جڊيشنل ٽربيونل ۾ سنڌي مسلمانن جي ڪيس جي وڪالت ڪئي ۽ ڪيس کٽيو، جڏهن ته پاڻ وڪيل به نه هيو، ان کان علاوه "قرار داد پاڪستان" لاهور واري اجلاس منعقد ڪرڻ لاءِ تمام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهٽو پاڻ پتوڙيائين. ٢٣ مارچ ١٩٤٠ع جو قرار داد پاڻ ئاهي تائيپ ڪري منظوري لاءِ پيش ڪيائين.

١٩٥٣ع ۾ بنا مقابلي سنڌ اسيمبلي جو ميمبر ٿيو ۽ پيرزادي عبدالستار صاحب جي وڏ وزارت ۾ صحت روينيو جو وزير ٿيو. بحيثيت سنڌ حڪومت جي روينيو وزير پاڻ هاري تحريڪ جي باني اڳواڻ ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر جي دعوت تي ٽنڊو جام ۽ ميرپور خاص جي جاگيرن ۾ هارين مٿان ٿيندڙ تاريخساز ظلم ۽ ڏاڍ ڪي اکين سان ڏسڻ خاطر ويس مٽائي پورا ٻه مهينا دورو ڪيو ۽ مظلوم مسڪين هاري مٿان جاگيرداري جبر خلاف قدم کڻندي پهريون ڀيرو جاگيردارن تي هارين جا ڪجهه حق مقرر ڪيا جنهن خلاف جاگيردار عدالت ۾ويا. ملڪ ۾ مارشل لا لڳڻ کان اڳ سندس پاران سنڌ مان جاگيرداري نظام جي خاتمي جي رپورٽ سرڪار کي موڪلي وئي ۽ ١٩٥٨ع ۾ ايوب خان مارشل لا لڳائڻ بعد هن رپورٽ تي عمل ڪيو. پير علي محمد راشدي ١٥ جون ١٩٥٤ع تائين وزارتي عهدي تي رهيو. پير صاحب جا وڏي وزير پيرزادي عبدالستار صاحب سان اختلاف ٿيا نتيجي ۾ قاضي محمد اڪبر صاحب ۽ راشدي صاحب کي وزارت مان ڌار ڪيو ويو. هي اهو دور هيو جڏهن پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌ جا وڏيرا ۽ پير سياستدان ميدان سياست ۾ هڪ ٻئي کي نيچو ڏيکارڻ لاءِ هر هڪ طريقو استعمال ڪندا هيا. پاڪستان ٺهڻ بعد وزير اعظم نواب لياقت علي خان پهريون ڀيرو سياست ۾ غير جمهوري هٿ ڪنڊا استعمال ڪرڻ جو رواج وڌو هيو. هن سنڌ اسيمبلي ۾ اڪثريت رکندڙ وزير اعليٰ خانبهادر محمد ايوب کهڙي کي هٽائي پرودا هٽي ڏهن سالن لاءِ سياست مان خارج ڪري ڇڏيو هيو. ٻئي طرف انوقت جي اسيمبلي ميمبرن ۽ سياستدانن وزير اعظم لياقت علي خان جي ان غير جمهوري عمل خلاف ڪو به رد عمل ڪونه ڏيکاريو ۽ ان کي کهڙي صاحب جوذاتي معاملو سمجهيو تنهنڪري کهڙي صاحب ۽ پين صاحبن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻہ هڪ ٻئي کان هر حال ۾ اقتدار ڦرڻ جي سياست شروع ڪئي. کهڙي صاحب ڀيهر وزير اعليٰ ٿيڻ بعد وري پير الاهي بخش ۽ ٻين سياستدانن کي نا اهل ڪري زوري طاقت استعمال ڪري اليڪشن کٽي. وري جڏهن کهڙي صاحب کي ٻيهر ايبڊو لڳائي ڇهن سالن لاءِ سياست مان خارج ڪيو ويو تڏهن ١٩٥٣ع ۾ اليڪشن ٿيون نتيجي ۾ پير زادو عبدالستار صاحب وزير اعليٰ ٿيو. گورنر جنرل غلام محمد جڏهن پير زادي صاحب کي سنڌ اسيمبلي مان ون يونٽ جو بل پاس ڪرڻ لاءِ چيو تہ هن ون يونٽ جي مخالفت ڪندي سنڌ صوبي جي آزاد حيثيت لاءِ اسيمبلي مان اڪثريت حاصل ڪئي. جڏهن گورنر جنرل ڏنو تہ ائين ڪم نہ هلندو تہ هن راشدي صاحب سان مشورو ڪيو. چاڪاڻ تہ راشدي صاحب جو گروپ وڏي وزير پيزادي صاحب جو مخالف هيو. راشدي صاحب گورنر جنرل غلام محمد کي مفيد مشورو ڏنو تہ ون يونٽ ٺاهڻ ۽ اسيمبلي ميمبرن کي قابو ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ کهڙوصاحب بهترين ماڻهو آهي، تنهن کي وڏو وزير ڪيو. اسان سائس گڏ آهيون. ائين ٿيو ۽ کهڙي صاحب تان ايبڊو يا پرودا جي وڌل پابندي ختم ٿي، هو وڏو وزير ٿيو ۽ سنڌ اسيمبلي کان ون يونٽ جو بل پاس ڪرائي صوبي جي خود مختيار حيثيت ختم ڪري مغربي پاڪستان جو حصو بڻايو. ون يونٽ ٺاهڻ ۾ بظاهر تہ کهڙو صاحب اڳيان هيو پر در اصل اهو فڪر، سوچ عمل، سياسي گر سڀ راشدي صاحب جا هيا. روح روان سائين علي محمد راشدي صاحب هيو. خانبهادر کهڙي وڏي وزير ٿيڻ بعد نومبر ١٩٥٤ع ۾ راشدي صاحب کي صحت، روينو ۽ اطلاعات جومحڪمو ڏنو پوءِ ڊسمبر ١٩٥٤ع ۾ راشدي صاحب جي ڪوشش سان سنڌ اسيمبلي ون يونٽ جو بل پاس ڪيو. ساڳين اسيمبلي ميمبرن جن اڳ ون يونٽ خلاف ووٽ ڏنو هيو انهن مهيني اندر حمايت ۾ ووٽ ڏنو چاڪاڻ تہ اسيمبلي ميمبر سڀ وڏيرا هيا ڪجهہ ويڪو وڏيرا. ايبڊو قانون تحت نا اهل ٿيڻ کان ڊڄندڙ وڏيرا، ڪجهہ جيل جا

ڪمزور وڏيرا ميمبر اهڙي ماحول ۾صرف اپرنڊڙ سچ کي سلام ئي ڪيو ويندو آهي ان زماني جي هڪ رٽائر اسيمبلي جي پڙهيل مهذب وڏيري ميمبر رئيس موسيٰ خان ڀگهيو صاحب سان منهنجي ١٩٧١ع ۾ ملاقات ٿي، هن ڪهڙي صاحب ۽ راشدي صاحب جي دور جي اسيمبلي ميمبرن جي تعريف ڪندي ٻڌايو ته سنڌ جو وڏيرو پنيوريءَ مثال آهي. پنيوري هميشه اوچي ڏنگهر يا ڪانديري تي ويهندي آهي، سنڌ جو وڏيرو هميشه اقتدار واري سياست جو وفادار هوندو آهي.

ون يونٽ ٺهڻ بعد راشدي صاحب قومي اسيمبلي جو ميمبر چونڊيو ۽ ١١ آگسٽ ١٩٥٥ع تي وزير اعظم چوڌري محمد علي جي ڪابينه ۾ مرڪزي وزير اطلاعات ۽ نشريات جو عهدو ماڻيائين. هن صاحب پاڪستان جي ١٩٥٦ع وارو دستور ٺاهڻ ۾ ڀرپور ڪوششون ورتيون. راشدي صاحب هڪ طرف سياست جي شطرنج ۽ ٽوڙ جوڙ جو وڏو ماهر ۽ شاطر سياستدان هيو ته ٻئي طرف سياست جي دنيا ۾ يا اقتدار جي ايوانن ۾ زلزلہ ڪيئن ۽ ڪڏهن ايندا ان جي اڳوات ڪيس پڙڪ يا ڪڙڪ پئجي ويندي هئي، هو جيڪڏهن حڪومت ۾ هوندو هيو ته ڪيس اپوزيشن جي ايندڙ وقت ۾ ٿيندڙ تمام فيصلن جي ڄاڻ هوندي هئي، جيڪڏهن مخالفت ۾ هوندو هيو ته وري حڪومتي فيصلن جي خبر هوندي هيس.

راشدي صاحب در اصل پاڻ سان وفادار هوندو هيو تنهنڪري هو پنهنجن مخالفن سان نويڪلو تنهائي ۾ ملي ڪين ڪجهه مفيد مشورا به ڏئي ڇڏيندو هيو. اهوئي سبب آهي جو ڪهڙو به دور ايندوهيوسندس وار ونگو نہ ٿيو. راشدي صاحب حڪومت ۾ رهندي جڏهن ڏٺو ته هاڻ مسلم ليگ وارن حڪمرانن جي تڏا ويڙهہ ٿيندي ۽ مسلم ليگ کي ختم ڪري ريپبليڪن پارٽي ٺاهي ويندي تڏهن پاڻ آگسٽ ١٩٥٦ع ۾وفاقي وزارت تان استعفا ڏئي سفارت حاصل ڪري ملڪ مان هليو ويو. وري جڏهن ١٩٦٢ع ۾ واپس وطن آيو تڏهن صحافت کي وقت ڏنائين. سال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٩٦٩ع ۾ نهندڙ بزرگ ۽ رٽائر سياستدانن جي ائنٽي ون يونٽ فرنٽ مان وري يونٽ ٽوڙڻ لاءِ ڪوششون ورتائين، اڳوڻن وزيرن، اڳوڻن ميمبرن سنڌ اسيمبلي مان پاڪستان جي قرار داد پاس ڪندڙن، ڪراچي کي مرڪز حوالي ڪندڙن، سنڌ اسيمبلي مان ون يونٽ جو بل پاس ڪرائيندڙن ايبڊو قانون تحت سياست مان زوري خارج ٿيندڙ سنڌ جي بزرگ سياستدانن سال ١٩٧٠ع ۾ سنڌ متحده محاذ جوڙيو ۽ ١٩٧٠ع وارين چونڊن ۾ بيٺا. پير علي محمد راشدي صاحب به سيوهڻ ڪوٽڙي تائين سنڌ اسيمبلي جي ميمبري لاءِ اميدوار بيٺو جنهن ۾ ڪانگرس نوجوان وڪيل سيد عبدالله شاهه صاحب (موجوده وزير اعليٰ) اليڪشن کٽي ويو. سال ١٩٧٢ع ۾ سندس ڏاهپ ۽ ملڪي توڙي عالمي مسئلن تي وڏي ڄاڻ کان متاثر ٿي پيپلز پارٽي جي حڪومت ۾ جناب ذوالفقار علي ڀٽو صاحب مرڪزي وزارت اطلاعات جو صلاحڪار مقرر ڪيو، جڏهن ڀٽو صاحب پاڪستان ۾ علم ادب تاريخ تي بحث مباحثن کي عام ڪرڻ لاءِ پاڪستان نيشنل سينٽر جا دفتر قائم ڪيا تڏهن راشدي صاحب کي ان جو چيئرمين مقرر ڪيائين. پاڪستان نيشنل سينٽرن ذريعي پوري ملڪ ۾ سرڪاري طرح مجلسون مذاڪرا منعقد ٿيندا هيا. هي تجربو گهڻو ڪامياب ويو.

راشدي صاحب پنهنجي وزارت واري زماني ۾ ڪيترائي ڀلائيءَ وارا ڪم به ڪيا. جيئن ته انگريز سرڪار حر تحريڪ واري زماني ۾ حضرت شاهه مردان شاهه پير صاحب پاڳارو کي گرفتار ڪري شهيد ڪرڻ بعد سنڌ ۾ پير پاڳاري جي گادي تي بندش هنئي، حرن مٿان مختلف پابنديون جهڙوڪ فرنٽيئر ريگوليشن، ڪرمنل ٽرائيبلس، حرن مجاهدن مٿان لوڙهن ۽ حاضرين جي پابندي شامل آهن، راشدي صاحب گادي بحال ڪرائي ۽ ٻين سڀني پابندين کي ختم ڪرايو. هارين کي پاڪستان جي تاريخ ۾ پهريون دفعو حق ڏياريا. جاگيرداري نظام جي خاتمي لاءِ رپورٽ موڪلي، سنڌ جي مقدس اداري سنڌي ادبي بورڊ کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ترقي لاءِ مالي امدادون ڏيارڻ، سنڌ يونيورسٽي جي قيام لاءِ علامہ آءِ آءِ قاضي جي ڀرپور مدد ڪرڻ، لياقت ميڊيڪل ڪاليج قائم ڪرڻ، ١٩٥٦ع ۾ ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد قائم ڪرڻ جهڙا مثال تحريڪ پاڪستان ۾ قرار داد پاڪستان ترتيب ڏيڻ، مسلم ليگ لاءِ برصغير ۾ ڀرپور جدوجهد ڪرڻ شامل آهن. هن مسلم ليگ کي گهڻو مضبوط بنايو، سکر مسجد منزل گاهہ واري جهڳڙي ۾ مسلمانن جي ڀرپور قانوني صحافتي مدد ڪرڻ، سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي واري تحريڪ ۾ خانبهادر کهڙي ۽ محمد علي جناح کي انگريز سرڪار وٽ پيش ڪرڻ لاءِ ڪيس ٺاهي ڏيڻ، سنڌ اتحاد پارٽي، سنڌ پيپلز پارٽي جي جوڙ جڪ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪرڻ جهڙا سٺا عمل بہ شامل آهن.

راشدي صاحب کي جتي محلاتي سازشن ۽ حڪومتي ٽوڙ جوڙ، وزارت جي ڏاهہ ڏوهہ جو ماهر سياستدان سڏيو ويندو هيو اتي هن سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو غريب اپوجهہ هارين، مسڪين کي سنڌ ن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ پهچي کليل ڪچهرين لڳائڻ، مسئلا حل ڪرڻ، موقعي تي ڪامورن کي حڪم جاري ڪرڻ لاءِ پنهنجي وزير اعليٰ ۽ ٻين وزيرن کي ساڻ ڪري باقائدگي سان هڪ مهم هلائي جيڪا مسڪين ماروئڙن لاءِ تہ رحمت هئي پر ڪامورن جون ننڊون حرام ٿيون، هن صاحب وزيرن کي تڏن ۽ بند ڪمرن مان ٻاهر ڪڍي ڳوٺن جا دورا ڪرڻ کليل ڪچهرين ڪرڻ، جو رواج وڌو. پيلا راشدي صاحب پيدائشي طور هڪ وڏيرڪو ٻار، پرورش پيراڻي گهر ۾ تعليم ملان مولوي هٿان ٿيل هيس ان جي باوجود بہ اهڙي عوامي رنگ روپ کي تعارف ڪرائڻ سٺو ساراهہ جوڳو قدم آهي، کليل ڪچهرين جو رواج جناب ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي دور حڪومت ۾ تمام گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي ڇاڪاڻ تہ ڀٽو صاحب پاڻ بہ باقائدگي سان هر هنڌ کليل ڪچهريون منعقد ڪندو هيو، راشدي صاحب صحت جي وزارت وارن ڏينهن ۾ سنڌ جي هر ضلعي ۾ سرڪاري اسپتالون قائم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرايون، ڪيترن ڊاڪٽرن کي سرڪاري خرچ تي پرڏيهه اعليٰ تعليم لاءِ موڪليائين .

سندس زندگي جو هڪ باب سفارت ڪاري پڻ هيو. ڪيس عالمي امور جي ڄاڻ ۽ روشن خياليءَ سبب هميشه مذاڪرات وقت ٽيبل تي ڪاميابي حاصل ٿيندي هئي ڇاڪاڻ تہ ڳالهين مهل هو ٿڌي دل سان محاذ آرائي ختم ڪري هر حال ۾ مخالف کي پنهنجو ڪرڻ واري اصول تي عمل ڪندو هيو. هن ۾ تمام بهترين انداز ۾ ڳالهائڻ ۽ پر سڪون ماحول ۾ ٻئي کي ٻڌڻ جي صلاحيت ۽ ڏات هئي. هو ١٩٥٧ع ۾فلپائن ۽ ١٩٦١ع ۾چين ۾ سفير مقرر ٿيو. ١٩٦١ع ۾صدر جنرل محمد ايوب خان متس پاڪ چين سرحدي ۽ تجارتي معاهدي جو ڪم سونپيو جيڪو پندرهن سالن کان زير بحث هيو. راشدي صاحب پنهنجي ڏاهپ سان سال ١٩٦٢ع ۾ هي ڪارنامو ڪري ڏيکاريو. پير صاحب جي صحافتي تيز قلم، سفارتي فهم، سياسي طور هر طرح جي فيصلي ڪرڻ جي قوت ۽ تاريخي ڄاڻ عالمي حالتن تي عبور بابت سندس مخالف بہ قائل هيا. ڇاڪاڻ تہ بنيادي طرح سان هو مخالفن کي بہ پنهنجي دوستي جي لاڳاپن ۾ رکندوهيو. پير علي محمد راشدي کي بابائي صحافت سڏي سگهجي ٿو ڇاڪاڻ تہ هن سال ١٩٢٠ع کان وٺي ١٩٨٧ع تائين لڳاتار ٦٧ سالن تائين صحافت ۾ پاڻ ملهائيو. هن صاحب سنڌي اردو ۽ انگريزي اخبارن ۾ ڪالم لکيا. سندس ڪالم حقن حاصل ڪرڻ بابت هوندا هيا پوءِ چاهي اهي خلافت تحريڪ دوران انگريز خلاف مسلمانن جا حق هجن چاهي سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي تحريڪ ۾ سنڌ جي ماڻهن جا حق هجن، چاهي مسجد منزل گاهہ تحريڪ ۾ سنڌ جي ماڻهن جا حق هجن، چاهي تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ جي مسلمانن جا آزادي لاءِ حق هجن، چاهي پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌ جا حق هجن، راشدي صاحب جي اخباري ڪالمن ۾پوري دنيا ۾ ٿيندڙ واقعن جو تاريخ ساڻ لاڳاپو، ايندڙ دور ۽ حالتن جي روشني ۾ جنم وٺندڙ واقعن بابت اڳ

ڪتي ڪيل هوندي هئي، سندس ڪالم تاريخ هيا. راشدي صاحب صحافت جي ميدان ۾ پاڻ ملهائيو. راشدي صاحب دنيا جي انهن تاريخساز صحافين مان آهي جيڪي پنهنجي دور ۾ سماج جا ترجمان سمجهيا ويندا آهن. انهن جو قلم سندن ذهني ۽ جسماني محنت ۽ صلاحيت جو نچوڙ هوندو آهي. راشدي صاحب سنڌ پاڪستان ۽ دنيا ۾ صحافت جي حوالي سان اڌ صدي کان وڌيڪ ماڻهن جي ذهن تي هاوي رهيو. پاڻ بنيادي طرح سان شروع کان ئي صحافي هيو پر وچير سياست ۾ داخل ٿيڻ جوموقعوملندي فائدو حاصل ڪيائين. جڏهن سياست کانئس ڏکي ٿي وئي ته وري باقي زندگي صحافت ۾ مصروف گذاريائين. راشدي صاحب يقين سان بابائي صحافت چورائڻ لائق آهي چاڪاڻ ته هو عالمي سطح جو صحافي ثابت ٿيو. راشدي صاحب جي مشغلن ۾ شڪار شامل هيو. هو وڏو شڪاري هيو جيڪوربيٽ وارني ۽ فانتروپ جهڙن شڪارين کان علاوه ڀارت جي نواب محي الدين ۽ مهاراجا آف بيڪانيز جهڙا عالمي شڪاري سندس دوست هيا. پاڻ بهترين ڳالهائيندڙ، ٻڌندڙ شخص هيو. راشدي صاحب سنڌ جو "ڪيور" يا "گيريبلڊي" "ڪورزن" "استوينسن" هيريمن ۽ " هنري ڪسنجر" جهڙو ذهن رکندڙ انسان هيو.

راشدي صاحب کي سڌو سنئون سر شاهنواز ڀٽو، خانبهادر محمد ايوب کهڙو، سر عبدالله هارون، جي ايم سيد ۽ محمد علي جناح جهڙن معروف شخصيتن سان ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. هن کي چيئر من مائوزي تنگ، فلپائن جي صدر ڪارلوس گارشيا، هندستان جي جواهر لعل نهرو جهڙن سياستدانن سان ملاقات جو موقعو مليو. پير صاحب جو آئيڊيلزم ميڪاوليءَ جي نظريي سان ملندڙ هيو چاڪاڻ ته ميڪا وليزم مطابق مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ کهڙا به طريقا استعمال ڪري سگهجن ٿا. صحافت ۾ پير صاحب جي قد آور شخصيت جووڏو مثال اهو آهي ته هو ١٩٥٦ع کان ١٩٥٨ع تائين پوري پاڪستان جي" آل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان نيوز پيپرس ايڊيٽرس ڪانفرنس" جو صدر رهيو نہ صرف ايتروپر پاڪستان هندستان جي اخبارن جي ايڊيٽرن جي تنظيم "جوائنٽ پريس ڪميشن" جو صدر بہ چونڊيو.

سنڌ جو هي مهان ڏاهو ايندڙ سياسي طوفان کي آسمان تي اُڀرڻ کان اڳ پرکڻ وارو سياستدان جيڪڏهن پنهنجي تحرير تقرير سوچ، لوچ، مقصد قوت يا وقت کي پنهنجي هر دلعزيز سحر ڀري مٺڙي زبان ۽ شخصيت کي صرف سنڌ ۽ سنڌين لاءِ وقف ڪري ها تہ اڄ ڪو ٻيو رنگ هجي ها. سال ١٩٧٢ع ۾ محترم سائين جي ايم سيد ساڻ سن ۾ملاقات دوران سائين ٻڌايو تہ"سنڌ ۾ هن وقت ٽائين صرف ٽي ذهن پيدا ٿيا آهن، جن ۾ هڪ اي. ڪي بروهي ٻيو ذوالفقار علي ڀٽو ۽ ٽيون پير علي محمد راشدي پر افسوس جو اهي سڌو سنڌ جي سياست نہ ڪري سگهيا. سنڌي ماڻهو جي اها تمنا رهي تہ پير علي محمد راشدي جهڙو اعليٰ دماغ ۽ ڏاهو ڪو قومي ڪارنامو سر انجام ڏئي ڇاڪاڻ تہ اهڙا ماڻهو صدين کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن. پير صاحب سنڌ جو واحد شخص هيو جنهن کي اها سعادت حاصل هئي تہ هڪ وقت سندس شخصيت مذهبي، پيرن، ميرن، وڏيرن، وفاقي، صوبائي، قومپرستن، سياستدانن، اديبن، ايڊيٽرن، صحافين، کان علاوه سفارتڪارن لاءِ قابل قبول هئي، اگر هو پنهنجي گهڻ پاسائي شخصيت کي صرف سنڌ لاءِ استعمال ڪري ها تہ ڪو ٻوٽو يا ٻارڻ ٻاري وڃي ها." هن شخصيت ڀرپور زندگي گهارڻ بعد ٨٢ سالن جي عمر ۾ ١٤ مارچ ١٩٨٧ع تي ڪراچي ۾ وفات ڪئي. ڪيس بہ پٽ آهن هر هڪ پير حسين شاهہ راشدي صاحب وڪالت ۽ سياست ڏانهن جڏهن تہ عادل راشدي صاحب صحافت واري شعبي ڏانهن دلچسپي رکندڙ آهي.

مددي ڪتاب: جنب گذاريم جن سين، اهي ڏينهن اهي شينهن، رند ۽ پنڌ، جنگ، هلال پاڪستان ۽ عوامي آواز جا مضمون، مهراڻ رسالو ۽ بيگم ممتاز راشدي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

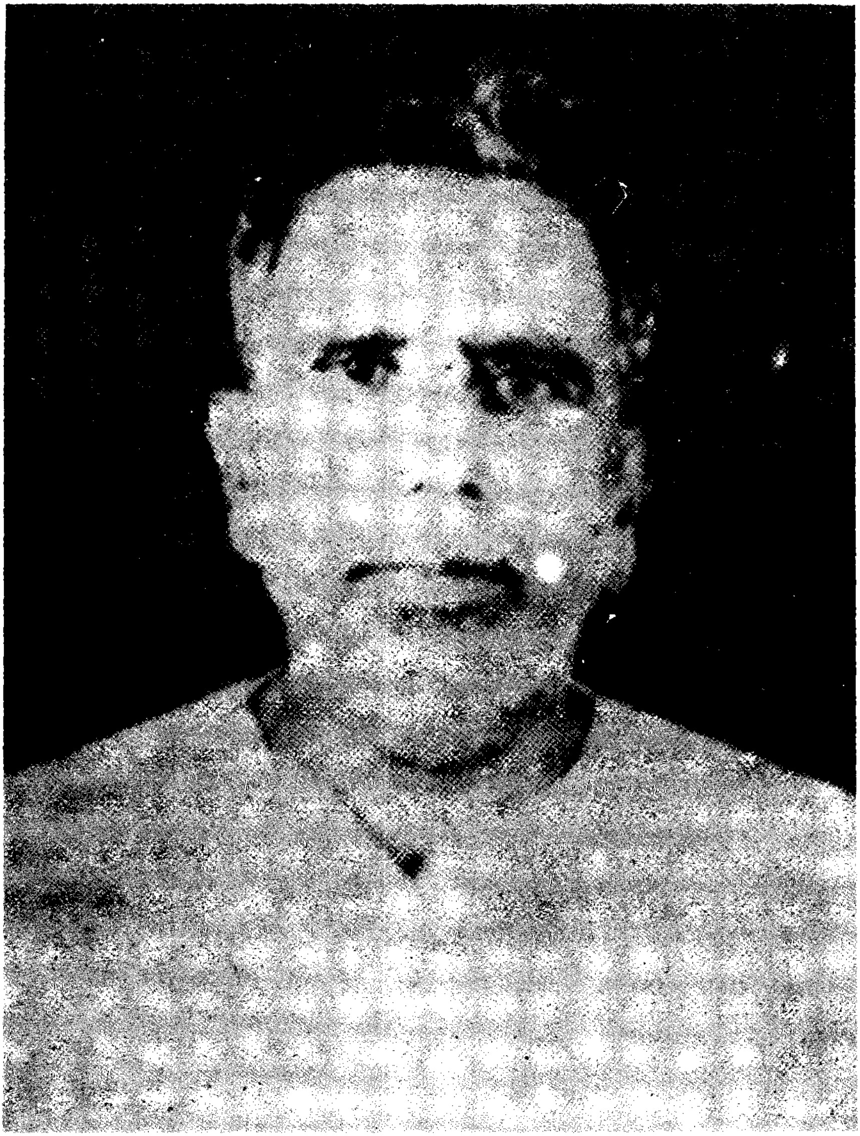

کامریڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عبدالقادر ميوا خان کوکر

سنڌ صدين کان عالم، اڪابر، دانشور ۽ رهبر پيدا ڪيا آهن، جيڪي سنڌو جي پلاري پُونءِ تي ڪڏهن دودي جهڙي دلير، دريا خان جهڙي جنگجو، مخدوم بلاول جهڙي سچائي جي سرواڻ، هوشو جهڙي هشمت، شاهه عنايت شهيد، لطيف، سچل ۽ سامي جي رنگ ۾ پنهنجي پنهنجي دور ۾ ڌاڍ جبر ۽ ڌهڪاءَ خلاف مجبور مظلوم مسڪين ماروئڙن جي دلين جي ترجماني ڪندي ظلم جا گهاءَ پنهنجي مضبوط سيني تي برداشت ڪيون اچن، ظلم خلاف حق سچ جي صدا بلند ڪيو اچن، حقن جي جنگ ۾ مظلومن جو جهنڊو انل حق جي سين ساڻ بلند ڪيو پيا اچن، سنڌ جي اهڙي قومي هيرن پنهنجي جان نذرانو ڪري ڌرتي جو مان مٿاهون ڪيو آهي. جيجل جو سڌ ورنائي سنڌ سينگاري آهي. اهڙن گهوٽ اڻ مرٽ جوانن ۾ لاڙڪاڻي هميشه پاڻ ملهائيندي ميدان ماٿيو آهي، تاريخ جي اهڙي هڪ امر باب، خاموش انقلاب جي اڳواڻ، سنڌ ۾ صدين کان جاگيرداري نظام جي واڳون وانگر تيز ۽ مضبوط چنبن ۾ جڪڙيل تڙپندڙ زخم زخم چور بي زبان هاري جي جسم ۾ ڪجهه جان وجهندڙ، ڌڌو ساهه ڏيندڙ، ماءُ جي پيٽ مان تازو ڄمندڙ ٻار جي ڪن ۾ سچ جي آذان ڏيندڙ با عمل انقلابي جوان جو ڪردار ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان ڪوکر به آهي، غريب جي گهر مان پيدا ٿي، هٿين خالي سچ جي سولي سينگاريندڙ، هاري انقلاب جو رهبر بنا ڪنهن وسيلن، مال، ملڪيت ۽ دولت جي سنڌ جي اٿپڙهيل جاهل هاري وٽ هڪ پيغمبري پيغام ڏيندڙ، هارين جي دلين تي راڄ ڪندڙ بادشاهه، پڙهيل لکيل ڪامريڊن جو به اڳواڻ ٿي اڀريو. ڪامريڊ عبدالقادر ڪوکر جي عظيم ڪارنامن ۽ دليراڻي جدوجهد ڪي اڄ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسانجي تاريخ صفا وساري ڇڏيو آهي، پر اج بہ سندس پيغام سنڌ جي هوائن ۾ پڙاڏو پيدا ڪري هارين کي حقن حاصل ڪرڻ لاءِ هن مجاهد جي جدوجهد جا گيت پيو رسائي، سندس سجاڳي ۽ هاري جي گهر ۾ هاري حقن بابت پاريل پهريون ڏيئو پانديٽرن کي پنڌ پيچرا ماڳ منزل ماڻڻ لاءِ هڪ نہ ختم ٿيندڙ لاٽ جي روشني سان منور پيو ڪري پوءِ ڀلي اسان ان مهان شخصيت کي وساري ڇڏيون پر وقت ڪنهن کي بہ ڪو نہ ٿو وساري. ڪار ڪردگي جو وقت تاريخ جي ورق ۾ لفظن جي مالا جي روپ ۾ سموئجي امر ٿي وڃي ٿو. چون ٿا تہ دنيا گول آهي، حضرت انسان ۽ ڪائنات جي هر شيءِ جتان هلي ٿي اها گول چڪر هڻي اتي پهچي ٿي، اج اسان بہ هڪ اهڙي تاريخ جي وساريل ورق کي اٺا اسي سالن بعد ڳولهي لڌو آهي، جيڪو اج ڪنهن بہ سياسي ۽ تحريڪي جدوجهد ڪندڙ ورڪر کي ياد ئي ڪونهي تہ ڪامريڊ ڪوکر هڪ دور ۾ شهرن جي گهٽين، ڳوٺن جي پيچرن ۾هزارين هارين جي جلسن کي پرجوش خطاب ۽ با عمل جدوجهد ذريعي پنهنجي قيادت ۾ حق ڏياريندو هيو. هوڪلهہ جي جيئرن انسانن جي جلسن ۽ جلوسن جي قيادت ڪندو هيو، هن جي احترام ۾ هزارن جا عوامي ميڙ اٿي بيهي رهندا هيا. ڪيس سلامي ڏيندا هيا، ان جي رانهن ۾ پنهنجي خلوص جا غاليچا وڇائيندا هيا: ميڙاڪن جون صدارتون ڪرائيندا هيا. سياسي گڏجاڻين، هر سياسي جدوجهد ۽ تحريڪن جو مير هيو. هارين پاران مٺس مسڪراهٽن جي گلن جي ورڪا ٿيندي هئي.

اهڙي هڪ مرد مٿيري ۽ مير مجلس انقلابي اڳواڻ ڪامريڊ عبدالقادر ولد ميوا خان ڪوکر سال ١٩٠٨ع ڌاري لاڙڪاڻي جي قديم ۽ مهذب ڳوٺ ڏامراهن ۾ جنم ورتو. سندس گهر غربت ساڻ ڀرپور ماحول ۽ محنت جي زيور سان مالا مال هيو. والدين خاموشي ساڻ ڳوٺ ۾ وقت جي حاڪم وڏيرن وٽ هارپو ڪري جهوپڙي ۾ پنهنجي ٻچڙن سان رات جو ٻاڪر پائي گمنام زندگي گذاريندا هيا. ڪنهن کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻہ خبر ڪو نہ هئي تہ ڏامراهن ڳوٺ ۾ ننڍڙو عبدالقادر پنهنجي والد سان ٽتيءَ ۾ ٽڏيءَ ۾، گرم جهولن ۾ سرءَ جي ٽڏي واءُ ۾پيرن اگهاڙو مال چاريندڙ ڇوڪرو، ٻنيءَ ۾ هر ڪاهيندڙ انّ اُپائيندڙ ڪڙميءَ ميوا خان جو ٻارڙو عبدالقادر سياڻي جي تاريخ ۾ سنڌ جي ڪامريڊن ۾ محترم سينئر ۽ عظيم" ڪامريڊ" جو لقب ماڻيندو. سنڌ جي طاقت دولت ۽ ظلم جي نشي ۾ ستل وڏن وڏن جاگيردارن جون ننڊون ڦٽائيندو، علم ادب تعليم ترقي جي دشمن جاگيردارن کي رستن، ميدانن، ڳوٺن، شهرن، دفترن ۽عدالتن ۾ وڏي واڪي للڪاريندو.

عبدالقادر ڪوڪر قديم سنڌ جي ٻين ڳوٺن وانگر اسڪولن جي اڻاٺ سبب ڪڏهن اسڪول ويندو هيو تہ وري شام جو پيءُ ماءُ سان ٻنيءَ تي هٿ ونڊائيندو هيو، جڏهن پنج درجا پاس ڪيائين تڏهن والدين غربت ۽ مفلسي سبب سندس تعليم بند ڪئي چاڪاڻ تہ وڏيڪ تعليم لاءِ سنڌ مدرسو لاڙڪاڻو ۽ سنڌ مدرسو ڪراچي ويجهو هيو. پر هن ذهين ٻار جي ذهانت، علم سان عشق ڏسندي ڏامراهن شهر جي مهذب سلجهيل وڏيري سامراج دشمن خلافت تحريڪ جي قائد ٻئريسٽر جان محمد جوڻيجي پنهنجي خرچ تي عبدالقادر ڪوڪر کي سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي ۾ داخلا ڏياري، جتي هن مئٽرڪ تائين تعليم حاصل ڪئي.

هن سال ١٩٢٥ع ۾ڪراچي پورٽ ٽرسٽ ۾ تيلي ڪلارڪ جي ملازمت حاصل ڪئي، جتي هن ڏوڪڙ ڪمائڻ بدران مزدورن سان پاڻ ارپيندي ٺڏهوڪي پورٽ ٽرسٽ ليبر يونين ساڻ لاڳاپو جوڙيو ۽ ٿورڙي عرصي ۾ پاڻ ملهائيندي مرڪزي اڳواڻن ۾ شامل ٿيڻ لڳو. هتي عبدالقادر ڪوڪر صاحب غريبن جو هڏ ڏوکي ۽ داد فرياد ٻڌندڙ مزدور اڳواڻ جي حيثيت ۾ ذهني طرح سان اوسرماڻيندي پاڻ کي انقلابي شعور سان مالا مال ڪيو. هن نوجوان جو ذهن گهڻو ڪجهہ ڪرڻ لاءِ سوچي رهيو هيو ۽ سندس جسم ۾ موجود جوان رت ۾ ڪو انقلاب

آڻڻ جو پارٽ مڇي رهيو هيو. جيئن ته عبدالقادر ڪوڪر جي ڪنن ۾ هارياڻي ماءُ جي لولي ۽ جسم ۾ ڪير جي طاقت شامل هئي تنهنڪري سوچن ۽ لوچن سان ٽپتار دماغ ۾ هر وقت انقلاب جا جذبا اڀري رهيا هئا. آخر جوش ۽ جذبن عبدالقادر ڪوڪر صاحب کي پنهنجي سوچن ۽ اندر جي اڀرندڙ جذبن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ مزدور جدوجهد پليٽ فارم ڇڏڻ تي مجبور ڪيو ڇاڪاڻ ته هن محسوس ڪيو ته مزدورن کي يونين ۽ ليڊرن وسيلي حق حاصل ٿين ٿا پر هڪ ٻي وڏي ۽ گهڻي مخلوق، ڌرتي جي سڀ کان وڌيڪ مظلوم ۽ محنت ڪندڙ قوم هاري آهن، تنهنڪري هن وڏي مظلوم قوم جي ڪا به قيادت ڪونهي. ڪو به ليڊر اڳواڻ ۽ يونين ڪونهي پوءِ عبدالقادر هن مظلوم هاري طبقي سان نينهن لاتو، پيچ پاتو، ياري رکي ۽ پوري زندگي جي هر صبح شام انهن لاءِ وقف ڪئي، هو غريب بي وس هاري جو سچو عاشق هيو.

سال ١٩٣٠ع ۾ سنڌ اندر جاگيردارن جي مضبوط ڳڙهه ميرپور خاص ۾ جمشيد نسروانجي ۽ جيٺل رام سان گڏجي عبدالقادر ڪوڪر صاحب پهرين "سنڌ هاري ڪانفرنس" منعقد ڪرڻ لاءِ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو ۽ هن ڪانفرنس ۾ ئي "سنڌ هاري ڪميٽي" جو وجود عمل ۾ آيو، اهڙي طرح هاري تحريڪ جو بنياد وجهندڙ ٽن اڳواڻن ۾ عبدالقادر ڪوڪر صاحب جو شمار ٿيو. پوءِ سنڌ هاري ڪميٽي ۾ محترم جي ايم سيد ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي جهڙا نالي وارا اڳواڻ به شامل ٿيا.

سال ١٩٣٠ع ۾ جڏهن سنڌ هاري ڪميٽي جو بنياد پيو ته هن جماعت جو ان وقت خاص مقصد سکر بئراج تي نئين آباد ٿيندڙ زمين کي هارين لاءِ حاصل ڪرڻ هيو، جنهن لاءِ جدوجهد پڻ شروع ڪئي وئي پر سنڌ هاري ڪميٽي پاران سال ١٩٣٦ع ۾ جيڪي گهرون يا پروگرام پيش ڪيو ويو تن ۾ سموري خالي زمين پوک لاءِ هارين کي ڏيڻ، حقابي ۽ محصولن ۾ اڌ ڪمي، هارين کي قرضن کان نجات ۽ وياج کان ڇوٽڪارو، هارين کي هارپ جو پڪوحق، بيگر، چيڙ، رسائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ لاڀي جي باقائدگي، پيدائش جون قيمتون فصل وقت، جاگيرداري جو خاتمو، ڏاڍ جي قانون جو خاتمو ۽ هارين لاءِ مفت تعليم شامل هيا. هتي اهو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي تہ ڪامريڊ عبدالقادر ڪوکر جهڙن ورڪرن جهالت ۽ گهٽ سياسي شعور واري سماج ۾ ان وقت مضبوط ترين جاگيردارن کان هارين لاءِ ايترا تہ حق حاصل ڪيا جو اڄ جي هن وسيلن ۽ ميڊ يا جي دنيا، سياسي شعور ۽ عقل واري جديد دور جا هاري اڳواڻ انهن ويجهو بہ وڃي نٿا سگهن. عبدالقادر ڪوکر سنڌ جو اهو سياسي ۽ هاري اڳواڻ آهي جنهن هارين لاءِ جنگ ٻنگلن، اخبارن يا جذبات بدران عقل، هوش عمل، فهم ۽ هارين جي ڪلهي ساڻ ڪلهوملائي وڙهي.

ڪامريڊ عبدالقادر ڪوکر جي سڃاڻپ سنهڙو ڊگهو ننڍڙي ڏاڙهي هر وقت هٿ ۾ ڏنڊو، مٿي تي ٽوپي، ڪاڏيءَ جي سلوار ۽ قميص، گيڙو رنگ جي سدري ۽ سندس سدري جي کيسن ۾هارين مٿان جاگيردارن جي ڏاڍ خلاف درخواستون يا وري هارين جي پاران سندن مظلوميت جون اخبارن ۾ شايع ٿيل اپيلون پريل هونديون، هو ڪراچي جي مڙني دفترن ۾ سرڪار کان داد رسيءَ لاءِ چڪر ڪاٽيندو نظر ايندو هيو، عبدالقادر ڪوکر قانون مطابق پهريان هارين مٿان جاگيردارن جي ڏاڍ خلاف لکت ۾ سرڪاري اهل ڪارن کي درخواستون ڏيندو هيو پوءِ هي مست ملنگ هارين ۾ حقن جي صدا ۽ پيغام سان بيٺو هوندو هيو.

ان وقت سنڌ ۾ وڏيون جاگيرون نورائي، ترائي، ڪاڪ وغيره ٽنڊو ڄام ضلعي حيدرآباد ۾ هيون، عبدالقادر ڪوکر هارين جي مدد ۽ جدوجهد لاءِ ٽنڊو ڄام ۾ جاگيردارن جي وچ ۾ رهڻ لڳو. وڏا جاگيردار هارين سان ڏاڍا آزار ۽ ظلم ڪندا هيا، هارين جي پنهنجي ڪا ٻہ زندگي ڪو نہ هئي، هو خانگي جيلن ۾ رهندا هيا، هڪ طرف لکا پتي جاگيردار، سنڌ جي سياست تي قابض وڏيرا، انگريز آفيسرن جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حمايتي هيا ته ٻئي طرف هي مسڪين ماڻهو، نه زر نه زمين، مالڪ تي هميشه توڪل، ڪڏهن ماني ڪائڻ لاءِ پئسو ڪو نه ڪڏهن ريل جوڪرايو ڪو نه پر ان جي باوجود به هو پنهنجي مقصد ۾ڪامياب ويو.

هن سال ١٩٣٦ع ۾ سيد شاهنواز جوڻن واري ۽ پير پمڻ شاهه نورائيءَ واري سان گڏجي تحريڪ هلائي سنڌ جي تاريخ ۾ عبدالقادر ڪوڪر جي قيادت ۾ حيدرآباد ۾ هاري مارچ هاري جدوجهد ۽ هاري شعور جو يادگار سياسي واقعوڇاٽايو وڃي ٿو. حقن لاءِ هارين جي حيدرآباد ۾ عظيم جلوس حيدرآباد، ٽنڊو ڄام، ميرپور خاص ۽ لاڙڪاڻي جي جاگيردارن ۽ وڏيرن جون ننڊون حرام ڪري ڇڏيون. هن لانگ مارچ هارين ۾ سياسي شعور جو جذبو ته پيدا ڪيو پر ٻئي طرف سنڌ جا سڀ جاگيردار ۽ زميندار پهريون دفعوهارين جي هلايل جدوجهد خلاف پنهنجي بچاءَ لاءِ گڏ ٿيا. پهريان ته هنن عبدالقادر ڪوڪر کي هاري تحريڪ تان هٿ ڪڻڻ لاءِ چيو ۽ موٽ ۾ خوش حال آرام واري زندگي جي لالچ ڏني پر جڏهن دولتمند جاگيردارن جي دولت هن ڪامريڊ کي خريد ڪري نه سگهي ته پوءِ هنن عبدالقادر کي اذيتون ڏيڻ ۽ بدنام ڪرڻ جا منصوبا ٺاهيا. ڇاڪاڻ ته دولت جي لالچ هن هاري دوست کي پنهنجي مقصد تان نه هٽائي سگهي ۽ نه وري سندس بلند حوصلن ۾ ڪا به لچڪ پيدا ٿي سنڌ جي جاگيردارن هاري تحريڪ خلاف نفرت جو ماحول پيدا ڪيو. پنهنجي ذاتي مفادن خاطر سڀ کان اول هنن فتويٰ ڏياري ته شرعي لحاظ کان سندن جاگيرن تي حق جائز آهي ۽ عبدالقادر ڪوڪر ڪميونسٽ آهي، واضح هجي ته جاگيردارن پاران عبدالقادر کي بدنام ڪرڻ لاءِ پروپيگنڊه طور" ڪامريڊ " مشهور ڪيو ويو جيڪو پوءِ غريب هارين ۽ سنڌ جي سياسي ڪارڪنن پاران سندس نالي سان لازم ٿي ويو، جيئن جيئن عبدالقادر جاگيردارن پاران هارين خلاف ڪوڙن ڪيسن ۾ غريب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هارين جي مدد ڪندو هيو تيئن وري جاگيردار هن کي ڪوڙن ڪيسن ۾ ڦاسائيندا هيا. هو جدوجهد ۾ شامل هارين جي قانوني اخلاقي ۽ ميڊيا مدد ڪندو هيو تہ ٻئي پاسي جاگيردار مٿس مختلف ڪوڙا ڪيس داخل ڪري ذهني طرح ڪيس پريشان ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪندا هيا.

سنڌ ۾ سڀ کان وڏي جاگيردارن خاص طرح ٽنڊو ڄام جا جاگيردار هارين کي پنهنجي پالتو جانورن کان بہ گهٽ ۽ حقير سمجهندا هيا سو عبدالقادر اتي رهي محاذ سنڀاليو ويٺو هوندو هيو جنهن کي تڏهن جا وڏيرا سياستدان"جهرڪي ۽ باز جي" ويڙهہ سڏيندا هيا. جاگيردارن هن هاري دوست کي پئسن جي لالچ ڏئي ٽنڊو ڄام اچڻ بندڪرڻ لاءِچيو. جڏهن ڪامريڊ جاگيرن ۾ اچڻ بند نہ ڪيو تہ پوءِ ڪيس جاگيردارن پنهنجي راڄ جي هارين کان ڪيترائي ڀيرا گهٽيون مارون ڏياريون ۽ گهڻا دفعا جيل جا ديدار ڪرايا پر جيل هجي يا مار هجي ڪامريڊ هر وقت هڪڙو ئي نعرو هڻندو هيو تہ "جاگيردار سنڌ مٿان اجائي چٽي آهن."

هتي عبدالقادر ڪوکر جي مالي ۽ اقتصادي حالت تي نظر وجهڻ ضروري آهي. هاري تحريڪ ڪانپوءِ سندس نوڪري ختم ٿي وئي، ڪيس بہ گهر واريون هيون هڪ جا ٻار ٻچا لاڙڪاڻي ۾ ۽ ٻي وري ڪراچي ۾ رهندي هئي. نہ ٻني نہ ٻارو هيس، خرچ لاءِ پئسو ڪو نہ، ڪرائي لاءِ بہ پئسو ڪو نہ. سٺو کاڌو نصيب ڪو نہ. صحت مسلسل خراب ۽ ڪمزور، دم جهڙيون دائمي بيماريون ۽ علاج لاءِ ڏوڪڙ ڪو نہ. هتين خالي لاچار ورڪر سچو ڏينهن غريبن ۾ يا امير سياسي ورڪرن ليڊرن وچ۾ گذارڻ واري هاري اڳواڻ ڪنهن بہ دولتمند اڳيان هٿ نہ ٽنگيو. پنهنجي غربت جي لڄ کي عزت ۽ شان ڏنو. مقصد سان سچو هر وقت توڪل ۽ همت وارو مجاهد. خاموشي سان جدوجهد جي رستي تي هلندو رهيو. جاگيردارن جي اشارن تي جاگيرن ۾

ڪمدارن جهڳڙا ڪري هارين کي ماري هيسائي زوري لڏائڻ شروع ڪيو پر تڙيل هارين لاءِ عبدالقادر هر قدم تي مدد لاءِ ايئن ساٿاري رهيو جيئن سيلاب جي مست ۽ بيلغام وهڪري اڳيان نه ٽٽڻ وارو فولادي بند هجي.

نيٺ عبدالقادر جي قرباني ۽ دوستن جي جدوجهد هٽي هنڌ ڪيو ۽ مسڪين هاريءَ ۾ هن همت، حوصلو، جوش ۽ جذبو پيدا ڪيو، جرئت ۽ قرباني پيدا ڪئي، هن هارين جا ڪيس ڳايا ۽ سرڪار تائين سندن آواز پهچايو. سنڌ هاري ڪميٽي جو شروع کان" آل انڊيا ڪسان سڀا" سان لاڳاپو هيو.

جڏهن سنڌ ۾ هاري تحريڪ زور ورتو ۽ هاري ورڪر پاڻ ۾ متحد ٿيا تڏهن هاري تحريڪ جا ضلعي سطح تي مختلف گروپ قائم ٿيا جن ۾ ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر ٽنڊو جام جي جاگيردارن سان مهاڏو اٽڪايو جڏهن ته ميرپور خاص ۾ ڪامريڊ جان محمد پلي، نواب شاهه ۾ مولانا حڪيم محمد معاذ، لاڙڪاڻو ۽ دادو مولوي نذير حسين جتوئي آفيسون قائم ڪري قيادت سنڀالي ان کان علاوه محمد امين کوسو، قادر بخش نظاماڻي، ارباب نور محمد پليجو به سرگرم اڳواڻ هيا. آخر سڀني گروپن هاري اڳواڻ ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر جي قيادت ۾ ١٩٣٧ع ۾ هڪ ٿي هاري ڪميٽي ۾ شموليت اختيار ڪئي.

سنڌ هاري ڪميٽي پاران جدوجهد کي منظم طريقي سان هلائڻ جي منصوبا بندي ڪئي وئي ۽ تاريخ ٢٠ مئي ١٩٤٠ع تي" پٿورو" ٿرپارڪر ۾ سنڌ هاري ڪانفرنس منعقد ٿي جنهن ۾ ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر کي صدر ۽ ڪامريڊ جمال الدين بخاري کي سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو.

سال ١٩٤٥ع ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي سرڪاري آفيسري تان استعيفا ڏئي سنڌ هاري ڪميٽي ۾ شموليت حاصل ڪئي، پوءِ ڪامريڊ جتوئي ۽ ڪامريڊ ڪوڪر گڏجي سنڌ ۾ هاري جدوجهد کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقبول ڪيو. ڀنهي جي ڳڏجڻ سان هاري ڪميٽي هڪ طاقت ٿي ايري.
سنڌ جي هاري ورڪرن ۾ ڪامريڊ غلام محمد لغاري، مير محمد
ٽالپر، ڊاڪٽر ها سارام، رئيس بروهي، قاضي فيض محمد، شاهه محمد
دراني، ڊاڪٽر بنارام، سيد شمس الدين شاهه، مولوي عزيزالله جروار،
مولوي الاهي بخش قريشي، برڪت علي آزاد، تاج محمد ابڙو جهڙا
جوشيلا جوان پيدا ٿيا.

هي ڳالهه پڻ اهم آهي ته ڪامريڊ ڪوڪر پنهنجي وقت جي ساٿين ۽
اڄوڪي سنڌ جي بي عمل هاري ليڊرن يا سياستدانن وانگر پاڻ کي
زنده رکڻ لاءِ اخبارن ۾ بيان ڏئي پنهنجي سياسي دوڪان ۽ پاڻ کي
ڪونه چمڪايو پر سندس سياست هارين سان ڏک سک ۾ رهڻ واري
هوندي هئي، اهوئي سبب هيو جوهن پنهنجي خوبصورت زندگيءَ جي هر
سُئي صبح يا ڏکي شام هارين جي جهوپڙين ۾ گذاري، ايسيتائين جو
هاريءَ جي بار جي آزاد ۽ سُئي مستقبل جي خواب جي اوسيئڙي ۾ هن
پنهنجا بار ٻچا پڻ وساري ڇڏيا. ڪامريڊ ڪوڪر جوقول هيو ته
جيسيتائين سنڌ جي ڇاتيءَ متان وڏيرن، پيرن ۽ ملن جون ڇپون آهن،
تيسين سنڌ ان بار هيٺان دٻي رهندي، نه ڇيلهه ڪٿي سگهندي ۽ نه
پنهنجن پيرن تي بيهي سگهندي."

مطلب ته ڪامريڊ جي ميدان ۾ اچڻ بعد اڪثر جاگيرن ۾ ڪمدار
۽ هارين وچ جهڳڙا ٿيندا هيا، پوليس ۽ ڪامورو جاگيردارن جو
طرفدار ۽ ڪامريڊ هارين جو وڪيل. هن هارين ۾ مقابلي جي همت ۽
جرئت پيدا ڪئي نتيجي ۾ هر هنڌ لٽ لٽان مار موچڙو ٿيندا پٽ
ٿيندي هئي، هارين خلاف ڪوڙا ڪيس ٺهندا هيا. هر هڪ ڪيس ۾
ڪامريڊ ڪوڪر جو نالو هوندو پوءِ موقعي واردات تي موجود هجي نه
هجي، هر ڪيس ۾ ڪامريڊ جيل ۾ ويندو ۽ هر دفعي آزاد ٿي موٽندو
ڇاڪاڻ ته انگريزي عدالت جو آفيسر انصاف ڪندو هيو. ڪيس ثابت
آسان پر ثابت ڪرڻ مشڪل هوندو هيو.

جيئڻ تہ هارين ۽ جاگيردارن جي ويڙهہ ڪي پير علي محمد راشدي جهرڪي ۾ باز جي ويڙهہ سڏيندو هيو پر هڪڙو وقت اهڙو بہ آيو جو مرحوم راشديءَ ڪامريڊ ڪوڪر جي جدوجهد کي سلام ڪندي چيو تہ "مان سنڌ حڪومت جي روينيو وزير جي عهدي تي هارين لاءِ جيڪي ڪجهہ ڪيو سو سڀ هن عظيم هاري مجاهد جي رهبري ۾ ڪيو." هي واقعو بہ ٻڌائڻ ضروري آهي تہ جڏهن ١٩٥٣ع ۾ پير علي محمد راشدي صاحب روينيو وزير ٿيو تہ ڪامريڊ ڪوڪر وٽس هارين مٿان ٿيندڙ ظلمن خلاف ڪجهہ مطالبن سميت دانهن کڻي پهتو. ڪامريڊ راشدي صاحب کي چيو تہ "راشدي هاڻي توتي خدا ۽ بندن ٻاران جوابداري آهي، دفتر ۾ رکيو قرآن جون آيتون ۽ ڪتبا لڳايو ويٺو آهين، تنهنجي دوستن وٽ جاگيرون آهن پر اهي سڀ تنهنجي قبر ۾ نہ ويندا، مان انصاف لاءِ آيو آهيان، هڪ دفعوويس مٿائي جاگيردارن ٻاران سندن جاگيرن ۾ غريب مسڪين هارين مٿان ٿيندڙ ظلم تہ ڏس" راشدي صاحب غصي ۾ اچي چيس تہ بڪواس ڇڏ، درخواستون ڏي، انصاف ٿيندو، پر ڪامريڊ ايئن نہ ڪندي چيو" مان پنهنجو فرض پورو ڪيو، هاڻي تون ڄاڻ ۽ تنهنجو خدا ڄاڻي" اهو چئي هليو ويو پر راشدي صاحب کي رات جو ننڊ نہ آئي ۽ ٻي رات اوچتو هن ڪامريڊ کي گهران جاڳائي هڪ جاگير تي ساڻ وٺي ويو. جتي بک، غربت، ڏک ۽ بيماري جو دل ڇرڪائيندڙ نظارو اکين سان ڏٺائين، ککن جي گهر ۾ قاتل رلهيون، نڪر جا ٻراٽا دلا، ٿتل منجيون، ڀاتي مليريا جا ماريل، پاسيريون نڪتل چنگهون ۽ ٻانهون خشڪ، جڏهن تہ جهوپڙين جي چوڌاري ٻريل فصل جهڙوڪ ڪٽڪ، ڪمند، انبن جا باغ ۽ ٻاڇين جون واڙيون هيون، جڏهن ڪمدار پنهنجي مرضي مطابق هارين کي مزدوري ڏئي يا وري جڏهن وٺيس تڏهن ڏيندو جي نہ تہ هاري جُهوپڙيءَ ۾ ڪمدار جي ٻي حڪم لاءِ ٻچڙن ساڻ ويٺو هوندو هيو. ڪامريڊ ڪوڪر جي معصوم جذبي ۽ هارين جي ههڙي حالت ڪان راشدي صاحب ايترو تہ متاثر ٿيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو هن بحيثيت وزير روينيو سنڌ حڪومت ويس متائي پورا ٻہ مهينا جاگيرن جو تفصيلي دورو ڪري معائنو ڪيو ۽ هر هنڌ هارين جي اها حالت ڏٺي جيڪا ڪامريڊ کوکر ڪيس ٻڌائي، آخر سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون دفعو جاگيردارن مٿان ڪجهہ هارين لاءِ بنيادي حقن جو اعلان ۽ زرعي اصلاحات نافذ ٿيا ۽ ڪامريڊ کوکر جي پروگرام مطابق سنڌ سرڪار وفاقي سرڪار کي سنڌ ۾ جاگيرداري نظام ختم ڪرڻ جي سفارش ڪئي، زرعي اصلاحات بابت حڪومت جي اعلان خلاف جاگيردارن ڪورٽن مان اسٽي آرڊر پڻ ورتا پر سال ١٩٥٨ع ۾ مارشل لا نافذ ٿي، جڏهن ان وقت جي صدر فيلڊ مارشل ايوب خان اها رپورٽ پڙهي ۽ نوٽ ڏنو تہ هن هڪدم زرعي اصلاحات نافذ ڪري سنڌ مان جاگيرداري نظام ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ جاگيردارن جا اسٽي آرڊر ختم ٿي ويا.

هتي هي ثابت ٿئي ٿو تہ سنڌ ۾ هارين کي گڏ ڪرڻ، جاگيردارن کي للڪارڻ، هارين جا ڪيس ڪائڻ، هارين لاءِ قربانيون ڏيڻ، هارين کي مزدوري کان نجات ڏياري مستقل هارپي جو حق ڏيارڻ، راشدي صاحب جهڙي شاطر پير وڏيري سياستدان کي هارين لاءِ ڪجهہ ڪرڻ، جاگيردارن مٿان سرڪاري طور هارين جا حق مڃائڻ، زمينون هارين کي ڏيارڻ ۽ سنڌ مان جاگيرداري نظام ختم ڪرائڻ جو ڪريڊٽ سڌو سنئون ڪامريڊ عبدالقادر کوکر جي قيادت کي ئي سونهي ٿو، هو سنڌ ۾ هاري ڪميٽيءَ جي باني ۽ سرواڻ جي حيثيت ۾ نروار نظر اچي ٿو. پر سنڌ جي سياسي تاريخ جي ستم ظريفي جو هيڏيون ساريون جبل جيڏيون قربانيون ڏيندڙ ۽ ڪاميابيون ماڻيندڙ مڙس مٿاري کي ايترو جلد وساريو ويو آهي جو هو صرف اخبارن يا مضمونن جي حوالي تائين بہ نہ رهيو آهي، جڏهن تہ اگر ٻئي ملڪ يا صوبي جو هجي ها تہ هر ٻولي ۾ سندس ڪارناما ۽ ڪتاب لکيا وڃن ها.

هڪ با اصول ۽ سچو ڪارڪن سؤ سال جي تاريخ کي بدلائي نئين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رخ وٺائڻ لاءِ ڪافي ٿي سگهي ٿو ۽ ڪامريڊ عبدالقادر جي روپ ۾ اهڙا ڪارڪن سنڌ ڌرتيءَ پيدا ڪيا آهن. پير علي محمد راشدي ڪامريڊ ڪوڪر جو وڏومداح هيو ۽ ڪيس چوندو هيو ته" ڪامريڊ ڪوڪر ڪو دور اهڙو به ايندو جو سنڌ اندر سرڪاري دفترن ۾ تنهنجي تصوير لڳندي" جواب ۾ ڪامريڊ مُرڪي چوندو هيو ته" سنڌ ۾ اهڙو غريب نواز ۽ مردم شناس دور ايندوئي ڪو نه" پير علي محمد راشدي جهڙوڏاهو، ذهين مؤرخ ۽ شاطر سياستدان جنهن ڪيترن ئي تاريخن ۽ رهبرن جون سوچون ۽ رُخ موڙيا سو پڻ هن غريب ڪارڪن جي پختي حوصلي ۽ سچائيءَ اڳيان سلامي ٿيو. هوئڻ ته ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر تنظيمي لحاظ کان مرڻ گهڙيءَ تائين سنڌ هاري ڪميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري يا صدر رهيو پر اڄ به مشهور پراڻو هاري ورڪر آهي چاڪاڻ ته هو تنظيم ۾ نمائشي اڳواٽي بدران ورڪر ۽ هاري جي هٿ ۾ هٿ ملائي هليو ۽ ڪڏهن به محسوس ڪو نه ٿيو ته هو هاري ورڪر آهي يا هاري اڳواڻ آهي.

محترم سائين جي ايم سيد جو چوڻ آهي ته " ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر جي مجلس ۽ ملاقات مان هميشه روح کي راحت ملندي هيم ۽ ڄاڻ ۾ اضافو ٿيندو هو، ڪراچي ۾ رهڻ دوران جنهن ڏينهن هي منهن نه ڏيکاريندو هو ته مان پاڻ کي اپاٽڪو محسوس ڪندو هيس. وطن جي خدمتگاريءَ ۽ خدمت خلق جي جهاد ۾ جيڪو به سک ۽ سر جو سانگو لاهي ٻاهر نڪرندو، تنهن لاءِ عبدالقادر مرحوم جي خاموش، بي غرض ۽ اعليٰ مقصد لاءِ وقف ڪيل زندگي سدائين روشن مشعل جوڪم ڏيندي رهندي."

مرحوم پير علي محمد راشدي جو چوڻ آهي ته" ڏامراهن لاڙڪاڻي جو چاول غريب عظيم شخص عبدالقادر ڪوڪر ڪراچي جي ڪنهن قبرستان جي ڪنڊ ۾ هزارين مڻ مٽيءَ منجهه پوريل ان ڳالهه کان بينياز آهي ته اڄ سنڌ ڪيس ياد ڪري ٿي يا نه. پنهنجي سر جيڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري سگهيو ٿي ڪري ويو، آءٌ سائنس جهڳڙا ڪندو هيس تہ ڪجھہ نرم رويو اختيار ڪر، ڇاڪاڻ تہ مان پڻ پير ۽ ڏنڌو وڏيرڪو ۽ پڙهائيل وري مُلن جو هيس پر ڪامريڊ پنهنجي عقيدي جو پختو هيو، آءٌ هن انسان کي موڙي معتدل نہ ڪري سگهيم.“

ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي جو چوڻ آهي تہ” جڏهن مان ۱۹۴۱ع ۾ شانتي نيڪتين مان ڪراچي موٽي آيس تہ منهنجو واسطو سنڌ جي ڪامريڊن سان پيو. ڪراچي جي سنڌ زميندار هوٽل ۾ ڪامريڊ کوکر سان منهنجون ملاقاتيون ٿينديون هيون هو هاري ڪانفرنس جو اصلي اڳواڻ هيو. هاري جدوجهد جو سنڌ ۾ قائد هيو. مرڻ گهڙيءَ تائين بيماري مفلسي جي مصيبتن ۾ مبتلا رهڻ جي باوجود اصولن تي سودي بازي نہ ڪئي، هن تحريڪون هلايون ۽ ڪاميابيون ماڻيون پر خاموشي ۾ رهيو، پبلسٽي يا معاوضو نہ طلب ڪيو. هن جي عمل ئي سنڌ ۾ هاري ورڪرن جي نئين کيپ پيدا ڪئي، هن سنڌ ۾ خاموش هاري انقلاب جو بنياد وڌو.“

سنڌ جي تاريخ ۾ هاري تحريڪ جو هي گمنام مجاهد جنهن پنهنجي وت، وس ۽ سوچن جي آڌار تي گهڻا عظيم ڪارناما سرانجام ڏنا آهن پر اسانجي ستم ظريفي جو هي سنڌ جي هاري تحريڪ جو باب تاريخ جو وڃايل ورق تي ڪري ڪجھہ مهربان شخصيتن جي حوالي سان ڪتابن جي چند صفحن ۾ دبجي ويو آهي، ڪاش اڄ جا ڪامريڊ ۽ هاري تنظميون هن هاري انقلاب جي سرواڻ جي ڏنل پيغام کي سچائي سان پنهنجي هئين سان هنڍائن، سندس دکايل دونهين کي اميد جي هوائن سان وڌائن، سندس ٻاريل شعور جي شمع کي وسامڻ نہ ڏين، مشعل کي متاهون ڪرڻ لاءِ پنهنجا ويڇا وساري مضبوط هٿن جو ساٿ جوڙن جيئن ڪامريڊ کوکر ۽ ٻين هاري گروپ ليڊرن اتحاد جوڙيو. هو هڪ معتدل مزاج، دور انديش ۽ مخلص قومي ڪارڪن هيو. هي جوش کان وڌيڪ هوش کان ڪم وٺندڙ اڳواڻ هيو، هو سدائين زبان ۽ طبيعت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي پنهنجي وس ۾ رکندو هيو. ايتري تائين جو هن ڪڏهن زبان سان پنهنجي مخالفن کي به نه ڏکايو. هو ڪراچي جي سول اسپتال جي پويان مسواڙ واري جڳهه ۾ رهندو هيو جتي آخري ڏينهن ۾ تمام گهڻو ڪمزور ۽ لڳاتار بيماري ۾ گذاريائين. ڪيس پهرين زال مان هڪ پٽ منظور علي کوکر آهي جيڪو هاڻ وڪالت ڪندو آهي، هي پنهنجي دور جو هيرو ٦٧ سالن جي ڄمار ۾ ڇنڇر ڏينهن ٢١ جنوري ١٩٦٥ع تي انتقال ڪري ويو، چون ٿا ته سندس جنازي کڻڻ وقت چار ماڻهو به ڪو نه هيا ڇاڪاڻ ته هن اهڙي ڪسمپرسي واري حالت ۾ گذاريو ڪامريڊ کوکر جي گهر وارن کي ڪفن ۽ دفن ڪرڻ جا پئسا به ڪو نه هيا. سندس وفات تي متاثر ٿي سنڌ جي عظيم محقق پير حسام الدين راشدي شعر لکيو هيو، ڇاڪاڻ ته هن جي سچائي، جدوجهد ۽ عظمت ايتري عظيم هئي جو هو ڀرپور خراج تحسين لهڻي، ايشيا جي عظيم هاري تحريڪن جي قائد ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر اڄ ڪراچي ميوا شاهه قبرستان جي ڪنهن ڪنڊ ۾ کهڙي مٽيءَ جي ڍير ۾ دفن آهي اها خبر سندس اولاد، دوستن يا هاري ڪميٽي جي ليڊرن کي به نه آهي، شايد ٽيهن سالن گذرڻ ڪري سندس قبر به مٽي جو ڍير بڻجي وئي ۽ ان مٿان ڪنهن ٻئي کي دفن ڪري تختي لڳائي وئي هوندي.

ڪاش هاري تنظيمون هر سال هن هاري تحريڪ جي باني اڳواڻ جي مزار تي گلن جي چادر وجهي پنهنجي تصوير ڪڍائي اخبارن ۾ ڏين ها ته اڄ سندس قبر جووجود قائم هجي ها. ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر جي زمين تي قبر مٿان ڀلي تختي لڳل نه هجي پر تاريخ کيس هميشه سجاڳ، سچي، دلير، مخلص انقلابي، اڳواڻ جي حيثيت ۾ سنڌ جو مائوزي تنگ يا سنڌ جو هوچي منه سڏيندي پنهنجي ورقن ۾ ياد رکندي.

مددي ڪتاب: اهي ڏينهن اهي شينهن، جنب گذاريم جن سين، ڪامريڊ سوڀي جو مضمون، ڪامريڊ کوکر جي ڌيءَ کان معلومات.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

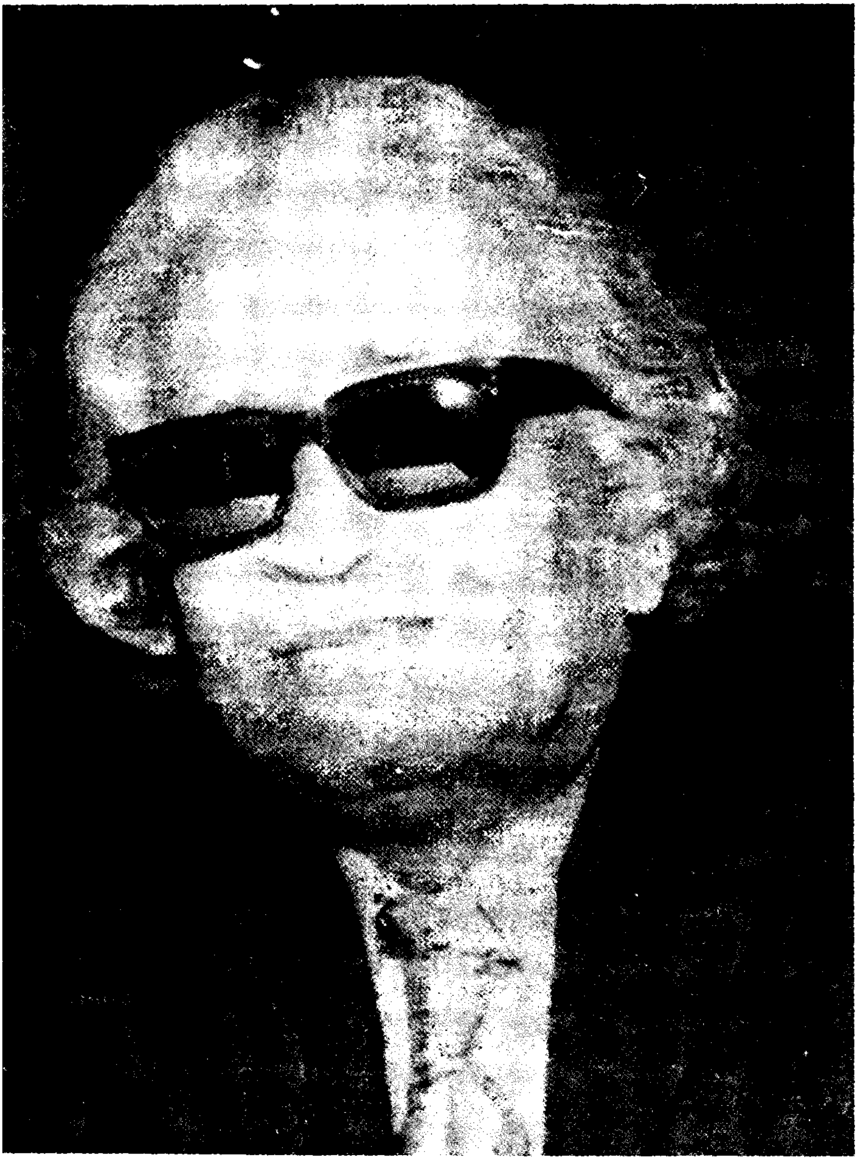

پير حسام الدين راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير حسام الدين راشدي

پير حسام الدين راشدي جو شمار تاريخ، تحقيق، علم ۽ ادب جي دنيا جي اهڙن هستين ۾ ٿئي ٿو جن دنيا جي تمام مشڪل موضوع يعني قديم تاريخ جون الجهيل ڳنڍيون سلجهائيون تحقيق وسيلي سنڌ جي قديم تاريخ ۾ اهڙن ڪيترن ئي ناياب ورقن جو واڌارو ڪيو جيڪي گمنامي جي پردي ۾ ڍڪجي يا حادثن جو شڪار بڻجي قومن جي تاريخ مان وسارجي ويا هئا. سندس خدمتن جو دائرو ۽ شهرت ايران، افغانستان، عربستان ۽ روس تائين وسيع هيو ۽ سندس ڄاڻ جي ڪاڻ مان پوري دنيا جا اديب عالم اسڪالر تحقيق جو فيض حاصل ڪرڻ لاءِ وٽس ايندا رهندا هيا. ڄاڪاڻ تہ وٽس لئبرري ۾ دنيا جا هزارين ناياب ڪتاب موجود هوندا هئا. سندس ذاتي ڪتب خانو رهبري لاءِ پوري دنيا ۾ مشهور هيو. جيڪي سندس وصيت مطابق سنڌالاجي کي ڏنا ويا ۽ اڄ پڻ سنڌ الاجي ۾ پير حسام الدين راشدي لئبرري ڪارنر موجود آهي سنڌي ٻولي جو تاريخدان، دانشور ۽ اديب ٢٠ سيپٽمبر ١٩١١ع تي سنڌوندي جي ساجي ڪناري قديم ڳوٺ" بهمڻ" ۾ سيد حامد علي راشدي جي گهر پيدا ٿيو. پاڻ پنهنجي ڏاڏي سيد پير شاهہ راشدي جي سر پرستي ۾ پليو. پير حسام الدين راشدي جو ڏاڏو سيد پير شاهہ راشدي سنڌ جي مثالي بزرگن مان هيو. هو وڏي ڏيا وارو مڙس هيو. تہ ۾ سندس شخصيت وڏي ڏاڪ ۽ هشمت واري هئي ڇاڪاڻ تہ سيد پير شاهہ راشدي سنڌ جي برگزيده شخصيت پير محمد راشد روضي ڌڻي جو اولاد هيو جنهن جي پٺيان سچو "راشدي" خاندان سڏجي ٿو. پير حسام الدين صاحب لاءِ مشهور آهي تہ سندس پيدائش لڳاتار ٽن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏينهن تائين والده ماجده کي تڪليف بعد ٿي. جمڻ بعد سندس اکين ۾ پونءِ پيريل هئي ۽ اکيون بہ بند هيون. سندس ڏاڏي پنهنجي حڪمت وسيلي اکين جو علاج ڪيس ۽ ڏاڏي پنهنجي وڏي پاءُ جو نالو پير حسام الدين پنهنجي پوٽي تي رکيو. پيار جو نالو" ڏنل شاهہ" بہ هيس.

پير صاحب پنهنجي ڏاڏي جي سر پرستي ۾ ڳوٺ اندر قائم مدرسي ۾ فارسي ۽ عربي جي تعليم حاصل ڪئي ڇاڪاڻ تہ ان وقت تعليم جون سهولتون ڪو نہ هيون. مدرسي ۾ مولوي محمد سومار سخت استاد هيو جنهن ڪنهن ڳالهہ تي ڪاوڙجي ننيڙي راشدي کي چپات هنئي ۽ ننيڙي حسام بہ ڪاوڙ ۾ مولوي صاحب جي ڏاڙهي ۾ هٿ وڌو. ڳالهہ گهٽي وڏي وئي پر پير صاحب پنهنجي ڏاڏي سائين جو دادلو هيو جنهن مولوي صاحب کي وڌيڪ پڙهائڻ کان منع ڪري ڇڏيو. ڪجهہ انگريزي تعليم غير سرڪاري نموني نصرت ريلوي اسٽيشن ماسٽر کان حاصل ڪيائون پوءِ وري اها بہ ريلوي ماسٽر جي ڇاڻ ختم ٿيڻ تي ختم ٿي وئي. اهو ٻڌائڻ ضروري آهي تہ دنيا جي قديم تاريخ جو هي عظيم مُحقق ڪنهن بہ پرائمري، سيڪنڊري اسڪول يا ڪاليج مان امتحان پاس ڪري ڊگريون حاصل نہ ڪيون پر هو علم جي حوالي سان چمندي چام هيو. هن پنهنجي محنت سان سنڌي، اردو،انگريزي، فارسي ۽ عربي ٻولين تي مهارت حاصل ڪئي ۽ هو انهن ٻولين جو عالم سڏيو ويندو هيو.

پير حسام الدين صاحب پندرهن ورهين جي ڄمار ۾ لکڻ شروع ڪيو. سڀ کان اول صحافت ۾قدم رکندي سال ١٩٢۴ع ۾شڪارپور مان نڪرندڙ اخبار "جاڳڻ " جا ضلعي نمائده مقرر ٿيا. هن اخبار جو مالڪ ميان خالقداد پيو صاحب هيو. لاڙڪاڻي مان نڪرندڙ اخبار"الحقيقت" ۾ باقائدگي سان مضمون لکندا هيا.پاڻ ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشدي سان صحافت جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالي سان سکر رهڻ لڳو. ڇاڪاڻ تہ هو محنت ڪندڙ، توڪلي ۽ جاکوڙي جوان هيو. سکر ميونسپل لئبرري مان ناياب ڪتاب حاصل ڪري پڙهندو رهندو هيو. ڪتاب پڙهڻ ئي سندس مشغلو هيو. پاڻ هڪ دوڪان ۾پنهنجي ياءُ سان هيٺ فرش تي سمهندو هيو.

سال ١٩٢٩ع ۾سکر جي اخبار ”المنار“ جا ڪجهہ وقت ايڊيٽر رهيا. ماهوار اخبار پيغام ۾ بہ ڪم ڪيائون، خانبهادر محمد ايوب کهڙي جي سکر مان نڪرندڙ هفتيوار اخبار“ سنڌ زميندار“ جا پاڻ ١٩٣٠ع کان ١٩٣٤ع تائين ايڊيٽر بہ رهيا. هن اخبار پير صاحب جي قابليت ۽ صلاحيتن کي سنڌ ۾ مشهور ڪيو. هي اخبار سنڌ جي مسلمانن جي سياسي حقن کان علاوه ادبي ۽ علمي معيار ۾ بہ اعليٰ رهندي آئي، هن اخبار انگريز راڄ خلاف سنڌي مسلمانن ۾ وڏو شعور پيدا ڪيو. اخبار جي ايڊيٽري سنڀالڻ وقت پير صاحب جي عمر اٽڪل ٢٠ ورهيہ ۽ پگهار ٣٠ روپيا هئي. جڏهن پير علي محمد راشدي جا خانبهادر کهڙي سان اختلاف ٿيا تڏهن پنهي ڀائرن اخبار کي ڇڏيو. هي اهو زمانو هيو جڏهن نواب ظفر علي خان، مولانا حسرت موهاني،مولانا ابوالڪلام آزاد، هارنيمن، مولانا محمد علي جوهر، شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ راماننددچٽرجي جهڙا اڳواڻ اخبار نويس طور ڪم ڪندا هيا. سنڌ ۾ هندو مسلم فساد جو مرڪز سکر هيو ۽ سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي تحريڪ عروج تي هئي.

پير حسام الدين وري پنهنجي وڏي ڀاءُ سان سکر منتقل ٿيو ۽ هفتيوار اخبار“ ستاره سنڌ ” ڪڍڻ شروع ڪيائون. پاڻ هن اخبار جو ١٩٣٤ع کان ١٩٣٧ع تائين ايڊيٽر رهيو. هن اخبار هندن جي ظلم، ڪاموري جي ڏاڍ، وڏيري جي جبر ۽ پير ملان جي فريب خلاف جهاد ڪيو. تيز ۽ تکن مضمونن ڪري اخبار مٿان لڳاتار ٽي سال ڪيس هليو.

سال ١٩٤١ع ۾ اخبار ”الوحيد“ ذريعي راشدي صاحب باقائدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي مسلمانن جو ڪيس وڙهيو. سال ١٩٤٥ع ۾ سائين جي ايم سيد جي سهڪار سان” قرباني“ اخبار ذريعي سياسي تاريخي، مضمون لکيا جنهن ۾ سنڌ جي مسلمانن جي رهنمائي هوندي هئي.سنڌ ۾پهريون دفعو سنڌي ادب جي فروغ ۽ تحقيق لاءِ خانبهادر محمد صديق ميمڻ، عثمان علي انصاري، مولانا دين محمد وفائي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، علامه محمد عمر دائود پوٽو ۽ سيد ميران محمد شاهه هڪ حلقو ناهيو.هنن نوجوانن تاريخ تي تحقيق شروع ڪئي. پراڻا قلمي نسخا هٿ ڪيا. پراڻن علمي ذخيرن کي ڳولهي هٿ ڪيو. هنن” سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي“ ۽ ”سنڌ نيچرل هسٽري سوسائٽي“ پوءِ ”سنڌي ادبي سوسائٽي“ به قائم ڪئي پر فعال ٿي نه سگهي. سال ١٩٥٠ع ۾ ”مرڪزي صلاحڪار بورڊ“ ۽ پوءِ ”سنڌي ادبي بورڊ“ قائم ٿيو.

جڏهن آغا غلام نبي پٺاڻ وزير تعليم ٿيو تڏهن هن صاحب هن اداري کي سرڪاري ادارو بڻائي مٿين ادب دوستن کي ان ۾ شامل ڪيو. شروع ۾ پير حسام الدين انهن دوستن جو هڪ ميمبر هيو پر پوءِ اهڙو وقت به آيو جو تاريخ جي حوالي سان انهن کي پوئتي ڇڏي ويو. اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته ٻئي ڀائر هميشه گڏ رهيا پر ٻنهي جو عمل مختلف هيو. پير علي محمد صاحب سياست جو ته پير حسام الدين ادب جو شوقين هيو. دنيا ۾ اگر ڪٿي به گڏ ويندا هيا ته وڏو ڀاءُ جهنگ ۾ شڪار ۾ مصروف ته ننڍو ڀاءُ ڪتابن جون پوريون پڙهڻ ۾ مشغول. وڏو ڀاءُ بمبئي، ڪلڪتي، دهلي ۽ لکنوجي سياست ۾ ته ننڍو ڀاءُ اتان جي لئبررين ۾ مصروف هوندو هيو.

راشدي صاحب کي ١٩٥٣ع ۾سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر ڪيو ويو. راشدي صاحب ١٩٥٤ع پوءِ مارچ ١٩٥٥ع وري سيپٽمبر ١٩٦١ع ۾ ۽ آخري سال ١٩٧٤ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر رهيو. راشدي صاحب هوندئن ته ڪيترن ئي ادارن جو باني هيو سندس ادارا ساز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شخصيت سنڌ ۾ ٻن وڏن ادارن سنڌي ادبي بورڊ ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي جي صحي معنيٰ ۾ باني آهي. سنڌالاجي جي بنياد ڪان وٺي نالي تجويز ڪرڻ تائين سندس ذهن استعمال ٿيل آهي. سنڌي ادبي بورڊ کي دنيا جي علم دوست عالمن ۽ ملڪن تائين پهچائڻ ۾ سندس ڪردار قائداڻو رهيو. محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ حسام الدين راشدي اگر سنڌي ادبي بورڊ سان لاڳاپيل نه هجن ها ته هوند اڄ سنڌي ادبي بورڊ نه هجي ها. سنڌن بورڊ لاءِ ڪيل خدمتن بابت هڪ ڪتاب لکي سگهجي ٿو. پاڻ علامه دائود پوٽو سان ١٩٥٧ع ۾ "مهراڻ" جي ادارتي بورڊ ۾ به شامل هيا. بورڊ جي ڪتابن لاءِ ۽ خاص طرح سنڌ جي تاريخ لاءِ سندس راءِ آخري سند هوندي هئي، پيرومل جي"قديم سنڌ " سندس سفارش ذريعي ڇاپي وئي، فارسي ڪتابن جي بورڊ ۾ ايڊيٽنگ يا ڇپائي ۾ سندس ئي هٿ آهي. حڪومت ڪان بورڊ کي فنڊ ڏيارڻ ۾سندس شخصيت ئي نظر اچي ٿي. فارسي ٻولي سان محبت سندس ذات جو حصو هئي. جيئن ته سنڌ ۾ ڇه سئو سال فارسي زبان رائج رهي ۽ ايران سان سنڌ جو اسلام ڪان اڳ تهذيبي ۽ اقتصادي ناتو هيو. ايتري تائين جو سنڌ جي سياست ۽ تاريخ جا اهم واقعا يا حادثا ايران ڪان ايندڙن وسيلي ظاهر ٿيا. سنڌ جي اڪثر تاريخ فارسي ۾لکي وئي. جڏهن راشدي صاحب تاريخ جي محقق جي حيثيت ۾ ايڏانهن وڌيو ته ڪيس ڪيترن جڳهن تي تاريخ جو لاڳاپو ٽٽل نظر آيو. خاص طرح هن محسوس ڪيو ته سنڌ جي سياسي ۽ تهذيبي زندگيءَ جا واقعا ۽ حقيقتون يا ته موجود ئي ڪو نه آهن يا وري انهن لاءِ لکڻ مهل حقيقت پسندي کي وساريو ويو آهي. پاڻ انهن جدا جدا زنجير جي ڪڙين کي جوڙڻ لاءِ سنڌ ايران ۽ دنيا جا گهڻا ڪتب خانا ڏٺا. برطانيه، فرانس، مصر، عراق، شام ۽ هندستان به ويا، سوين هزارين ڪتابن کي پڙهيو ۽ سنڌ بابت تاريخ جا وکايل يا لڪايل ورق وري حاصل ڪري، ڇنڊ ڇاڻ ڪري، ترتيب ڏئي حوالن ۽ دليلن سان سنڌي

قوم کي هڪ سدا بهار سوکڙي ڏئي ويو. پير صاحب کي علم جي عشق جي جهڙپ لڳي ۽ تاريخ لکندي پاڻ تاريخ بڻجي ويو. هن پورهيو ڪري پاڻ کي قلم جو مزدور بنائي تاريخ کي اونداهه مان ڪڍي ڪتابن ۾ ڪٺي آيو. سندس ڪتاب لکڻ وقت تحقيق ۽ محنت هن واقعي مان ظاهر ٿئي ٿي. ڪتاب "مير معصوم بکري" لکڻ وقت هو ايران انهن رستن يا قدمن سان ويوجنهن قدمن سان مير معصوم شاهه ايران کان بکر آيو هيو. پير صاحب رستن ۾، جهنگلن ۽ ويرانن ۾ مهينا سفر ڪيو ۽ اتي ترسيو جتي معصوم شاهه ڪتبا لڳائي نشان ڪيا هئا. شهنشاهه اڪبر جي سفير معصوم شاه جي لڳايل ڪتبن جون تصويرون ڪڍيون ۽ فارسي ڪتب پروڙيا. پيو تحقيق جو مثال سندس ڪتاب"مڪلي نامو" آهي. مير علي شير قانع جو مڪلي نامو ڇهانوي صفحن تي لکيل هيو پر راشدي صاحب مڪلي ۽ مڪلي جا آثار، حاڪمن ۽ تاريخ تي هن ڪتاب ۾ ست سئو ڇيانوي صفحا وڌيڪ لکي تاريخ جي تحقيق جو حق ادا ڪيو. دنيا ۾ پير صاحب جي شهرت اسان سنڌين جي سڃاڻپ هئي. پير صاحب ثابت ڪيو آهي ته ادارا ماڻهو نه بلڪه ماڻهو ادارا پيدا ڪندا آهن.هن جي گهڻو وصفي شخصيت ڪيترن ئي ادارن جي بنياد جو ڪارڻ هئي. پاڻ ستيهه ادارن جا مختلف حيثيت ۾ روح روان هئا ۽ هند، سنڌ، ايران، افغان، مصر جي تهذيب تاريخ بابت ٽيتاليهه ناياب ڪتاب لکيا. پير صاحب پنهنجو"مڪلي نامو" سنڌ جي تاريخ جي هيري" دريا خان دولهه " جي نالي منصوب ڪيو.

پير صاحب جي اها عظمت آهي جوسنڌي وڏيرڪي گهر ۾ پيدا ٿيڻ جي باوجود سنڌي وڏيرن وانگر قوم جي قسمت سان ڪيڏڻ يا وکرو ڪرڻ بدران هن سنڌي قوم جي اصل وچايل تاريخي شجري کي ڳولي قوم کي بقا شان ۽ عزت وارو ماضي ڳولهي ڏيڻ ۾پنهنجي زندگي جا ٽيهه سال گذاريا. سندس تحقيق ۽ چند ڇاڻ سنڌين جو شاندار ماضي، سنڌين جا غدار يا سنڌين جا رهبر تاريخ جي حوالي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان جهڙي نموني ظاهر ڪيا آهن، انهن حقيقتن کي ڪو به ارغون، ترخان جو پوئلڳ چئلينج نٿو ڪري سگهي. پير صاحب پنهنجي زندگي جو هر ڏينهن سنڌ سگوريءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هيو ۽ سنڌ جي ماضي جي ڇاڻ لاءِ ڪوجنا ڪندي سڄي دنيا جي قومن جي تاريخ تائين پهتو. ڪيس دنيا جي تاريخ تهذيب، ثقافتي، علمي ۽ تحيقي ادارن ۾ جيڪا شهرت ۽ عزت ملي اها ڪنهن به پاڪستان جي دانشور يا ريسرچ اسڪالر کي ڪو نه حاصل ٿي. پير صاحب تاريخ لکندڙن جي ان رويي کان بغاوت ڪري سنڌ جي تاريخ تي تحقيق ڪئي جن غير سنڌي تاريخدانن سنڌ سان ظلم ڪندي ايترو به لکيوته" سنڌ کي فاتح ڪندڙن غيرن سنڌ ۽ سنڌين تي احسان ڪيو"پير صاحب انهن غيرن جي لکيل تاريخ جي حوالن سان ڪوڙ کي ڪوڙ ثابت ڪندي ٻاهرين فاتحن کي جارح، غاصب، سازشي، لالچي ۽ تهذيب دشمن ثابت ڪيو. سائين حسام الدين راشدي جون سنڌي سماج لاءِ ڪيتريون ئي خدمتون آهن جنهن لاءِ هڪ ڪتاب ڇپجي سگهي ٿو پر سنڌي ٻولي جي ترقي، سنڌي ادبي بورڊ کي عزت ڏيارڻ، سنڌي ڄاڻ جي سڃاڻن کي ادبي، علمي ڪاڻ سنڌ الاجي انسٽيٽيوٽ کان علاوه سنڌ يونيورسٽي جي سنڌي سرڪاري ٻولي ۽ سائين پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه صاحب جي چواڻي ته سنڌ يونيورسٽي جو اولڊ ڪئمپس مان ڄامشورو منتقل ڪرڻ ۾ راشدي صاحب جو سهارو ۽ ڪمال شامل هيو. سنڌس هر دل عزيز سماجي شخصيت هڪ انجمن هئي، سنڌس گهر بيت الضيا هڪ دربار وانگر هميشه ڪچهري جو مرڪز بڻيل هوندو هيو. جتي سنڌ جا اڄ جا وڏا اديب، دانشور، عالم، آفيسر پنهنجي علم ۽ ڄاڻ وڌائڻ لاءِ هر وقت پانڌيئڙا هوندا هيا. اڄ جي انهن مشهور هڪ هتيءَ وارن دوستن کي راشدي صاحب نه صرف علم ادب جي الف بي پڙهائي پرکين ڪيسي مان خرچ ڪري خوب کارايو پيئاريو نه صرف ايترو پر اڄ سنڌ جي ثقافتي، علمي، ادبي ادارن جا گهڻا سربراهه سنڌس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سفارش تي نوڪريون ماڻيو شاهوڪار زندگي گذارن پيا. انهن مان اڻانوي سيڪڙو دوستن کي اڄ راشدي صاحب ياد به ڪونه آهي هو ڪرسي، شهرت ۽ دولت جي نشي ۾ مگن مست ٿي ويا آهن. پير حسام الدين انهن سنڌي اديبن مان آهي، جن ملڪ ۾ درٻاري اديبن جي ٽولي کان پاڻ آجو رکندي خودي ۽ عزت سان زندگي گهاري، هو دوستن جو ته دوست هيو پر دشمنن جو پڻ سڄڻ، هي اهو سنڌي سپوت آهي جنهن جا دشمن ته هوندا ئي ڪونه هيا. هر زبان ۽ نظريي جو عالم، دانشور، اديب کيس محبت مان" پير سائين" سڏيندو هيو.

بيت الضيا ۾ پير صاحب جي ويهڻ جي جاءِ ۽ ڪم ڪرڻ جي لاءِ هڪ ڪمرو هيو، جنهن جون ديوارون ڪپٽن سان ڍڪيل، ڪتابن سان ڀريل فرش کان ڇت تائين ڪاٺ جي ڪپٽن مان ڪتاب ڪڍڻ لاءِ هڪ ننڍي ڪاٺ جي ڏاڪڻ هوندي هئي. پير صاحب کي هزارين ڪتاب هوندي به اها خبر هوندي هئي ته ڪهڙو ڪتاب ڪٿي پيو آهي. ڪمري ۾ هڪ وڏي ميز هئي جنهن تي اهڙا ڪتاب جيڪي لکڻ مهل حوالن ۾ ڪتب آڻڻ لاءِ ضرورت ۾ هجن پيا هوندا هيا. پير صاحب جو سمهڻ وارو ڪمرو به ڪتب خانو لڳو پيو هوندو هيو. پلنگ تي ڪتاب، پلنگ هيٺان ڪتاب، ويهاڻي هيٺان رسالا ۽ اخبارون هونديون هيون. اهڙن ڪمرن ۾ دنيا جا وڏا تاريخدان ۽ دانشور ملاقاتون ڪرڻ ايندا هيا. ڇاڪاڻ ته سنڌس گهر هڪ، عظيم علمي مرڪز جي حيثيت ماڻي چڪو هيو.

پير صاحب وٽ مختصر دعوت جو رواج ڪو نه هيو ۽ گهٽ ۾ گهٽ پنجاهه مهمان دعوت ۾ هوندا هيا. ١٩٧٤ع ۾ پاڻ الحمرا سوسائٽي ۾ بنگلو خريد ڪيائون جيڪو "علي رضا هائوس"سڏجي ٿو. اتي اچڻ بعد لان ۾ وڏيون دعوتون ۽ پارٽيون ٿينديون هيون، سنڌس اوطاق، دستر خوان ۽ ڪچهريون مڪمل طرح سنڌي ثقافت جو عڪس ۽ آئينو هيون، ڪراچي جون ادبي محفلون پير صاحب جي شخصيت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري عروج تي هيون.

ڪيس زبانن تي ايترو تہ عبور هيو جو اردو ادب جا ڪيترائي ادارا سندس مشورن سان هلندا هيا. اڄ جا سڀ اردو عالم ۽ دانشور سندس رهنمائي ۾ پاڻ ٻڌائي سگهيا. پير صاحب جي تاريخ نويسي ڏانهن لاڙي ۽ تاريخ تي ڏنل ڪتابن مان اسان کي اپياس حاصل ڪرڻ لاءِ دنيا جي وڏي مؤرخ" ڊيورنٽ" جي ڪتاب" دليسن آف هسٽري" جي هنن جملن کي سمجهڻو پوندو تہ" تاريخ ڇا آهي؟ تاريخ جي مطالعي مان ڇا فائدو؟ تاريخ کي اوهان صرف ان لاءِ پڙهيو تہ قومن جي عروج ۽ زوال جون داستانون يا بادشاهن جي درد ناڪ آخري انجام جا واقعا بيان ڪيل آهن. ڇا اوهان روشن سجاڳ حال خاطر ماضي جي ڪاردار ڪندڙن يا قابل فخر ورقن مان رهنمائي حاصل ڪئي آهي؟ تہ جيئڻ ڪنهن بہ تبديلي يا انقلاب مهل ڪو وري ڏوڪو نہ ڪائي ويجو؟" راشدي صاحب جو شمار دنيا جي انهن ڏاهن محققن ۾ ٿئي ٿو جن جي نگاهہ عام انسان کان وڌيڪ گهري، حالات ۽ واقعن جي ڳوڙهي ڇاڻ ۽ تاريخي وهڪري مطابق هوندي آهي. علم جي اها منزل تاريخ نويسيءَ کي هڪ مڪمل عملي فن جي معراج ڏئي ٿي. جنهن ذريعي مؤرخ قومن جي عروج ۽ زوال جي رنگين داستانن کان پريرو ٿي اصل حقيقتن پريل سچ ۽ صداقتن، سڀني کي ڇنڊ ڇاڻ ڪري قومن جي حال ۽ مستقبل لاءِ هڪ خوبصورت خاڪو تراشي ٿو ڏئي. راشدي صاحب تاريخ لاءِ اصل حقيقتن ۽ معاشري جي لاڙن ۽ روين جي تہہ تائين پهچندڙ تاريخدان آهي. هن تاريخ جي دنيا ۾ اهڙيون تمام خالي جڳهيون پريون آهن، باب مڪمل ڪيا آهن، جيڪي اڄ تائين سنڌ جي تاريخ لکڻ وقت ڪنهن نہ ڪنهن سبب ڪري رهجي ويا هيا. پير صاحب جو اهو ڪمال هيو جو هو اهو بہ ڄاڻيندو هيو تہ تاريخ جو وهڪرو جاگرافي جي تابع هوندو آهي، اها جاگرافي معاشري ۾ اقدار، اقتصادي معيار ۽ ثقافتي ورثن کي جنم ڏيندي آهي، سنڌ جي جاگرافي وري برصغير جي تابع جو

ڪارڻ بڻي. سنڌ جي ماضي جي حيثيت ۽ اثر وري ان وقت جي تاريخ جي تمام وڏن تهذيبي انقلابن، سياسي اثرن ۽ معاشرتي تبديلين لاءِ تجربيگاهه ثابت ٿي. جتي قديم سنڌ جي حيثيت ايتري شاهوڪار هئي ته اتي وري وقت گذرڻ ڪري سنڌ جي تاريخ متجندي وئي. اهو ئي سبب آهي جو اڄ اسلام کان اڳ ٻڌمت ۽ هندو دور جون شهادتون حاصل ڪو نه آهن. پر مغلن، ارغونن، ترخانن جي دورن جي وچايل يا تبديل ڪيل تاريخ راشدي صاحب حاصل ڪئي ڇاڪاڻ ته هو فارسي، عربي ۽ اردو زبان جو عالم هيو. پير صاحب شيراز ۽ اصفهان جي باقياتي آثارن مان يا افغانستان، دهلي جي گورستان مان قديم تهذيبن جا سنڌي تهذيب يا سنڌ جي جاگرافي اقتصادي لاڳاپن سان هڪ جهڙائپ يا ويجهڙائپ ڳولهي ثابت ڪيو آهي ته سنڌ ۽ سنڌي قوم هڪ بهادر جنگجو پر امن پسند، شاهوڪار وادي ۽ تهذيب جي مالڪ رهي آهي. پير صاحب جي لکيل تيتاليهه ڪتابن جي هر هڪ ڪتاب ۾ گهٽ ۾ گهٽ پنجاهه سال ۽ وڌ ۾ وڌ هزار سالن جي تاريخ ۽ واقعن جو تسلسل موجود آهي جنهن لاءِ هو پئرس مشهد، ڪابل، عليڳڙهه، لنڊن، آڪسفورڊ جي لئبررين ۾ مهينن تائين ڪتابن ۾ گم رهيو.

پير صاحب روس ويو، وچ ايشيا جون تاريخي جايون ۽ علمي مرڪز ڏٺا. ٻه پيرا چين ۽ ٻه سال فلپائن ۾ رهيو. پير صاحب پنهنجو يادگار ڪتاب" هوڏو ٿي هوڏينهن" ٻه منيلا ۾ لکيو هيو. پير صاحب ١٩٥٢ع ۾ عراق، هندستان، شام ۽ لنڊن جون تاريخي جڳهيون، ميوزم ۽ ڪتب خانا ڏٺا . ١٩٥٦ع ۾ ٻه بغداد، شام ۽ لبنان ويو، ١٩٥٨ع ۾ افغانستان جي دوري ۾ تفصيل سان سنڌ ۽ افغانستان لاڳاپن تي تحقيق ڪيائين. ١٩٦٣ع ۾ بغداد جي حڪومت پاران ١٢ سؤ ساله جشن ۾ شرڪت ڪيائين. ١٩٦٤ع ۾ حڪومت پاڪستان پاران ڪيس روس ۾ علمي ڪوجنا لاءِ موڪليو ويو. ١٩٦٤ع ۾ هانگ ڪانگ ۾ قديم آثارن تي تحقيق لاءِ ويو.١٩٦٥ع ۾ ڪين روسي ڪلچرل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايسوسيشن جو نائب صدر چونڊيو ويو. ١٩٦٦ع ۾ پاڪستاني ليکڪن جي وفد ۾ (٣٠ اپريل کان ١٥ مئي) تائين چين ويو. ١٩٦٦ع ۾ شهنشاهه ايران طرفان ڪيس پهلوي ڪتب خاني جي ٿيندڙ ايران شناس عالمن جي عالمي اجلاس ۾ شرڪت لاءِ خاص طرح گهرايو ويو. وري سيپٽمبر ١٩٦٦ع ۾ افغانستان حڪومت جي سرڪاري دعوت تي افغانستان ويو.

سندس ڪتاب "تاريخ مظهر شاهه جهاني" ۾ سترهين صدي جي دور ڪي سمايو ويو آهي جو هن وقت تائين تاريخ ۾ سڀ کان وڏو دستاويزي رڪارڊ ليکيو وڃي ٿو. تاريخدان جي حيثيت ۾ وٽس صرف حقيقت، اصل ۽ سچ ئي معيار هيو. سنڌ جي تاريخ تي تحقيق ڪندي سنڌي قوم جي ورثي سان ڏارين جا ڏاڍ بيان ڪندي هو ٻڌائي ٿو ته "سومرن ۽ سمن جي دور جو علمي خزانو ارغونن ۽ مغلن جي لشڪر ڪشي سبب تباهه ٿي ويو جنهن لاءِ اسان چئي نٿا سگهون ته علم ۽ ادب جو خزانو ڪيترو هيو"تنهن هوندي به راشدي صاحب مغلن ۽ ارغون جي تاريخ، ڪهاڻين روايتن ۽ حوالن کي حاصل ڪري سومرن ۽ سمن جا اديب ۽ عالم ظاهر ڪيا. سندس ڪتاب سنڌ جي ماضي بابت هڪ جرڪندڙ آئينو آهي، ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته انهن کي عام پڙهندڙ جي هٿن ۾ آندو وڃي.

پير صاحب جمهوريت دوست اديب اڳواڻ هيو. سندس شخصيت سان سنڌ دشمن حڪمرانن انصاف ڪو نه ڪيو. اهوئي سبب آهي جو ڪيس ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري به پاڪستان کان ٻاهرين ملڪ ڏني. فارسي تاريخي اپياس سبب پير صاحب کي هڪ مهيني لاءِ ٢٢ آڪٽوبر کان ١٩ نومبر ١٩٥٤ع تائين ايران جي يونيورسٽين ۾ ايراني تهذيب تي ليڪچر ڏيڻ خاطر سرڪاري طرح گهرايو ويو. مصر، بيروت ۽ آمريڪا تائين عالمي ادبي سيمنارن ۾ ڪيس گهرائي سندس ليڪچر ٻڌا ويندا هيا. مشرقي علمن تي پير صاحب جو ليڪچر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سرٽيفڪيٽ جي حيثيت رکندو هيو. سال ١٩٦٤ع ۾ پڻ چيني حڪومت پاران سرڪاري طرح ڪيس تاريخ جي تحقيق لاءِ روس موڪليو. ايراني حڪومت سندس شخصيت ۽ ذهن جي بلندي کي خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ خصوصي طرح ايراني اديبن پاران هڪ عظيم الشان اجتماع منعقد ڪري تعارفي تقريب جو انتظام ڪيو ۽ ان وقت جي شهنشاهه ايران رضا شاهه پهلوي هن تعارفي تقريب ۾ شريڪ ٿيو. اتي راشدي صاحب جي شان ۾ شعر پڙهيا ويا. فارسي ٻولي جي ناميارن اديبن اسڪالرن ۽ محققن پير حسام الدين جو هڪ وڏي فارسي محقق ۽ تاريخدان جي حيثيت ۾ تعارف ڪرايو ۽ ايران سرڪار ڪيس ايران جو سڀ کان وڏو عوامي ايوارڊ "نشان سپاس اول" ڏنو. تهران يونيورسٽي ڪيس ڊاڪٽريٽ جي ڊگري به ڏني پر هو ڪارڊ تي نه لکرائيندو هيو. تنهن بعد ١٩٦١ع ۾ پاڪستان سرڪار پاران جنرل محمد ايوب خان جي دور ۾ پير صاحب کي"ستاره امتياز" ڏنو. ان بابت راشدي صاحب جو چوڻ هيو ته" هڪ ڊڪٽيٽر کان ايوارڊ وٺڻ عزت نه پر بي عزتي جو ڪارڻ آهي." جنرل ضياءَ الحق به پير صاحب کي ايوارڊ ڏيڻ جو اعلان ڪيو پر پاڻ جرئت ڪندي وٺڻ کان انڪار ڪيائون.

راشدي صاحب هڪ خاموش طبيعت، محبت وارو ماڻهو هيو، شفقت ۽ مسڪراهٽ وٽس هر وقت هوندي هئي. رعب دار نفيس قسم جو ماڻهو، تمام سهڻو، زلف وڏا ۽ ڪليل، هر وقت اعليٰ ۽ خوبصورت سوٽ ۾ نظر ايندو هيو. مطالعو ۽ مشاهدو، پڙهڻ پڙهائڻ سندس مشغلو هيو.

دوستن، يارن جو وڏو انبوهه هر وقت وٽس موجود، اگر ڪنهن کي ڪا غلطي ۾ تڪليف اچي وڃي ته وڃي معافي وٺندو. سدائين حق ۽ سچ چوڻ پڙهڻ جو عاشق، سچ جو ساٿاري، ادبي سماجي ثقافتي تنظيمن جو يار ۽ سرواڻ ، نئين نسل جي رهنمائي ڪرڻ سندس ايمان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندو هيو. حقيقتن جو تلاشي ۽ ڪوڙ جو دشمن، ٻٽي پاليسي کان نفرت ۽ سامهون تنقيد سان محبت هيس. جديد نظرين جو مالڪ پاڻ عالم ۽ عالمن جو قدر دان هيو. سندس اڪثر وقت ڪتب خاني ۾ گذرندو هيو فوٽو گرافي سان وڏو شوق سنڌي راڳ سان چاهه هيس.

پير صاحب جي زندگي ۾هڪ وڏو خال هوندو هيو ان ڪري هو زندگي ڀر تنهائي جي احساس ۾ تڙپندو رهيو. ڪيترن موقعن تي سندس پياسي اکين مان ڳوڙهن جا وسڪارا وهي پوندا هيا پر هو غم برداشت ڪرڻ وارو حوصلو رکندو هيو، هن پنهنجي وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشدي جي پٽ ۽ ڌيءَ کي گود وٺي پاليو.

پير صاحب هڪ يار ويس، مهمان نواز، محبتي ۽ مٺو ماڻهو هيو. جيڪڏهن ڪاوڙبو هيو ته پوءِ هو" حسام بي نيام" جو ڏيک ڏيندو هيو، هونئن ته مکڻ ۽ ماکي جو ٿهيل ماڻهو هيو. ڪل، ٻوڪ، سُٺي ڪاڏي ۽ پيتي جو وڏو شوقن هيو. برد بار، با اخلاق ۽ ڏکهي نظر وارو دلنواز دوست هيو. پير صاحب هونئن ته مشرق ۽ مغرب ۾ سفر ڪيو ۽ دنيا جا ملڪ ڏٺا پر کين ايران تمام گهڻو پسند آيو. پير صاحب جو ايراني حڪومت تي ايڏو گهڻو اثر هوندو هيو جو پاڻ جيڪا به سفارش ڪندو هيو ان تي هڪدم ايراني حڪومت عمل ڪندي هئي، حيدرآباد ۾ ايران وارو مرڪز ته ايران جي ثقافت واري وزير آقائي پهل بد پير حسام الدين جي خواهش پوري ڪرڻ خاطر کوليو.

پير حسام الدين راشدي صاحب قوم پرست، سوشلسٽ اديب عالم دانشور کان علاوه انسان دوست ۽ همدرد شخص هيو. ڪڏهن به پاڻ متان الزامن جو جواب نه ڏيندو هيو. سندس چوڻ هيو ته" تاريخ جو سڀ کان وڏو ڏکوئيندڙ پهلو هي آهي ته هن هر سچ لکڻ واري کي سزا وار سمجهيو آهي، ڪير غلط ڪير درست آهي اهو مستقبل جي مؤرخ جي فيصلي لاءِ رکيل آهي."

هي سنڌ جو اهو دلير فرزند آهي جيڪو پنهنجي زندگي ۾ ڪڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بہ موت کان نہ ڊنو. هن ڏس ۾ اهو ٻڌائڻ بہ ضروري آهي تہ راشدي صاحب پنهنجي زندگي جي آخري ڏهن سالن ۾ تمام گهڻو بيمار رهيو ۽ متس دل جا دورا پيا. ڪيس تمام خطرناڪ بيماري ڪينسر هيو ۽ هو پنهنجي گلي جي آپريشن لاءِ ست دفعا اسپتال ۾ داخل ٿيو پر آپريشن روم ۾ هر دفعي داخل ٿيڻ مهل مسڪرائيندو ويو ۽ هر دفعي ڪتابن سامان، تحقيق ڇپيل، اڻ ڇپيل مواد. سنڌ جي وڏيڪ تاريخ بابت وڏيڪ تحقيق لاءِ ماڻهن جو انتخاب. جائداد کان وٺي پنهنجي آخري آرام گاهہ يعني قبر تائين وصيت ڪندو هيو. ايستائين جو هن پنهنجي زندگي ۾ مڪلي ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ پنهنجي قبر پڻ تعمير ڪرائي ڊزائن ٺاهي ۽ قبر ۾ سمهي ڏٺو. پاڻ کي جيئري سنڌ جي مڪلي واري خوشبودار مٽي ۾ آرامي ٿيندي محسوس ڪيائين، زندگي ۾ ٽي شيون ڪيس پياريون هيون، هڪ پنهنجا تاريخي ڪتاب ۽ دنيا مان گڏ ڪيل قلمي نسخا. ٻيو حيدرآباد ۾ قائم ڪيل سنڌ الاجي انسٽيٽيوٽ ۽ ٽيون مڪلي جو قبرستان. پاڻ جڏهن بہ ڏک ۾ يا خوشي ۾ هوندا هئا تہ مڪلي جي قبرستان ۾ ڪيتريون ئي راتيون گذاريون هئائين، سندس لاءِ مشهور هيو تہ هو اسپتال جي بستري تي آپريشن بعد پنهنجي گلي کي پٽيون ٻڌايون سمهيو پيو هوندو هيو اگر ڪو بہ دوست ڪيس محفل جي دعوت ڏيندو هيو تہ ان حال ۾ بہ حاضر ٿيندو هيو ڇاڪاڻ تہ دوست محفل ۽ نشست سندس ڪمزوري يا خوشي هوندي هئي، پر افسوس جو ٻهرين اپريل ١٩٨٢ع تي هن مرد مٽيري جي انتقال کان پوءِ سندس عزيزن رشتيدارن ۾ اهڙو ڪو بہ موجود ڪونهي جو پير صاحب جي نقش قدم تي هلي ڪو ٻوٽو ٻاري باقي گهڻائي دوست پير صاحب جي شهرت مان ججهو فائدو حاصل ڪندا رهن ٿا. اهوئي سبب آهي جو سندس انتقال جي چوڏهن سالن بعد بہ پير صاحب جي تمام سادي قبر مڪلي ۾ اڄ تائين اڌ ۾ رهيل آهي جنهن لاءِ ڪنهن سنڌ دوست کي اپيل آهي تہ سنڌ ۽ سنڌين جي تاريخ جي وارث جي قبر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس شان مطابق تعمير ڪرائي سنڌين تي احسان ڪري. پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه جو چوڻ آهي تہ مان راشدي صاحب سان سندس انتقال کان چند ڏينهن اڳ مليس. گلي ۾ ڪينسر جي ستين آپريشن سبب هو وڏي تڪليف ۾ هيو. هن بزرگ نمائين اکين سان مونکي ڏنو. اذيت سبب زبان تي ڪمزوري هيس ۽ چچرنڌڙ لفظن ۾ صرف اهوچيائين تہ ”مون دفن ٿيڻ جي وصيت ڪئي آهي، انهن چوڪرن تي ڪو اعتبار ڪونہ آهي، مهرباني ڪري ان ڪي ڏسجانءِ“ پير صاحب ڪي اولاد ڪونہ هيو پر اڄ سڄي سنڌ سندس پونير آهي.

پير صاحب جي ڪتابن جو مختصر جائزو وٺڻ مهل اهو نظر اچي ٿو تہ هن مير معصوم بکري تي ڪتاب لکڻ ۾ ۴۸ سال لڳايا. پاڻ ١٩ سالن جو هيو جو هي ڪتاب لکڻ شروع ڪيو ۽ ٦٨ ورهين جي ڄمار ۾ مڪمل ڪيو. تحفةالڪرام ڪتاب سنڌ جي تاريخ جي انسائيڪلو پيڊيا آهي جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ اهم شخصيتن ۽ شهرن جو ذڪر آهي، هن جو سنڌي ۾ پهريون حصو شايع ڪيائين. مقالات الشعراءَ ڪتاب بہ ناياب ڪتاب آهي جنهن ۾ سنڌ جي فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي هي ڪتاب بہ مير علي شير قانع جو لکيل هيو جيڪو ايڊٽ ۽ حاشين سان پير صاحب سنڌي ۾ شايع ڪرايو. تڪملہ مقالات الشعرا ڪتاب خليل ٺٽوي جوپوئين دور جي فارسي شاعرن بابت تذڪرو آهي هي ڪتاب بہ پير صاحب ايڊيٽ ڪري سنڌي ۾ شايع ڪرايو. تاريخ مظهر شاهجهاني ڪتاب يوسف ميرڪ بن ميرابو القاسم بکري جو لکيل هيو، هن ڪتاب جي ڄاڻ گذريل ٽن سؤ سالن کان ڪنهن بہ عالم کي نہ هئي ايسيتائين جو سرهينري ايليٽ جيڪو تاريخ هند لکڻ مهل هندستان ۽ يورپ جي هر هڪ حصي ۾ ويو هيو اهو پڻ هٿ نہ ڪري سگهيو. پير صاحب جو چوڻ هيو تہ مغلن جي دور بابت عام تاريخن مان ڄاڻ ملندي هئي ۽ سنڌ جو ذڪر تہ لوڻ برابر هوندو هيو. پر تاريخ مظهر شاهجهاني پهريون ڪتاب آهي جيڪو مغليہ دور جي اڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صدي بابت روشني وجهي ٿوءِ سنڌ جي حالتن تي تفصيلي احوال ملي ٿو. پير صاحب ڪتاب جي شروع ۾ ايڊيٽ ڪان علاوه اردو ٻولي ۾ هڪ سؤ صفحن جو قيمتي مقدمو به لکيو آهي. هفت مقالا ڪتاب اردو ۾ آهي جنهن ۾ فارسي ٻولي ۽ ادب جا ست مقالا آهن. پير صاحب مقدمو لکي ڪتاب شايع ڪرايو. تذڪره شعراءِ ڪشمير به فارسي ٻولي ۾ فارسي ڪشميري شاعرن جي احوال بابت آهي، پير صاحب وڏي محنت ڪري مقدمو ۽ هاشيا لکي شايع ڪرايو، تذڪره مشائخ سيوستان ۾ فارسي ٻولي ۾ سيوهڻ جي بزرگن جي تذڪري بابت آهي، جيڪو عبدالغفور بن حيدر سيوهاڻي ١٠٣٩ هجري ۾ لکيو. پير صاحب انجي ايڊٽ ڪئي، سنڌي ترجمو ڪرايو ۽ مهراڻ ۾ شايع ڪرايو. ترخان نامہ ڪتاب سيد مير محمد بن سيد جلال ٺٽوي لکيو جنهن ۾ ترخاني دور جو احوال آهي، هي ڪتاب به سنڌ جي تاريخ بابت بنيادي حيثيت رکي ٿو. پير صاحب فارسي زبان ۾ مهاڳ ۽ ترخانن بابت سيني تاريخي ڪتابن جو احوال ڏنو آهي، جن ۾ ترخانن جو ذڪر آهي، آخر ۾ ترخانن جانسب ناما به تيار ڪري ڏنا اٿس. حديقةالاولياءِ سيد عبدالقادر بن سيد محمد ٺٽوي جو لکيل آهي، جنهن ۾ ايڪيتاليهن بزرگن جو ذڪر آهي. هي ڪتاب به پير صاحب محنت ڪري شايع ڪرايو جنهن ۾ سنڌي زبان ۾ وڏو مقدمو آهي جنهن ۾ انهن سيني تاريخن جو حوالو ڏنو اٿس جن ۾ بزرگن جو ذڪر آهي، منشور الوصيت ڪتاب ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وصيت بابت آهي جيڪو پير صاحب ترتيب ڏئي شايع ڪرايو آهي جنهن ۾ پاڻ وصيت نامي جو تعارف ڪرائيندي ڄاڻايو آهي تہ وصيت نامي وسيلي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي سوچ، فتح، حالتن، ماحول، مقابلن، سماجي جوڙجڪ ڇا هئي ۽ هر طرح جا تفصيل موجود آهن. راشدي صاحب سٽن ضميمن وسيلي نادرشاهہ جي دور ڪان وٺي هر تاريخ جو حوالو ڏئي ۽ ڪلهوڙن جي تاريخ مڪمل ڪئي آهي. هشت بهشت ڪتاب ۾ سنڌ جي باڪمال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فارسي شاعر ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽوي جون اٺ مثنويون شامل آهن، جن کي ترتيب ڏئي پير صاحب شايع ڪرايو. مثنوي چنيسر نامو به فارسي مثنوي ادارڪي بيگلار جو لکيل آهي، جنهن ۾ ليلا چنيسر جو تفصيل سان احوال آهي، هن تي به پير صاحب ٦٧ صفحن تي تفصيلي مقدمو لکيو آهي، مثنويات وقصائد به مير علي شير قانع جي فارسي مثنوين ۽ قصيدن تي مشتمل آهي، پير صاحب ترتيب ڏئي ۴٠ صفحن تي مشتمل مقدمو سنڌي ۾ لکي تفصيل ڏنو آهي. مثنوي مظهر ال آثار سيد جهانگير هاشمي ڪرماني بڪري ٩۴٦هه جولکيل آهي. پير صاحب ان جي تصحيح ۽ فارسي مقدمو لکي جهانگير هاشمي جي زندگي جي احوال سميت شايع ڪيو.

تذڪره روضه السلاطين وجواهر، العجائب ڪتاب سلطان محمد فخري بن محمد اميري هروي جو آهي جيڪو شاهه حسن ارغون ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي دور ۾ٺٽي گذريو. پير صاحب ان کي ترتيب ڏيندي ست باب لکيا آهن جن ۾ سنڌ هند ۽ اسلامي دنيا جي سلطانن ۽ حاڪمن جو ذڪر آهي، شاهه ارغون جو احوال مسلمان شاعر عورتن جو احوال به آهي، هن ڪتاب ۾ اردو ۾ لکيل ٧٧ صفحن تي مشتمل حرف آغاز ۾ پير صاحب فخري جي آمد جي احوال کان علاوه سنڌ جي سياسي سماجي صورتحال بابت وضاحت ڪئي آهي، فخري پهريون شخص آهي جنهن دنيا کي عورت شاعرن بابت ڄاڻ ڏني. ١٩٦١ع ۾شايع ٿيندڙ پير صاحب جي تذڪره امير خاني ۾ ان خاندان جو ذڪر ڪيو آهي، هن خاندان جو اٽڪل ٽي صدين تائين سنڌ مٿان اثر رسوخ ۽ حڪم هليو. امير خاني خاندان جون قبرون سکر جي پرين پر درياهه جي ڪناري ستين جي ٿان ۾ آهن. امير خاني خاندان جو سر براهه مير ابوالقاسم نمڪين اڪبربادشاهه جي ڏينهن ۾ بکر ۽ سيوهڻ جو گورنر هيو، ستين جي ٿان واري جاء تي ٿلهو نهرائي چانڊوڪي راتين ۾ ڪچهريون ڪندو هيو. سندس پٽ ابوالبقا امير خان سيوهڻ، ملتان ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جونا ڳڙهه ۾ مغلن پاران گورنر ٿي رهيو. هن ڪتاب ۾ بکر ۽ سيوهڻ جي اقتصادي سماجي ۽ سياسي حالتن جو تفصيل آهي. مير معصوم بکري ڪتاب لاءِ پير صاحب وڏي محنت ڪئي، هن ايران وڃي مير معصوم جا پنڌ ۽ رانهون ڏسي فوٽو ڪڍيا، سمورا ڪتاب پڙهيا ۽ مير معصوم بکري جي سوانح تيار ڪيائين هن ڪتاب ۾ مير معصوم بکري جي سياسي ڪارگذارين علمي خدمتن، تعميراتي ڪمن ۽ علائقي ۾ سياسي سماجي اقتصادي ثقافتي حالتن بابت تفصيل آهي، پير صاحب جو ڪتاب مرزا غازي ترخان اردو ۾ آهي جيڪو سنڌ جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان جي پٽ غازي بيگ بابت آهي جنهن اڪبر ۽ جهانگير بادشاهن جي دور ۾ به سنڌ ۽ قنڌار تي حڪمراني ڪئي. هو شعر ۽ سخن جو به مداح ۽ عاشق هيو، هن ڪتاب ۾ ان دور جي سياسي علمي ثقافتي حالتن جو به ذڪر آهي. ماڪ پنا رابيل ڪتاب ۾ پير صاحب ماهنامي زندگي ۾ ڇپيل مضمونن ۽ مقالن جو انتخاب ڏنو آهي، جيڪو سوانح ۽ سنڌي ٻولي ادب بابت نهايت مفيد مواد ڏئي ٿو هي ڪتاب ١٩٦٥ع ۾ شايع ٿيو. پير صاحب جو ڪتاب ڏهين صدي هجري جي سنڌ در اصل ترڪن جي عثمانيه سلطنت واري دور ۾سيدي علي رئيس جيڪو مصري ٻيڙي جي ڪماني ڪندو بصري، يمن، مسقط، گوادر ۽ جاوا ۾ پورچوگيزن سان مقابلا ڪندو گجرات ۽ سنڌ پهتو ۽ جڏهن واپس وطن پهتو ته هن ”مراة الممالڪ“ سفر نامو لکيو جنهن ۾ سنڌ جي سياسي واقعن تي روشني وڌي ۽ راشدي صاحب ان مان هند ۽ سنڌ بابت مواد شايع ڪرايو. سندس ڪتاب هو ڏوٽي هو ڏينهن به سنڌ جي لڳ ڀڳ ويجهڙائي ۾ ٻن سؤ سالن جي معلومات سان ڀرپور آهي جنهن ۾ خاندانن، ادبي ادارن ۽ وڏيرن، عوام ۽ سياسي زندگيءَ بابت هڪ مفصل چاڻ آهي، پير صاحب جو ڪتاب ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون پڻ هڪ يادگار ڪتاب آهي جيڪو سندس زندگي ۾ آخري ڪتاب هيو. ياڻ اٽڪل ٣٠٠ مضمون ۽ مقالا لکيائون هن ڪتاب ۾ اٽڪل ٤٣

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مضمون ۽ مقالا، ٢٥ صفحا ترڪي متن، هڪ نقشو ٿتو شهر جو ۽ ١٧١ ٺٽي متعلق تصويرون شامل آهن. راشدي صاحب جو اردو ۾ شايع ٿيندڙ ڪتاب سنڌي ادب بہ سنڌي ادب جي پهرين مڪمل تاريخ آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي جي تاريخ، عربن کان سومرن ۽ سمن تائين سنڌي ٻولي جو ادب، ارغون ترخان ۽ مغل دور جو ادب، ڪلهوڙن جي دور جو سنڌي ادب، تالپرن جي دور جو ادب، برطانوي ۽ موجوده پاڪستاني دور جو ادب ۽ سنڌي شاعري جون صنفون شامل آهن.

پير حسام الدين راشدي جهڙو عالمي معيار جو سنڌي تاريخدان يا محقق گذريل هڪ صدي ۾ پيدا ڪو نہ ٿيو آهي ۽ اهو خال اڃان تائين خالي آهي. پير صاحب کي سنڌ جو آئزڪ نيوٽن يا ابن خلدون بہ چئي سگهجي ٿو. هو الرازي گليلو يا مائيڪل انجيلو وانگر عظيم انسان هيو جن پنهنجي ماحول جا زنجير ٽوڙي ذهني آزادي حاصل ڪئي ۽ دنيا کي ايندڙ صدي تائين حيرت، سونهن ۽ سوچ لاءِ مواد ڏنو.

مددي ڪتاب: اهي ڏينهن اهي شينهن، مهراڻ راشدي نمبر، نئين زندگي، روح رهاڻ، شيخ اياز جي تقرير، بيگم ممتاز راشدي جو مضمون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي

دنيا ۾ تمام ٿورا ماڻهو اهڙا هوندا آهن، جيڪي پنهنجي شخصيت ۾ تاريخ جو ڏيک ڏيندا آهن. خاموش ڪتابن اندر ورقن ۾ لفظن سان پريل سچن يا ڪوڙن مثالن واري تاريخ نه پر زندگيءَ ۾ روزانو هلندڙ ڦرندڙ ڏسندڙ ٻڌندڙ ۽ ڳالهائيندڙ تاريخ، زندگيءَ جي سچين حقيقتن سان ٽڪرار جرڪندڙ تاريخ. زندگي ۾ ڪي ڪي ماڻهو حاصلات، هار جيت يا سماجي قد ڪاٺ يا ماپ سان نه پر پنهنجي سونين سوچن ڏيئي جي ٻهرين لاٽ جيان چمڪندڙ، روشن ذهن ۽ اندر جي ڪير جهڙي اُجري نڪور انساني اعتقاد سان پرکيا ۽ توريا ويندا آهن، سندن سچاڻپ سماج ۾ موجود بدبودار ناسور خلاف بغاوت جا ٻول الاپيندي ٿيندي آهي، سندن واتان سچائيءَ جا گفتا تاريخ جا نهندڙ ورق ٻٽيو نروار ٿيندا ۽ پنهنجي روپ ڪي تاريخ جي آرسي بڻائيندا آهن. سندن معيار ۽ مقصد سماج جا نفعا ۽ نقصان نه پر عظيم ۽ اٽل ارادن ساڻ اڻ موٽ قدم هر وقت زمين تي ڪُتل هوندا آهن. سندن سپنا ڌرتيءَ تي ماروئڙن جو مستقبل ۽ آزاد هوائون هوندا آهن. پهاڙ جيڏا اڏول مهان ماڻهو بدلجندڙ ريتن رسمن يا اُپار پريل نون لاڙن ۾ڪين لڙهندا آهن. پر سندن جبل جيڏا حوصلا هر ڌاڍ جي طوفان اڳيان ديوار چين وانگر مضبوط مقابلن ۾ مصروف ۽ تاريخ ڪي پنهنجي گرد پيا ڦيرائيندا آهن. اهڙا اڙ ٻنگ ٻلواڻ جواڻ اونداهين دور ۽ دنيا ۾ اُميدن جي دوش تي آسرن پريل اٿاهه سهڻين جڳ مڳ روشن صبح ۽ شامن جا راڳ الاپي پيغام ڏيندا رهن ٿا. هو پاڻ پنهنجا سپنا ۽ خوشبون وساري مسڪين ماروئڙن جي منهن تي مسڪراهٽن ۽ خوشين جي خوشبو جا طالب رهن ٿا. اهڙا ماڻهو پنهنجي وقت ۽ دور جا سرجڻهار، اوتار ۽ ديوتا هوندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن، جيڪي ناسور جو علاج ڪندا آهن. سماجڪ سڌار سرواڻ ٿيندا آهن، اهڙن ماڻهن کي راڄ دروهي جي لقبن سان نوازيو ويندو آهي. اهڙن مرد مٽيرن جي جيون جوت گهٽو ڪري ڳنڀير، ڏک پري، پوائتي ۽ دل ڏاريندڙ هوندي آهي. اهڙن تاريخ ساز انسانن کي ڳولهڻ محل سنڌ ۾ سويو گيانچنداڻي ٿي هر هڪ جي اکين اڳيان اچي وڃي ٿو. سندس نالو ئي هر هڪ زبان تي اُڪري اچي ٿو. سوڀو نالو آهي سوڀ ماڻڻ جو، سچ ۽ حق چوڻ پڌڻ جو. شايد هن مهان ماڻهوءَ پنهنجي نالي جو پرم رکندي پنهنجي جوڀن جوانيءَ جا ڪيترائي سال، خوبصورت رنگ پريل ٽڏڙيون راتيون، لا محدود آسمان تي چمڪندڙ جهر مر جهر مر ستارن جي دنيا ۽ چوڏهين جي سوني چمڪندڙ چنڊ جي انڊلٺ جهڙي رنگين چاندوڪي ڏسڻ، آزاد دنيا جي آزاد انسانن وانگر آزاديءَ جا ساهه کڻڻ، يارن دوستن پڇڙن ۽ جيون ساٿي سان ٽهڪن ۽ مسڪراهٽن يا سندن روشن مستقبل لاءِ سوچڻ لوچڻ بدران پاڪستان جي مختلف جيلن جي چئن ديوارن، هٿڪڙين، زندان جي زنجيرن ۽ لاهور جي شاهي قلعي ۾ اڪيلو راڪاس ديو جهڙي ڏهڪاءَ پريل اونداهه ڪاري پوساٽ واري ماحول ۾ گذاريون. ڪنهن سان ڏک سُور سلي ديوارن سان، هن پنهنجي ئي من ۾ سوال گهڙيا ۽ پاڻ کي ئي جواب ڏئي مطمئن ڪيو. سوڀي هوليون ڏياريون، تهوار ۽ عيدون پنهنجن عزيزن ۽ ڌرتي دوستن سان گلي ملي نه گذاريون پر جيلن جي ديوارن سان گهاريون.

سچ چوڻ، انسان ۽ سنڌ سان محبت ڪندڙ هن اَمن ۽ محبت جا نعرا هڻندڙ مڪڙين جي پهرين مرڪ جهڙي معصوم آدرشي انسان کي سماج ڇا ڏنو؟ ڪجهه به ته ڪو نه ڏنو! اگر ڪجهه ڏنو ته باغي، جاسوس جا لقب ڏنا. تنهائيون ۽ محروميون ڏنيون. ڏک صدما ۽ جيل ڏنا. مرڪ بدران لڙڪ ڏنا. ڇا سوڀي کي سنڌ ۽ انسان سان محبت جي پاداش ۾ جيلن ۾ ضايع ٿيل جوانيءَ جا قيمتي سال واپس ملي سگهن ٿا؟ سوڀي کي ڪجهه به ته نه ڪپي، سوڀو زندگيءَ ۾ ڪجهه وٺڻ سگهيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ئي ڪونہ ، سوڀو اگر ونڻ چاهي ٿو تہ ميٺا ۽ محبتون. سنڌ ڌرتي تي ئي ڌرتي جي هن سپوت مٿان اهڙو بہ وقت آيو جو حالتن سندس تمام ساٿين کي سنڌ ڇڏڻ تي مجبور ڪيو پر سوڀي کي سلام تہ هن لطيف ۽ سچل جي ڌرتي ڪو نہ ڇڏي. ١٩٤٦ع کان ١٩٧٠ع تائين جيل بہ سنڌڙي جا قبول ڪيا پر بمبئي ڪلڪتہ ۽ لکنو جون جهرمر رنگين گليون بازاريون نہ ماڻيون. سوڀي پنهنجو جيءُ جياپو ڌرتيءَ ۽ لاڳاپو ڌرتي ڌڻين سان ڳنڍيو. ماڪ ڀنل خوشبو وارن ساهن ۾ سنڌڙيءَ جي مهڪار ۽ هٻڪار سانڍي. هن ڌرتيءَ سان محبت وچن ۽ وفائن جا گيت ڳايا ۽ مٽيءَ جا ڏکايل پر حوصلي ڀريل سُر ڀڏا. سوڀي جون سوچون لوچون، ارمان، ڏک سک ڌرتي ڌڻين ۽ پيڙيل مظلوم طبقن، ڪمزور انسانن جي امانت آهي، سندس سمورو جيون ڌرتيءَ ۽ مسڪين ماڻهوءَ لاءِ آهي. جيل جهاڳيندڙ هن پوڙهي جوان مسلسل زندگي جي جيون ۾ جيوت لاءِ ڏک، قيد مصيبتون، تنهائيون، نظر بندي، تهمتن، بي وفائين، بي قدري، بي وسيءَ وارن ڏينهن ۾ جبل جيڏي زندگي جو هڪ هڪ ڏينهن، جهاڳيندي خاموشي سان زندگي جو سفر پورو ڪيو آهي، هندن کان وڌيڪ روشن خيال، علم ادب دوست، جمهوريت پسند، ترقي پسند، قوم پرست سنڌي مسلمانن جو محبوب محترم سوڀو گيانچنداڻي تاريخ ٣ مئي سال ١٩٢٠ع تي دنيا جي سڀ کان وڏي مهذب ثقافتي ماتري موهن جي دڙي جي پرسان ماڻڪ ملهار جهڙي پياري ڳوٺ "ٻنڊي" اڳوڻو تعلقو "لب دريا" هاڻي ڏوڪري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ديوان تنورمل جي گهر ۾ ڄائو. هن مادري ٻولي (پرائمري) ڳوٺ بگيءَ جي اسڪول ۾ ماڻي.انگريزي تعليم لاءِ پهريان ايَ وي اسڪول قمبر، تنهن بعد گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻو ۽ پوءِ سال ١٩٣٥ع ۾ اين جي وي هاءِ اسڪول ڪراچي پهتو. سوڀي جي اين جي وي اسڪول واري زندگي بابت سندس پراڻو هم ڪلاس مشهور پارٽي سنڌي اديب ليکو تلسياڻي چوي ٿو تہ "هڪ ڏينهن صبح جو اين جي

وي اسڪول ۾ ١٥- ١٦ سالن جو نوجوان قد بدن پورو پنو، رنگ ڪليل چهرو ڪشش وارو، مڌر ڪڙڪ آواز، آچار صاف، دل موهيندڙ انداز سان ميز تي چڙهي ٽئگور جي گيتا نجلي مان پريہ ڪويتا انگريزي ۾پڙهي رهيو هو.

Leave this chanting and singing and tellaing of Leds

ڪاڌيءَ جي قميص، پتلون ۽ مٿي تي ٽوپيءَ واري سادي پوشاڪ جهڙو سادو سوڀو چل ول ڪان پري مون پهريون دفعو ڏٺو". ڪراچي ۾ پڙهڻ دوران هوبندر روڊ تي"چداڪاشي" مندر ۾ رهندو هيو. اسڪول جي ڪتابن بجاءِ علم ادب جا ڪتاب رسالا شوق سان پڙهندو هيو. ايتري تائين جو هلندڙ ڪلاس ۾ بہ غير نصابي رسالا پڙهندو هيو.

سوڀو ١٩٣٦ع دوران تحقيق ۽ ادب ڏانهن مائل ٿيو ۽ پهريون دفعو سندس اسڪول مئگزن ۾ مضمون گرديو ٽئگور بابت شايع ٿيو. سوڀو صاحب مئترڪ اپريل ١٩٣٧ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مان پاس ڪئي. جون ١٩٣٧ع ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ داخلا ورتي. جتان ١٩٣٩ع ۾ انٽر پاس ڪيائين پوءِ ٽئگور جي ڪاليج" شانتي نڪتين" ۾ داخلا ورتائين، سال ١٩٤١ع ۾ بي اي پاس ڪيائين.

شانتي نڪتين ڪاليج ڪلڪتي کان ستانوي ميل پري هڪ خوبصورت وادي ۾ قائم آهي، هي سر زمين اڳ" پير پوتئن" يعني سورمن جي سر زمين نالي مشهورهئي، هن جو بنياد هندستان جي مهاڪوي"رويندر ناٿ ٽيگور" وڌو هيو. رابندر ناٿ ٽيگور کي سندس مشهور ڪويتا" گيتانجلي" تي سال ١٩١٣ع ۾ عالمي نوبل انعام ميلو. هن انعام ۾ ملندڙ رقم مان هي زمين خريد ڪري هڪ عظيم محبت جو درسگاهہ قائم ڪيو.

شانتي نڪيتن ڪاليج ۾ تعليم قديم گروڪل انداز ۾ ڏني ويندي هئي جيڪا ٻين ڪاليجن کان بلڪل مختلف هئي، هتي اٽڪل پنج سؤ شاگرد جن ۾ هڪ سؤ عورتون بہ شامل هيون، ڪاليج جي ڪمرن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ پر ڪاليج ۾ لڳل وڻن جي ڇانو هيٺ ڇپر يا گاهہ تي پلٿي ماري ويهندا هيا ۽ استاد هڪ منجيءَ يا منڊلي تي ويهندو هيو. هتي امتحان بہ ڪو نہ ٿيندا هيا. شاگرد علم ادب کان علاوه راڳ ۽ ناچ جي بابت ليڪچر ٻڌندا ۽ تربيت حاصل ڪندا هيا. سڀ شاگرد ٻاهران آيل هيا. سال ١٩٣٩ع ۾ ڪاليج جي ماهوار في سترر روپيا هئي جڏهن تہ رهائش ڪاڌو پيتو الڳ هوندو هيو. هن ڪاليج ۾ ادب، حيا، اخلاق، فهم ۽ فراست، ميٺ محبت، نياز نوڙت جو علم سيکاريو ويندو هيو هن ماڳ تي پريم ۽ پريت جو پڙلاءُ هوندو هيو. گرديو ٽئگور جي قدمن ۾ ويهي سوڀو صاحب انسانيت سان محبت ڪرڻ جو درس حاصل ڪيو.

ڪامريڊ سوڀراج گيانچنداڻي سال ١٩٤١ع ۾ تعليم مڪمل ڪري سنڌ پهتو ۽ ساڳي سال ۾ سندس شادي ٿي. سال ١٩٤٢ع ۾ سوڀو صاحب ايس ايم لا ڪاليج ڪراچي ۾ ايل ايل بي ۾ داخلا ورتي جيڪا مسلسل تحريڪن ۽ جيلن سبب مڪمل نہ ڪري سگهيو ۽ پوءِ ١٩٧٠ع ۾ لاڪاليج لاڙڪاڻو مان پاس ڪيائين. ڪامريڊ سوڀو صاحب جي ذهن ٽيگور ڪاليج جي تعليمي عرصي ۾ مارڪسواد ڏانهن لاڙو ڪاڏو هن سنڌ اچڻ بعد پروڪميونسٽ مضمون لکڻ شروع ڪيا. هن دور ۾ مهاتما گانڌي ۽ جواهر لعل نهرو جون آتم ڪٿائون ۽ ٽئگور جا گيت سنڌي ٻولي ۾ ترجمو ٿي" سنڌ ساهت" وسيلي نوجوانن تائين پهچايا ويندا هئا. هڪ نئين قسم جي دنيا جنم وٺي رهي هئي. روس واري انقلاب جي علم ادب شاگردن جي دلين ۾ هلچل مچائي ڇڏي هئي، سندن ذهن کي ڪجهہ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري ڇڏيو هيو. سوامي وويڪا نند ۽ راجا رام تيرٿ راءِ"هندو مت" کي سوشلزم طور پيش ڪيو. ڪامريڊ سوڀي جي ذهن تي بہ مهاتما گانڌي جي سوچ ۽ شخصيت جو اثر هيو. ڪامريڊ سوڀي جي مائٽن جي تمنا هئي تہ هو ڪو اعليٰ سرڪاري عهدو ماڻي پر سوڀو صاحب تہ پنهنجي لاءِ سورن ڀريل سماج جي تباهي لاءِ بغاوت جو جهنڊو سنڀاليو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪراچي پهچڻ بعد سوڀو صاحب شاگرد هلچل ۾ سرگرم ٿي ويو ۽ جلد ئي ان وقت ”سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن“ جو جنرل سيڪريٽري چونڊيو. هي اهو زمانو هيو جڏهن ڪانگريس پاران مهاتما گانڌي انگريزي سرڪار کي ۸ آگسٽ ۱۹۴۲ع تائين”هندستان خالي ڪيو“ تحريڪ جو اعلان ڪيو هيو. سوڀو صاحب پڻ سيڪريٽري سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي حيثيت ۾ تمام شاگرد ساٿين ساڻ گانڌي جي آزادي واري تحريڪ ۾ نروار ٿيو. نتيجي ۾ ۱۱ آگسٽ ۱۹۴۲ع تي سنڌس گرفتاري جا وارنٽ جاري ٿيا پر ڪامريڊ سوڀو گرفتار ٿيڻ بدران زير زمين هليوويو. انگريز حاڪم وٺ پڪڙ شروع ڪئي. جلسا جلوس هڙتالون،لاٺي چارج ۽ گولي روزانو جو رواج بڻجي ويو هيو. سوڀو صاحب انهن انقلابي ڪمن ۾ انڊر گرائونڊ ٿي ڀرپور حصو وٺندو رهيو ۽ سنڌ جي نوجوان کي هن سامراج دشمن تحريڪ لاءِ تيار ڪندي آخر پاڻ به گرفتار ٿي پيو ۽ ۲۴ جنوري ۱۹۴۳ع کان جولائي ۱۹۴۴ع تائين جيل ۾ رهيو. هتي سندس قيد واري عرصي ۾ هيمون ڪالاڻي کي ڦاهي تي چاڙهيو ويو. سوڀو صاحب کان علاوه گوبند مالهي، ڪيرت ٻاٻاڻي، سيتل درياڻي، ۽ حيدرآباد، سکر، نواب شاهه، شڪارپور جا دوست به گرفتار ٿيا. حيدرآباد جيل ۾ سوڀو صاحب ساڻ جيرا مداس دولترام، هريداس لالجي، نارائڻ داس ٻيچر، محمد امين کوسو ۽ نرائنڊاس رتن مل ملڪاڻي ساڻ ملاقات ٿي. جيل۾ هنن هڪ علمي مرڪز به قائم ڪيو ۽ جيل ۾ ذهني اوسر لاءِ پاڻ کي تيار ڪيو.

۱۸ مهينن بعد جيل مان آزاد ٿيڻ شرط سوڀو صاحب سماجي ڀلائي جي ڪمن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. ان وقت ڪسان مزدور پارٽي ۽ ڪميونسٽ پارٽيون روشن خيال انقلابين لاءِ واحد سياسي پارٽيون هيون.

سال ۱۹۴۵ع ۾ جڏهن سيد جمالدين بخاري ڪراچي پهچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مزدور راڄ لاءِ ڪم شروع ڪيو ته ان وقت ڪراچي نوجوان ڪامريڊن جومضبوط ڳڙهه هيو. بيگم شانتي بخاري جي گهر شام جو سڀ نوجوان ڪارڪردگي رپورٽ ڏيڻ لاءِ پهچندا هيا. مزدور تحريڪ ۾ اڳواٽي ڪامريڊ جمال الدين بخاري ڪندو هيو. جڏهن ته ٻيا نوجوان گوبند مالهي رسالو" نئين دنيا" سوڀي صاحب تنظيم ۽ تقرير، موهن پنجابي، وچنو پارتي، نارائڻ داس ٻيجر ۽ علي احمد بروهي تي هڪ گروپ ڪراچي جي مختلف چوراهن تي ڪاٺيءَ جا اسٽول رکي تقريرن ذريعي عوام ۾مزدور راڄ ۽ مزدور انقلاب جو درس ڏيندا هئا. جڏهن ته محترمه ڪامريڊ شانتي بخاري وري مزدوري ڪندڙ داين، گهرن ۾ ڪم ڪندڙ عورتن، سُٽ اٽندڙ ۽ چوڙيون ٺاهيندڙ عورتن جي مدد ڪندي هئي." ڪامريڊ سوڀي سنڌ ۾ مزدورن جي تنظيم کي گهڻو متحد ڪيو پر ڪيس ٻاهر رهي پنهنجي قائدانه صلاحيت، تنظيم ۽ تبليغ ڪرڻ جوموقعو گهٽ مليو. ڪامريڊ سوڀي جي زندگي ۾ هڪ يادگار وڏو تحريڪي واقعوعالمي شهرت رکي ٿو.

١٨ کان ٢٥ فيبروري ١٩٤٦ع تائين بمبئي رائل انڊين نيوي جهازين سمنڊ ۾ بيٺل جهازن ۽ بمبئي جي بندر گاهه ۽ ان جي آس پاس نيوي جي اڏن تي قبضو ڪيو. ان بغاوت جي پڙاڏي هر بند رگاهه تي بيٺل جهاز ۽ بحري ادارن کي پنهنجي لپيٽ ۾ آندو. رنگون کان ڪراچي تائين، بنگالي اپسمنڊ ۽ عربي سمنڊ اندر، جيڪي به هندي بحري جهاز، زميني اڏا يا تربيتگاهه هيا تن تي نيوي جهازين قبضا ڪري چونڪيون قائم ڪري توپون وغيره لڳايون. انگريز ۽ هندستاني آفيسرن کي قبضي ۾پنهنجي ڪئبن ۾ پهري هيٺ رکيائون بمبئي ۾ وري نيوي جي باغين هڪ اسٽرائيڪ ڪميٽي ٺاهي جنهن جو سربراهه مسٽر خان هيو، هن ۾ ڪانگريس ڪميونسٽ ۽ مسلم ليگي خيالن جا ماڻهو هيا، سنڌين مان ڪامريڊ سوڀو ۽ علي احمد بروهي ميمبر هيا. هن هلندڙ اسٽرائيڪ ۾ در اصل هڪ وقت اهڙو آيو جو ٢١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فيبروري ۱۹۴٦ع جي ڏينهن ڪامريڊ سوڀو ۽ سنڌس ٻيا ٽريڊ يونين ليڊر جهڙوڪ عينشي وديار ٿي، گلاب ڀڳواڻاڻي، پوهو، اوتار ڪشن هنگل پنهنجي موجوده ڪي ايم سي بلڊنگ سامهون ڪميون ڪم ٽريڊ يونين آفيس Commune cum T. U Office ۾ ويٺا هيا ته نيوي جي ٻاغين جي هٿان توپ جو گولو فائرٽي ويو جيڪو ڪيا ماڙي ڪان ڊرگ روڊ جي هڪ کليل ميدان ۾ ڪريو. ڪراچي جي ٦ لک آبادي هلچل مچي وئي، مشهور ٿي ويو ته شايد انگريزن ۽ ٻاغين ۾ جنگ شروع ٿي وئي جڏهن ته اهو توپ جو گولو غلطي مان ڇٽو هيو. ڪميونسٽ پارٽي جي سيڪريٽري ڪامريڊ جمال الدين بخاري جي بمبئي وڃڻ سبب سوڀو صاحب ذميواري سنڀالي، شام جو عيد گاهه ميدان تي مزدور شاگرد اڳواڻ ۽ ڪارڪنن جي گڏجاڻي رد عمل طور سڏائي وئي جنهن ۾ هنگل، گوبند مالهي، شيوا جي ڀڳوان، گلاب، انيتي ۽ ڪيرت ٻاٻاڻي شامل هئا. فيصلو ٿيو جنهن لاءِ هڪ لائوڊ اسپيڪر لڳائي اعلان ڪيو ويو. اٽڪل پنج سؤ ماڻهو گڏ ٿيا. هڪ طرف مهاتما گانڌي ۽ مسٽر محمد علي جناح ڪانگريس ۽ مسلم ليگ پاران انهن ٻاغين کي هڙتال ختم ڪري پيش پوڻ جي اپيل ڪئي هئي پر ماڻهو نوجوان ۽ نئين قيادت جي ڳولا ۾ هيا. عام پورهيت، شاگرد دانشور، عام مسلم ليگي ۽ ڪانگريسي سڀ هن هڙتال ۽ انگريز خلاف انقلاب جا حامي هيا. ماحول تبديل ٿي ويو هيو. شروع ۾ ته هي گڏجاڻي پنج سؤ ماڻهن جي هئي پر جلد ئي ست اٺ هزار ماڻهو جمع ٿي ويا. سوڀو صاحب پنهنجي خطاب ۾ انگريز راڄ خلاف ڀرپور تقرير ڪندي اعلان ڪيو ته ۲۲ فيبروري ۱۹۴٦ع تي سڄي هندستان ۾ ٽينڊز هڙتال جي حمايت ڪيون ٿا ۽ سياڻي جنرل اسٽرائيڪ ۾ ڪا ٻه بس، ٽرام، جهاز نه هلندو، اسڪول ڪاليج نه کلندا ۽ انگريز جي حڪومت کي هلڻ نه ڏبو. هن جلسي جي صدارت پروفيسر آصف جاهه ڪاروائي ڪئي جڏهن ته جلسي کي اوتار ڪشن هنگل، قاضي مجتبيٰ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ خطاب ڪيو، ٢٢ فيبروري ١٩٤٦ع جي صبح جو هڙتال واري ڏينهن ڪامريڊ سوڀو، اي ڪي هنگل ۽ پروفيسر ڪارواڻي کي پوليس گرفتار ڪري صدر ٺاڻي تي لاڪپ ڪيو. جنرل اسٽرائيڪ ڪامياب وئي ۽ سعيد منزل کان ڊائو ميڊيڪل ڪاليج، ڊي جي سنڌ ڪاليج کان رنڇوڙ لائين عوام جو سمنڊ هيو.

فوج ۽ پوليس عوام کي منتشر ڪرڻ لاءِ مسلم ليگ جي محمود هارون کان علاوه وزير اعليٰ سر غلام حسين هدايت الله ۽ جمشيد نسرو انجي کان اعلان ڪرايو ته هن جنرل اسٽرائيڪ کي ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي حمايت ڪانهي پر عوام نه ٻڌو. پوليس ڳوڙها گيس، لاٺي چارج ڪئي، عوام پٿر وسايا ۽ عورتن پوليس مٿان ڪٽيل مرچ ۽ گرم پاڻي ڦٽو ڪيو نتيجي ۾ اٽڪل يارهن ماڻهو عيد گاهه ميدان ڪراچي ۾جنگ آزادي جي لڙائي ۾ شهيد ٿي ويا، سوين زخمي به ٿيا. سوڀو صاحب ۽ سندس دوستن کي جلسا جلوس ڀاڱيون ڏيڻ مارا ماري ڌوهه هيٺ چالان ڪري مئجسٽريٽ ڊبليو، زيڊ احمد جي ڪورٽ ۾پيش ڪيو جنهن ڪيس ٻڌايو ته حڪومت ڪيس واپس ورتا آهن، هن جنرل اسٽرائيڪ ۾ بمبئي ۾ به اٽڪل ٽي سئو شهري مارشل لا اٺارٽي وارن ماريا هيا. آخر نيوي جي هي بغاوت ستن ڏينهن بعد سيٺ ولڀ ڀائي پٽيل ۽ مسٽر محمدعلي جناح جي يقين دهاني تي ختم ٿي. هن واقعي بعد ڪميونسٽ پارٽي سنڌ ۾ هڪ وڏي جدوجهد آزادي جي علمبردار قوت ٿي ابري جنهن ۾ سوڀوصاحب هڪ تاريخي انقلابي اڳواڻ جو ڪردار ادا ڪيو.

پاڪستان ٺهڻ بعد سندس سڀ دوست پنهنجي ديش هندستان هليا ويا پر سوڀي پنهنجي مذهبي ڀارن ۽ رت جي رشتيدارن کي ڇڏي سنڌ کي منو ڪندي هميشه لاءِ ڌرتي کي جنم ڀومي ڄاڻي هتي ئي رهي پيو. اهو ئي سبب آهي جو ڪيس سنڌ واسين پاران Son of soil ”ڌرتي جو پٽ“ وارو لقب مليو جنهن تي سوڀي صاحب کي فخر آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوڀي سياست جي ميدان ۾ پاڪستان ٺهڻ بعد اول مزدور تحريڪ، پوءِ حيدر بخش جتوئي، ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر سان هاري تحريڪ ۽ پوءِ نيشنل عوامي پارٽي جي پليٽ فارم تان پاڻ ملهائيو. ادب جي دنيا ۾ سوڀو سال ١٩٤٤ع کان "سنڌي ادبي سنگت" جو باني ميمبر آهي. هن گهڻوڪري مختصر ڪهاڻيون، تحريڪن، تنظيمن بابت لکيون. ڪامريڊ سوڀي جي جيلن، گرفتاري يا نظر بندي واري دور جو ريڪارڊ شاندار آهي، سڀ کان اول ١٩٤٣ع ۾ گرفتار ٿيو، پوءِ نيوي تحريڪ ۾ فيبروري ١٩٤٦ع ۾ گرفتار ٿيو.

پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سوڀو صاحب اپريل ١٩٤٨ع ۾ گرفتارٿيو، هن موقعي تي تمام گهڻيون گرفتاريون ٿيون ۽ سمورا ٽريڊ يونين ليڊر ۽ ڪميونسٽ پارٽي ورڪر جيل ۾ هليا ويا، سوڀو صاحب وري لڳاتار چئن سالن بعد مارچ ١٩٥٢ع ۾ فيڊرل ڪورٽ جي فيصلي عنوان سوڀو گيانچنداڻي... ڪرائون مطابق آزاد ٿيو لڳاتار اذيت ۽ تڪليفن خراب ڪاڌو ملڻ سبب سوڀو صاحب بيمار ٿي پيو.

سال ١٩٥٣ع ۾ سنڌ صوبي اندر صوبائي اسيمبلي جون چونڊون منعقد ٿيون، ڪامريڊ سوڀو سنڌي عوامي محاذ پاران اسيمبلي جي چونڊن ۾ حصو ورتو. ان وقت لاڙڪاڻو، دادو، نواب شاه ۽ سانگهڙ چار ضلعا هڪ هندو تڪ هيو. ان وقت سنڌ ۾ جاگيردارن ۽ وڏيرن خلاف هاري ورڪرن ۽ ڪميونسٽ پارٽي جي پليٽ فارم تان جدوجهد ۽ جاڳرتا شروع ٿي چڪي هئي،وڏيرن جي مقابلن ۾ غريب مزدور ۽ هارين جا نمائندا به بيهڻ لڳا هيا، سنڌي عوامي محاذ پاران ٤٢ ڪن اميدوار صوبائي اسيمبلين ۾ بيٺا جڏهن ته محترم جي ايم سيد گروپ جا اٽڪل ٨ اميدوار بيٺا. ڪامريڊ سوڀي جي مقابلي ۾ هڪ ڳبر سيٺ سيرومل ڪرپال داس ٻيراڻي وارو پير صاحب پاڳارو ۽ مسلم ليگ جي حمايت سان بيٺو هيو، ڪامريڊ سوڀي جا لاڙڪاڻي ۾ اليڪشن نگران مولوي نذير حسين جتوئي ۽ ڪامريڊ تاج محمد ابڙو ايڊووڪيٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دوست محمدابڙو وڪيل نبي بخش کوسو، غلام نبي کوسو، هيا. جڏهن تہ ڪراچي ڪان اچ جا مشهور سرجن ڊاڪٽر هاشمي، ڊاڪٽر خواجہ معين ۽ ڊاڪٽر اديب الحسن رضوي ڊائو ميڊيڪل ڪاليج جا ترقي پسند شاگرد هيا اهي بہ سوڀي صاحب جي ورڪ ۾ هزارين روپيا ۽ سائيڪليون ڪٺي پهتا. سڄي سنڌ جي هاري ورڪرن محنت ڪئي پر اليڪشن ۾داخل ۱۸ هزار ووٽن مان سوڀو صاحب ٦ هزار ووٽ ڪنيا ۽ اليڪشن سر مائيدار ڪٽي ويا.

ڪميونسٽ پارٽي تي بندش پوڻ بعد وري جولائي ۱۹۵۴ع ڪان مارچ ۱۹۵٦ع تائين جيل ۾ رهيو.۱۹۵۸ع ۾ صدر جنرل محمد ايوب خان واري مارشل لا لڳڻ بعد ڪيس گرفتار ڪري حيدرآباد جيل ۾ فيبروري ۱۹۵۹ع تائين رکيو. پوءِ شاهي قلعي لاهور جي اونداهي ڪال ڪوٺڙي ۾ مهمان رهيو جتان لاهور هاءِ ڪورٽ ڪيس آزاد ڪيو. جون ۱۹۵۹ع ڪان مارچ ۱۹٦۴ع تائين پنهنجي ڳوٺ بندي ۾نظر بند رهيو جتي سرڪار هڪ اسڪول جي ماستر منگي کي پگهار ڏئي مٿس نظر داري لاءِ مقرر ڪيو جڏهن هو نظر بند هيو تڏهن ان وقت جمال ابڙو صاحب ۽ تاج محمد ابڙو صاحب وٽس آيا ۽ گذارش ڪيائون تہ هندستان ۽ چين جي وچ ۾ هلندڙ جنگ بابت وچٿرو بيان ڏيو تہ اوهان کي آزادي ملي سگهي ٿي، ليڪن سوڀي صاحب کين جواب ڏيندي چيو تہ " اها بي ايماني ٿيندي اهڙي آزادي کو نہ گهرجي" پوءِ ان وقت جي وزير خارجہ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي ڪوشش سان ڪيس آزادي ملي. جڏهن ڀارت ۽ پاڪستان وچ ۾ جنگ لڳي تہ سيپٽمبر ۱۹٦۵ع ۾ سوڀو صاحب کي گرفتار ڪيو ويو ۽ ۱۹٦۷ع ۾ وري آزادي ملي. هن لاڙڪاڻي لا ڪاليج مان ۱۹۷۰ع ۾وڪالت پاس ڪري محترم عبدالرزاق سومرو وڪيل سان وڪالت شروع ڪئي. سال ۱۹۷۲ع ۾ سنڌي ٻولي واري بل جي سلسلي ۾ هلچل هلي ۽ سوڀو صاحب کي لاڙڪاڻو بدر ڪيو ويو، هو مير غوث بخش خان بزنجو گورنر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلوچستان جو مهمان ٿيو. ان وقت مان به سنڌي ٻولي جي تحريڪ ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي اڳواڻي ڪندي سکر سينٽرل جيل ۾ اٽڪل ڇهه مهينا گذاريا. هڪ دفعي مير غوث بخش خان بزنجو جهاز ۾ ڪامريڊ سوڀي کي وزير اعظم ذوالفقار علي ڀٽو صاحب سان ملاڻ لاءِ اسلام آباد وٺي ويو جتي سوڀو صاحب ڀٽو صاحب کي مثال ڏيندي چيو ته "لاڙڪاڻي ۾ پيپلز پارٽي جو واحد شاگرد اڳواڻ عبدالستار ڀٽي جهڙو ماڻهو جيل ۾ پيو آهي جنهن پيپلز پارٽي ۾ اوهانجي لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي." ڀٽو صاحب حيران ٿي ويو ۽ پوءِ وزير اعظم ڀٽو صاحب جي حڪم تي لاڙڪاڻي جي تمام ضلعي بدر ٿيل شخصيتن، سکر سينٽرل جيل ۾ قيد ورڪرن ۽ اڳواڻن جهڙوڪ قاضي محمد بخش ڌامراهه، سردار الهڏنو شيخ، امان شيخ، رفيق انڍڙ ۽ مون کي آزاد ڪيو ويو.

سال ١٩٨٨ع واري اليڪشن ۾ سوڀو صاهب ميمبر قومي اسيمبلي منتخب ٿيو پر سنڌس مخالف چڪر هلائي درخواست ڏئي منتخب ٿيل اقليتي ميمبر قومي اسيمبلي کي ٻيهر ووٽن جي ڳڻپ ڪرائي هارايو. سوڀو صاحب لڳاتار ٢٠ مهينا پنهنجو ڪيس اليڪشن ڪميشن ۾ وڙهندو رهيو ايستائين جو اها اسيمبلي به ختم ٿي وئي.

سوڀو صاحب سان منهنجي محبت واقفيت. ڪچهريون ۽ بحث مباحثن کان علاوه سنڌس ادبي علمي مهربانيون سال ١٩٧٠ع کان آهن، مان سمجهان ٿو ته سوڀو هڪ ليڊر کان وڌيڪ انسان آهي جنهن جي زبان تي انڪار مون ڪڏهن ڪو نه ٻڌو. وٽس ڏک ۽ سک جي حيثيت ڪا نه آهي، سوڀي هميشه زنده رهڻ ڪاڻ خاموش لڙائي لڙي آهي، جنهن ۾ انسان هار جندو نظر ايندو آهي، پر اها هارئي جيون ۽ جيوت جوت جڳائڻ لاءِ ڀوپ آهي، سوڀي جو رخ انسان ڏانهن شيڪسپيئر جي "انساني تصوير جيان آهي" جڏهن هو ڪجهه نه چوڻ چاهيندو آهي ته هڪ ننڍڙو مخصوص ٺهڪ ڏئي ڳالهه کي اُتي ئي ختم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪندو آهي. سوڀو سنڌ جي انهن انسانن مان آهي جن جي بدن ۾ خون نہ پر سنڌو ڌرياهہ جون ڇوليون وهنديون آهن. سنڌ ۾ رهي سوڀي گهڻو سَنو اهوڪيس ياد بہ ڪونهي، هن زندگي گذارڻ لاءِ گلن جون مالهائون نہ پر ڪنڊن جي سيج ۽ مصيبتن جا تاج ماٿيا سوڀو زندگيءَ جي قربانيءَ بعد بہ اڄ ڪنهن جو چونڊيل ليڊر تہ نہ آهي پر هو انسان ۽ ڌرتيءَ ويجهو رهندڙ ايماندار انسان جو سدا حيات ليڊر آهي، اڄ اسان سوڀي کي مجتا ۽ پيتا جا گل ان جي سچي زندگي جي قرباني بدلي بہ نہ ڏئي سگهياسون.

پر سوڀي کي ڪنهن ڪان بہ شڪايت ڪونهي هو چوي ٿو تہ" چا ٿي پيو مان فخر سان ڌرتي جايو ۽ ڌرتي ڏٺي آهيان."سندس دوست ڪرشن کٽواڻي لکي ٿو تہ"سچل ڪانگريس دوران موهن جو دڙو گهمڻ مهل مون سوڀي کي چيو تہ اڄ اسان ہہ موهن جا دڙا گهمي رهيا آهيون. هڪ سنڌ ۾ سرجان مارشل جو ڪوٺيل موهن جو دڙو، ۽ ٻيو جنهن جو ذڪر شيخ اياز ڪيو آهي." سوڀي صاحب وٽ بهترين هزارين ناياب ڪتابن خصوصن انڊيا پاڪستان جي تاريخ، فلاسافي ۽ سنڌي ادب جي تاريخ بابت لائبريري آهي جتان پوري سنڌ جا اسڪالر، پي ايچ ڊي جا شاگرد چاڻ جي ڪاڻ وڌائڻ ايندا آهن، سوڀو هڪ عالمي تحريڪ جو قائد ۽ انقلابي تنظيم جي فاتح سرواڻ جون سڀ صلاحيتون پاڻ ۾ رکندو آهي. پر هن پلوڙ اڳواڻ جي زندگي ۽ جواني جا ڪيترائي سال قيد ۽ بند يا ڳوٺ ۾ نظر بندي ۾گذري ويا مسلسل پابنديون ڪري هو پنهنجي سوچن يا پروگرام کي ڪنهن تنظيم يا تحريڪ جي روپ ۾ سموئي نہ سگهيو پر ان جي باوجود بہ سوڀي جي سچ محبت ڏاهپ عقل تدبر ۽ جذبي جي واکاڻ ۽ احترام ڀريل جذبا سڄي برصغير ۾ آهن، هو اڄ بہ سڄي دنيا جي انقلابين ۾ محترم آهي، سوڀي پنهنجي چاڻ ۽ ڏسڻ واري جاڳندي تاريخ نئين نسل کي منتقل ڪرڻ ۾پنهنجو هر ڏينهن ڪم آندو آهي، سندن عظمت آهي جو هر سنڌي احترام ۾

اٿي بيهي ٿو. سوڀو صاحب سنڌ ۾ يوناني ديومالا جوهڪ ڪردار” پروميٿيوس“ جي جيئري جاڳندي تصوير آهي جيڪو پڻ سماجي ناسور خلاف بغاوت، جدوجهد ۾ پنهنجي حوصلي اصول پرستي، حقن لاءِ جنگ جوٽڻ جي امر علامت هيو. جڏهن ته سوڀي صاحب زندگي جي جدوجهد ۾ اڄ به آڻ نه مڃي آهي، پنهنجي پارٽي، نظريا، سوچون تبديل نه ڪيون آهن، اڄ به هو ١٩٤٢ع وانگر بنا ڪنهن رنگ نسل ۽ مذهب جي ڌرتي جي مظلوم انسانن لاءِ حق جو آواز بلند ڪيو بيٺو آهي.

شيخ اياز جي چواڻي ته سوڀو گيانچنداڻي جهڙي آزاد طبيعت ۽ کهري صداقت مون ڪنهن ٻئي مائي جي لال ۾ ورلي ڏٺي آهي. جڻ پهاڙ آهي، جيڪو هر آنڌي، هر طوفان ۾ آڏول بيٺو آهي، نه ته ڪيترا اهڙا انسان پنهنجي ڇاتيءَ جا ڇهه ڇپائي، ڳاٽ اوچو رکي ظلم جو مقابلو ڪندا هوندا. سوڀو صاحب کي به پٽ ڊاڪٽر ڪنهيو لعل ۽ انجنيئر نرملداس آهن.

مددي ڪتاب: مضمون علي احمد بروهي، امان شيخ، ظهير ميراڻي ۽ ڪرشن کٽواڻي، ليکو تلساڻي، رچنا رسالو، عوامي آواز ۽ سوڀي صاحب جو ذاتي انٽرويو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذوالفقار علي ڀٽو

ذوالفقار علي ڀٽو تاريخ ۵ جنوري ۱۹۲۸ع صبح جو ۳ وڳي سر شاهنواز خان ڀٽو جي لاڙڪاڻي واري رهائش گاهه المرتضيٰ ۾ سندس ٻي گهر واري ليڊي خورشيد بيگم مان پيدا ٿيو. سندس پيدائش تي ڪيترن ڏينهن تائين خوشيون ملهائڻ لاءِ جشن منعقد ٿيا. سڄي سنڌ کان ايندڙ ملاقاتين ۽ مبارڪ ڏيندڙن لاءِ المرتضيٰ هاؤس لاڙڪاڻي جا دروازا رهائش ۽ طعام سميت کليل رهيا. سندس نالو هڪ بزرگ پاران تجويز ڪيو ويو.سندس والد هڪ مسجد ۾ تلاوت ڪلام پاڪ کان پوءِ موجود ماڻهن اڳيان خطاب ڪندي اعلان ڪيو تہ آئنده هن ٻار کي ذوالفقار علي نالي سان سڏيو وڃي. در اصل ذوالفقار نالو ٿي ڏاڍ ۽ جبر خلاف جدوجهد جي تصور جو آهي. حضرت علي پنهنجي ذوالفقار کي حق سچ ۽ ظلم کي ختم ڪرڻ لاءِ استعمال ڪندوهيو ۽ حضرت علي جي تلوار کي ذوالفقار سڏيو ويندو هيو جيڪو وڏي عزت ۽ احترام لائق هيو. جيئن تہ ذوالفقار کي پيار مان ذلفي بہ سڏيو ويندو هيو ۽ ننڍ پڻ جو عرصوهن پنهنجي والده محترم خورشيد شاهنواز ڀٽو سان گذاريو جيڪا هڪ غريب گهراڻي جي اولاد هئي تنهنڪري ذوالفقار علي ڀٽو صاحب کي پرورش ۾ والده طرفان رحم، عزت، محبت، احترام سادگي، صفائي ۽ سچائي جي لوري ملي تہ والد طرفان شان، مان ۽ رعب، اعليٰ سوسائٽي، اعليٰ تعليم، بلند ۽ روشن خيالن جا دروازا کليل مليا.

خانداني روايت مطابق شروع ۾ڪيس اسلامي تعليم ڳوٺ جي مسجد ۾ ملي پوءِ وري وڏيڪ ڀهراڙي واري ماحول مطابق نئون ديرو ۾ ٽيس. ڀٽو صاحب پنهنجي والد کي تمام گهڻو پيارو هيو ۽ سندس والد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي خواهش هئي تہ سندس پٽ سياست ۾ منهنجي جڳهہ والاري ۽ هن قومي خدمت واري قافلي کي اڳتي وڌائي تنهنڪري هن فيصلو ڪيو تہ ذلفي ساڻس گڏ رهندو پر سر شاهنواز خان جي مختلف جڳهن تي رهڻ ڪري ذوالفقار علي تسلسل سان تعليم حاصل ڪري نہ سگهيو. سڀ کان اول ڪيس ڪائونٽ اسڪول پوء بشپ هاء اسڪول ڪراچي جي چوڪرين واري سيڪشن ۾ داخل ڪرايو ويو ڇاڪاڻ تہ هو تعليم ۾پوئتي رهجي ويو هيو. جڏهن سال ١٩٣٧ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ٿيندڙ اليڪشن ۾ سر شاهنواز خان ڀٽو کي شيخ عبدالمجيد سنڌي هٿان شڪست ملي تڏهن هو پنهنجي خاندان سميت سنڌ کي الوداع چئي بمبئي منتقل ٿيو. جتي ٩ سالن جي ذوالفقار کي ڪيٿيڊرل هاء اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو. هي بمبئي جي دولتمند ۽ وڏن ماڻهن جو واحد اسڪول هيو جتي انگريز،هندو، فارسي اينگلو انڊين ۽ ڪجهہ مسلمان جا ٻار پڙهندا هيا. ...... اسڪول ۾ ذلفي کي ٻين شاگرن جي تعليمي معيار جي برابري لاء وڏي محنت ڪري پئي، هو اسڪائوٽنگ ۾ بہ گهڻو سرگرم رهيو. ڪيس اسڪائوٽن وارن خاڪي ڊريس، پيرن ۾ سفيد رنگ جو بوٽ ۽ ڪارا ڊگها جوراب پائڻ جو تمام گهڻو شوق هيو. هو راندين ۾ گهڻو وقت ٽينس ۽ اسڪوائش کيڏڻ لاء اسپورٽس ڪلب ۾ گذاريندو هيو. سو ويمنگ جو بہ گهڻو شوق هيس. شام جو ميٽني شو ڏسڻ ۽ رات جو روڊن تي گهمڻ سندس مشغلن ۾ شامل هيو. شاگردي واري زماني ۾ هو دوستن جووڏو حلقو، چرچن، مذاق، رانديون، سير سياحت شاهڪار فلمون ڏسڻ، سٺا ڪاڏا ڪائيندڙ، ٿورڙي ڳالهہ تي ڪاوڙجندڙ نوجوان جي حيثيت ۾ مشهور هيو. لباس جي ڏس ۾ گهڻو حساس فڪر مند هوندو هيو، نفيس، نرم ۽ عمدا ڪپڙن کان علاوه نئين فيشن جا ڪپڙا سندس ڪمزوري هئي، هميشه مهانگا ڪپڙا، مهانگي سلائي، با وقار ۽ سادا رنگ پسند ڪندو هيو. محفلن ۾ سدائين ٽپ ٽاپ ٿي ويندو هيو چاهي ڪجهہ وقت لاء ڪيس دير ٿي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڃي، خانداني وقار، مرتبو ۽ شان شوڪت سندس طبيعت ۾ ٻچپن کان ئي ڀر پور نموني سان نظر ايندو هيو. سندس شاگردي واري دور جو تمام گهرو ۽ ويجهو دوست پيلو مودي ڀٽو صاحب جي شخصيت تي تبصرو ڪندي چوي ٿو ته"ذلفي تمام گهڻو وسيع القلب ۽ نظر وارو نوجوان هيو، دوستي جو وڏو وفادار سچو مخلص هيو. هر دوست جي تنقيد برداشت ڪندو هيو. ڪاوڙ برداشت ڪرڻ جي وڏي قوت هيس، دوستن لاءِ پنهنجي دل ۾ تمام گهڻي عزت رکندو هيو. اهائي سندس ادا هئي ته هو دوستن کان علاوه ٻين جي عزت ۽ پرواهه ڪو نه ڪندو هيو. دوستن جي لڏي مان ڪو به دوست ذلفي جي دوستي کي خدا حافظ چئي نه سگهندو هيو. هو دوستن مٿان گهڻو خرچ به ڪندو هيو. هاسٽل جي ڏينهن ۾ گڏ رهندڙ دوستن مٿان گڏيل ڊيوٽيون پڻ ڏيندو هيو. جيئن ته ذلفي کي گڏيل ڊيوٽي مطابق ڪمري جي صفائي جو ڪم رکيل هوندو هو باقائدگي سان ڪمري جي صفائي ڪندو هيو جڏهن ته هو هڪ خوشحال دولتمند ۽ اعليٰ منصب واري شخصيت جو فرزند هيو." اسڪول جي زماني کان ئي تقرير جي ڏس ۾ قدرت ڪيس وڏي ذات ڏني هئي، زلفي پنهنجي چوڌاري ويٺلن ٻڌندڙن کي بيخبر ڪري پاڻ ڏانهن متاثر ڪرڻ جو جادو رکندڙ نوجوان هيو. جيڪڏهن تقرير ۾ موضوع تبديل ڪندو هيو ته ٻڌندڙ کي محسوس ئي ڪو نه ٿيندو هيو. تقرير ڪرڻ جو وٽس جادو ۽ ڪمال هيو. ڀٽو صاحب طالب علمي واري زماني کان وٺي ليڊر ٿيڻ لاءِ سوچ رکندو هيو. ڪنهن اهم عهدي يا منصب تي پهچڻ جا خواب ڏسندو هيو. ڪيس هر وقت احساس رهندو هيو ته ملڪ ۽ دنيا ۾ نالو پيدا ڪرڻ لاءِ سخت محنت ۽ جاکوڙ جي ضرورت آهي. شاگردي جي زماني ۾ دنيا جا مدبر ٻي عالمي جنگ ختم ٿيڻ بعد اقوام متحده ۾ مستقل امن قائم ڪرڻ لاءِ تقريرون ڪندا هيا جن کي دنيا ۾ غور سان ٻڌو ويندو هيو ۽ ان وقت ئي ڀٽو صاحب جي اها خواهش هوندي هئي ته هو به اقوام متحده ۾ اهڙي طرح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خطاب ڪري. اها خواهش ته دنيا ۾ڪيترائي شاگرد اڳواڻ پنهنجي جواني واري عالم ۾ رکندا هوندا. پر ذوالفقار علي ڀٽو دنيا جي انهن نوجوانن مان هڪ خوش قسمت ۽ خوش نصيب شخصيت آهي جو ان کي پنهنجي سپني جي ساڀيا ملي. ڀٽو صاحب ننڍپڻ کان ئي گهڻو جذباتي هوندو هيو ڪنهن ڳالهه تي ڪاوڙ ايندي هيس ته پوءِ غصي ۾ رڙيون به ڪندو هيو. هڪ دفعي سندس پرنسپال ڪرنل هيمنڊ کيس مذاق ۾ چيو ته زلفي کي گرلس اسڪول ۾ داخلا ملي سگهي ٿي ڇاڪاڻ ته هو جسماني طرح سنهڙو هلڪو آواز رکندو هيو. ان جملي ٻڌڻ سان ذلفي جون اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون ۽ غصي ۾ ڏڪڻ لڳو پر پوءِ پرنسپل کيس ٿڌو ڪندي چيو ته "شاباش مڙسن کي اهڙو هئڻ گهرجي" انهي ياري ۽ دوستي ڪري ڀٽو صاحب سال ١٩٤٥ع ۾ سينئر ڪئمبرج امتحان ۾ فيل ٿي پيو هيو ۽ پوءِ مسلسل ڇهن مهينن تائين دوستن کان پري رهي محنت ڪري امتحان پاس ڪيائين، اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ سيپٽمبر ١٩٤٧ع ۾ ڀٽو صاحب لاس اينجلس يونيورسٽي آف ڪيليفورنيا آمريڪا ۾ داخل ٿيو. هتي ساؤٿ ون ساؤٿ فلاور اسٽريٽ ۾ قائم شاگردن لاءِ خاص هاسٽل ۾ عمر قريشي (ڪرڪٽ ڪميئٽر) سان رهندو هيو. هتي جنوري ١٩٤٩ع تائين لاس اينجلس يونيورسٽي ۾ پڙهيو هو ڪيلفورنيا جو مثالي ذهين ۽ بهترين شاگرد رهيو.

ڪيلفورنيا يونيورسٽي ۾ اچڻ بعد سندس شخصيت وڌيڪ چمڪي پئي هتي هن تقريري مقابلن ۾ چئمپن ٽرافيون حاصل ڪيون، تقريري مقابلن ۾ يونيورسٽي اندر سندس حيثيت اعليٰ ۽ مثالي هوندي هئي، هن دور ۾ هو پروفيسرن سان گهڻو بحث مباحثو ڪندو هيو.هڪ دفعي بحث ايترو ته مشڪل ٿي ويو جو پروفيسر ڪول ويل کيس ڪلاس مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو در اصل ڀٽو صاحب جا موضوع ايشيائي ۽ مسلم مسئلا هوندا هيا جيڪي يورپين کي سوال جواب يا بحث

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مباحثي وقت ڪاوڙ ڏياريندا هيا. پروفيسرن ۽ ميگيزن سان ڀٽو صاحب جو دليلن ڀريو جهيڙو لفظ "ايشيا ٽڪ" لکڻ تي هوندو هيو جڏهن ته وٽس استعمال لاءِ عزت ڀريو لفظ ايشيا هيو. ڀٽو صاحب اڪثر سامراج خلاف ۽ ايشيا جي شاندار مستقبل بابت رسالن ۾ خط ۽ مضمون دليلن سان لکندو هيو. سندس تعليمي استاد بين الاقوامي فلسفي واري ويانا اسڪول جوباني پروفيسر هانز ڪيلسن هيو جنهن سندس نظريات کي ترتيب ڏنو. ڀٽو صاحب بين الاقوامي تعلقات جي پوسٽ گريجوئيٽس ڪورس ۾ سقراط ۽ افلاطون کان وٺي فلسفي جي تاريخ جي ٿيوري تي بين الاقوامي اثرات مضمون هيو. ١٩٤٩ع ۾ برڪلي يونيورسٽي ۾ داخلا ورتائين جتان سياست ۾ آنرز ۽ انٽر نيشنل رليشن جي تعليم حاصل ڪيائين. ١٩٥٠ع ۾ سياست جو مضمون اختياري سان پاس ڪرڻ بعد ڪرائسٽ چرچ آڪسفورڊ يونيورسٽي مان قانون ۾ ايم اي ١٩٥٢ع ۾ پاس ڪيائين جڏهن ته بئريسٽري جي ڊگري لنڊن جي لنڪن ان يونيورسٽي مان ١٩٥٣ع ۾ حاصل ڪيائين. آڪسفورڊ يونيورسٽي جي ڪرائسٽ چرچ ڪاليج ۾ فلسفو قانون جي ڊگري ٽن سالن بدران ٻن سالن ۾ حاصل ڪيائين.

برڪلي يونيورسٽي ۾ ڀٽو صاحب زندگي جي ٻهرين اليڪشن اسٽوڊنٽس ڪائونسل باڊي جي هڪ سيٽ تي اتان جي مقامي يورپين شاگردن سان وڙهيو سندس مقابلو لورمود ۽ لائن لٽواڪ سان هيو. هن قائد اعظم جي وفات مهل آمريڪا ۾ پاڪستان جي سفير مسٽر ايم اي ايڇ اصفهاني کي تاريخ ١١ سيپٽمبر ١٩٤٨ع تي خط لکيو جڏهن ته ١١ آڪٽومبر ١٩٤٨ع تي سندس مضمون لاس اينجلس مان نيوز ويڪ ۾ ڇپجي شايع ٿيا جن ۾ عنوان هندو يا مسلم" گروٿ آف پاڪستان" "ايوينٽس ان ينگ اسلامي اسٽيٽ" شامل آهن.

ذوالفقار علي ڀٽو شاگردي واري زماني ۾ هڪ طرف ذهين، هوشيار، عالمي معاملن جي ڄاڻ حاصل ڪندڙ شاگرد کان علاوه بيڊ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منٺن ۾ پين راندين جو گهڻو شوقين هيو ۽ ڪرڪيٽ سان ته جنون واري حد تائين لڳاءُ هيس. هو ڪرڪيٽ جو بهتري ڪلاڙي هيو. ڪيٿيڊرل هاءِ اسڪول بمبئي ڪرڪيٽ ٽيم جو بهترين رانديگر هيو ۽ پارٽي ڪرڪيٽ جي هڪ عظيم ڪلاڙي مشتاق علي جو چوڻ ته زلفي جيڪڏهن مسلسل ڪرڪيٽ کيڏي ها ته منجهس هڪ وڏي ڪرڪيٽر هئڻ جون سڀ صلاحيتون موجود هيون. هڪ دفعي هندستان جي ڪرڪيٽ ٽيم انگلينڊ وڃي رهي هئي ته ڀٽو صاحب سڄي ٽيم کي پنهنجي گهران قل سوٽ وٺي ڏنا.

ڀٽو صاحب بابت پاڪستان ڪرڪيٽ ٽيم جي اڳوڻي ڪپتان اي ايچ ڪاردار چاڻايو آهي ته هو ١٩٤٢ع ۾ بمبئي ڀٽو صاحب سان تڏهن مليو جڏهن هو پنجاب يونيورسٽي ڪرڪيٽ ٽيم کي ڏسڻ لاءِ برابورن اسٽيڊيم آيو هيو. ڀٽو صاحب ان وقت سندرڪارڪي ڪلب پاران ڪرڪيٽ ڪيڏندو هيو ۽ ڪرڪيٽ بابت وڏي چاڻ رکندو هيو. ١٩٥٦ع ۾ منهنجي ڀٽو صاحب سان آسٽريلين ڪرڪيٽ ٽيم جي ڪراچي اچڻ وقت ملاقات ٿي، ڀٽوصاحب عظيم بالر ڪيٿملر سان ملاقات ڪئي ۽ ڪيس هڪ خوبصورت سوکڙي ڏنائين، وري سال ١٩٧٥ع ۾ ڪيٿملر پاڪستان آيو ته ڀٽو صاحب سان ملي ڏاڍو خوش ٿيو. جيڪڏهن ڀٽو صاحب آڪسفورڊ نه وڃي ها ۽ آمريڪا ۾ ٽي سال نه گذاري ها ته پوءِ يقينن هڪ وڏو ڪرڪٽ جو ڪلاڙي هجي ها.

ڀٽو صاحب عالمي امور بابت چاڻ حاصل ڪرڻ تي گهڻي توجه ڏيندو هيو ۽ هن شوق کي پورو ڪرڻ لاءِ والدين کان ملندڙ خرچي به ڪتابن تي لڳائيندو هيو. بمبئي واري اسڪولي ڏينهن ۾ اقوام متحده ۽ سانفرانسڪو جي پليزي سيشن واري موضوعن تي ٿيندڙ بحث مباحثي ۾ شريڪ ٿيندي برطانيه حڪومت تي تنقيد ڪندي برطانيه حڪومت پاران مٿئين ڪميشن ۾ هندستان جي فيروز خان نون کي نمائندو ڪري موڪلڻ بدران قائد اعظم يا جواهر لعل نهرو کي موڪلڻ جو مشورو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنائين. سندس چوڻ هيو تہ هندستاني عوام ۾ تحريڪ آزادي عروج تي آهي ۽ جدوجهد جي ان موڙ تي قوم جي ڪنهن معروف اڳواڻ ئي نمائندگي ڪرڻ لاءِ موڪليو وڃي ها. جناب ذوالفقار علي ڀٽو جي تقرير بعد انگريزي هيڊ ماستر کي گهڻي ڪاوڙ لڳي ۽ زلفي کي انعام بہ ڪو نہ ڏنو الٽو ڪيس سياست کان پري رهڻ جي وارننگ ڏنائين. هن ٢٦ اپريل ١٩٤٥ع تي مسٽر جناح کي سرحد صوبي جي سياسي صورتحال بابت تفصيل سان آگاهہ ڪيو.

ڀٽو صاحب سال ١٩٤٥ع ۾ ئي ١٧ سالن جي ڄمار ۾ بمبئي ۾ مارڪس کي پڙهيو، هن چنگيز خان، سڪندر، هني بال، مسولني، هٽلر، نيولين، ڊيگال، چرچل ۽ اسٽالن بابت بہ پڙهيو ان کان علاوه مزني، گيري بال ۽ دوسو جو پڻ گهڻو مطالعو ڪيو، هو نظرياتي لحاظ کان مارڪس جي معاشي اعتبار جو حامي هيو پر جدليات تعبير کي رد ڪندو هيو. هو اسٽالن جي گهڻي عزت ڪندو هيو پر خرو چيف کي پسند ڪو نہ ڪندو هيو. هو پنهنجي زندگي ۾انڊونيشيا جي سوئيڪارنو، مصر جي صدر جمال ناصر ۽ چين جي چو اين لاءِ جي گهڻي عزت ۽ احترام رکندو هيو، شاگردي واري زماني ۾ تاريخ ۽ فلاسافي بابت تمام گهڻولٽريچر پڙهيائين،هو شاگردي واري زماني کان ئي دنيا جي تاريخ، علم، ادب ۽ حالتن واقعن کان با خبر اڳواڻ جي حيثيت حاصل ڪري چڪو هيو، يورپ جو ماحول۽ انگريزي ٻولي تعليم ڪيس عالمي افق تي اڀرڻ وڏي پاڻ مڃائڻ لاءِ تمام گهڻا موقعا ميسر ڪيا. سياست بہ ڪيس عزت، شهرت، دولت وانگر ورثي ۾ ملي چاڪاڻ تہ ڀٽو صاحب جو ننڍپڻ پنهنجي عظيم سياستدان والد سان گهڻو گذريو ۽ ان وقت سياست جي ديوي سر شاهنواز خان ڀٽو جي اڱڻ تي ويٺل هئي، ننڍپڻ والد ماجد سان گهارڻ سبب ڪراچي، لاڙڪاڻو ۽ بمبئي شهر ۾ رهندو هيو ۽ اوطاقن تي سياسي ڪچهريون گڏجاڻيون ٿينديون هيون، سياست جون مشهور ۽ معتبر هستيون ايندڀون ويندڀون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيون. ڀٽو صاحب وڏن ۽ عظيم سياستدانن کي ويجهو ڏسندو ۽ ڏندو، انهن جي صحبت، پيار، شفقت، حاصل ڪندو رهيو. ملڪ قوم جي تاريخ بابت والد جي هنج ۾ ويهي عظيم اڳواڻن جا فيصلا ٻڌائين . هڪ طرف پنهنجي والد جي اليڪشن ۾ ڪاميابين تي منعقد ٿيندڙ جشن جلوس عوام جا وڏا وڏا ميڙ، ملڪ جي معتبر ماڻهن پاران ملندڙ مبارڪون خوشيون، ٿهڪ شادمانيون ڏٺيون ته ٻئي طرف بمبئي کان ۱۹۳۷ع ۾ سنڌجي آزادي بعد مذهبي نفرت واري ماحول ۾ ٿيندڙ پهرين اليڪشن ۾ پنهنجي والد جي شڪست بعد بنگلي يا اوطاق تي افسوس، ڏک ۽ مايوسي وارو خاموش ماحول ۽ منظر پڻ ڏٺا هيا. هتان ئي ڀٽوصاحب سياست جي ميدان ۾ هر وقت هر حال ۾ عوام سان گڏ رهڻ جيئڻ ۽ مرڻ وارا سبق يا سياست جي الف ۽ بي سکيو. پوءِ اسڪول جي وقت ۾ پڻ سياست سان گهڻو ويجهو رهيو ۽ هي موضوع سندس پسند رهيو. ۱۶ آگسٽ ۱۹۴۶ع ۾ پاڪستان ٺاهڻ واري جدوجهد عروج تي هئي ۽ ان وقت بمبئي ۾ مسلم شاگردن جي هڪ وفد مسٽر محمد علي جناح سان ملاقات ڪئي جنهن ۾ ۱۸ ورهين جو ذوالفقار علي ڀٽو به شامل هيو. مسٽر جناح شاگردن کي مختلف جڳهن تي مظاهرا ڪرڻ بابت هدايتون ڏنيون ۽ مسٽر ذوالفقار علي کي به ذميواري ڏني وئي، ان موقعي تي ذوالفقار صاحب مسٽر جناح کي تجويز ڏني ته اهو مظاهرو الفنسٽن ڪاليج ۾ ڪيو ويندو ڇاڪاڻ ته اهو هندن جو مشهور ڪاليج هيو. مسٽر جناح ذوالفقار جي اها تجويز خوشي سان منظور ڪئي. ڀٽو صاحب شاگرد دوستن سان پلي ڪارڊ کڻي هندن جي اسڪولن اڳيان مظاهرا ڪيا ۽ مظاهرن واري تحريڪ ڪامياب ٿي جنهن لاءِ هندستان جي اخبارن گهڻو ڪجهه لکيو. ڀٽو صاحب جي هندو دوستن جا هن بابت رايا هيا ته ڀٽو صاحب شاگردي واري زماني کان ئي مسلم تحريڪن، اسلامي دنيا، پاڪستان ۽ مسٽر محمد علي جناح جوڪٽر حامي هوندو هيو. لنڊن لنڪن ان مان ۱۹۵۳ع ۾ بئريسٽر جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊگري حاصل ڪيائين ۽ يونيورسٽي آف ساؤٿ مپٽن ۾ بين الاقوامي معاملن جو ليڪچرار مقرر ٿيو. آڪسفورڊ يونيورسٽي ڪائونسل ١٩٥٧ع ۾ زيڊ اي ڀٽو کي ذهين شاگردن جي صف ۾ شامل ڪري اعزازي ڊگري بہ ڏني هئي.

سال ١٩٥٣ع ۾ واپس ملڪ موٽيو. پهريائين ١٥ جون ١٩٥٣ع تي سنڌ مسلم لا ڪاليج ڪراچي ۾ قانون ۽ آئين پڙهائڻ لاءِ پروفيسر مقرر ٿيو گڏو گڏ ١٩٥٤ع ۾ مغربي پاڪستان هاءِ ڪورٽ ۾ بحيثيت بئريسٽر وڪالت شروع ڪئي ۽ بار ڪائونسل جو ميمبر بہ ٿيو. انهي وقت جي مشهور وڪيل رامچنداڻي سان گڏجي ڀٽو صاحب غريبن ۽ مجبورن جا ڪيس مفت هلائيندو هيو. ڀٽو صاحب "سنڌ يوٿ فرنٽ" ۽ "هاري ايسوسئيشن" جو چيئرمن بہ ٿيو هيو. هن سال ١٩٥٦ع ۾ ون يونٽ ٺهڻ سبب سنڌ کي پهچندڙ نقصان بابت ڪتاب "هڪ وحداني رياست يا وفاق" لکي حڪمرانن کي حقيقت کان آگاهہ ڪيو.

سائين جي ايم سيد جي سربراهي ۾ " اينٽي ون يونٽ فرنٽ" ۾ شامل ٿي ڪم ڪيو پوءِ قومپرست سياست کي خدا حافظ چئي فرنٽ تان استعفا ڏئي پنهنجي سياسي استاد والد سر شاهنواز خان ڀٽو جي مشوري تي عمل ڪندي پاڪستان جي سيا[illegible] ۾ [illegible]. والد جي دوستن جي مشورن ۽ والد جي خواهش جي تڪميل ڪندي ڪراچي کان لاڙڪاڻي ۾ رهائش اختيار ڪيائين، لاڙڪاڻي اچڻ بعد پنهنجي والد جي سياسي جڳهہ والاريائين. تمام سياسي سماجي اثر رکندڙ شخصيتن سان ملاقاتيون ڪيون، رابطا شروع ڪيا ۽ لڳ لاڳاپا جوڙ يا نتيجي ۾ سندس اعليٰ ذهانت، با وقار شخصيت ۽ تجربي هٽي هنڌ ڪيو. ياريون دوستيون ٿيون، دائرو وڌيو. لاڙڪاڻي ۾ ڀٽو صاحب پهريون قتل جو مقدمو کنيو مقابلي ۾ عبدالوحيد ڪٽپر وڪيل ڪيس کٽيو. ڀٽو صاحب پاران ڪيس هارائڻ جو سبب صرف اهو هيو تہ هن مقدمو انگريزي انداز ۾ وڙهيو جڏهن تہ ڪٽپر صاحب ديسي طريقي سان وڙهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن ڀٽو صاحب ڪراچي ۾ پنهنجي ذهانت ۽ آثر انگيز شخصيت جو ڌاڪو ڄمايو تہ هو ڪراچي ۾ منعقد ٿيندڙ تقريبن ۽ پروگرامن جو لازمي حصو بڻجي ويو. اهو ڪو بہ وي آءِ پي پروگرام ڪو نہ هيو جنهن ۾ ڀٽو صاحب شريڪ نہ هجي بلڪہ ڀٽو صاحب جي شخصيت سان ڪراچي جون محفلون آباد ٿيڻ لڳيون. سال ١٩٥٥ع ۾ ڀٽو صاحب جي ذهانت جو پڙاڏو دفتر خارجہ اسلام آباد وٽ پيو. ڀٽو صاحب جونالو هڪ وفد ۾ شامل ڪيو ويو پر جڏهن لسٽ ان وقت جي بيروڪريسي جي چيمپئن وزير اعظم چوڌري محمد علي جالندري وٽ وئي تہ هن اعتراض ڪيو پر وزير خارجہ جي اسرار تي هن صاحب ڀٽو صاحب کي گهرايو ۽ ٢٧ سالن جي نوجوان ڀٽو صاحب جو عالمي امور بابت انٽرويو ڪيو ۽ ڀٽو صاحب جي گهري مطالعي تي حيران ٿي ويو. بيروڪريٽڪ ذهنيت وارو وزير اعظم چوڌري محمد علي ڀٽو صاحب جي ذات تي حسد ڪرڻ لڳو ۽ نالو لسٽ مان خارج ڪري ڇڏيو. جڏهن صدر جنرل اسڪندر مرزا ٿيو تڏهن حسين شهيد سهر وردي وزير اعظم بڻيو. مسٽر سهروردي هڪ بلند خيال سياستدان هيو. هن صاحب ذهانت ۽ پرڏيهي معاملن ۾ گهٽي ڄاڻ ڏسندي سڀ کان اول جناب ذوالفقار علي ڀٽو کي ١٥ سيپٽمبر ١٩٥٧ع تي اقوام متحده جي ٻارهين اجلاس ۾ پاڪستاني وفد جو ميمبر نامزد ڪيو جنهن ۾ ڀٽو صاحب "امن، عالم ۽ جارحيت" جي موضوع تي تقرير ڪئي. پر هن فيبروري ١٩٥٨ع ۾ سامونڊي قانونن بابت اقوام متحده پاران جنيوا ڪانفرنس ۾ پاڪستاني وفد جي قيادت ڪئي. اهڙي طرح سنڌ شاگردي واري زماني ۾ پنهنجي ملڪ جي اقوام متحده ۾ قيادت ڪرڻ واري حسين جميل ۽ ناممڪن سپني جي ساڀيان عمل ۾ آئي. هي ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي زندگي ۾ وڏي خوشنصيبي هئي جيڪا ڀٽو خاندان لاءِ بہ ڀهرين ڪاميابي جي حيثيت رکندڙ هئي، ذوالفقار علي ڀٽو پنهنجي عالمي معاملن تي دسترس، فيصلي جي قوت رکڻ يورپ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جديد ماحول مان تعليم ماڻ جو ڀرپور فائدو ورتو ۽ ملڪ قوم لاءِ عالمي ادارن ۾ انهن جي ٻولي ۽ سوچن ۾ ويهندڙ موقوف پيش ڪيو. ڪيس صرف ٣٠سالن جي ڄمار ۾ ٢٨ آڪٽوبر ١٩٥٨ع تي حڪومت پاڪستان جو وزير تجارت مقرر ڪيو ويو. جنوري ١٩٦٠ع ۾ اقليتي معاملن ۽ اطلاعات محڪما ڏنا ويا. جڏهن تہ اپريل ١٩٦٠ع ۾ بجلي قدرتي وسيلا ۽ امور ڪشمير جا ڪاتا بہ سنڀاليا. ساڳي سال ۾ ڀٽوصاحب پاڪ ڀارت اخبارن وچ ۾ ضابطہ اخلاق ترتيب ڏيندڙ وفد جي قيادت بہ ڪئي.

٢٧ سيپٽمبر ١٩٦٠ع تي جنرل اسيمبلي جي پندرهن اجلاس ۾ پاڪستان جي اڳواڻي ڪئي، هن اجلاس ۾ عالمي اڳواڻن جهڙوڪ روس جو صدر خروچيف، برطانوي وزير اعظم مئڪملن، ڪيوبا جو صدر فيڊرل ڪاسترو، ڀارتي وزير اعظم جواهر لعل نهرو جهڙن ليڊرن بہ شرڪت ڪئي.

ڀٽو صاحب پاڪستان سرڪار پاران ڊسمبر ١٩٦٠ع ۾ پهريون روس جو دورو ڪري ماسڪو سان تيل جو معاهدو ڪيو. حڪومت پاڪستان پاران روس سان اقتصادي معاملن بابت هي پهريون معاهدو هيو. ڀاڻ مارچ ١٩٦٢ع ۾ ملڪ اندر قومي اسيمبلي جي ٿيندڙ چونڊن ۾ بنا مقابلي منتخب ٿيڻ جو اعزاز حاصل ڪيائين جيڪا ملڪي ۽ مقامي سطح تي سندس لاڳاپن جي مقبوليت جو روشن مثال ظاهر ڪري ٿي، نئون آئين نهڻ بعد وري ڪيس تاريخ ١٣ جون ١٩٦٢ع تي حڪومت ۾ وزارت ملڻ جو موقعو حاصل ٿيو. ڊسمبر ١٩٦٢ع ۾ هن کي پرڏيهي معاملن تي مهارت سبب پاڪ، ڀارت وچ ۾ ڪشمير متعلق ٿيندڙ ڳالهين خاطر پاڪستان سرڪار جو اعلي نمائندو مقرر ڪيوويو ۽ ان وقت کان وٺي آخر وقت تائين ڪشمير سندس زندگي ۾ اوليت حاصل ڪندڙ موضوع رهيو، پاڪ ڀارت ڪشمير مسئلي جي ڏس ۾ وفد جي اڳواڻ طور ڀٽو صاحب سال ٦٢-١٩٦٣ع دوران لڳاتار هندستان سان ڳالهين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا ڇهه دور مڪمل ڪيا. جيئن تہ ڀٽو صاحب شاگردي واري زماني کان ئي پنهنجي سوچ ۽ عمل ڪي مسلمان. پاڪستان ۽ ايشيا لاءِ ڪم آڻيندو هيو تنهنڪري وٽس دنيا جي خارجي پاليسين بابت وڏا منصوبا ۽ تجويزون موجود هونديون هيون. جيئوٽيڪ وٽس وزارت اطلاعات. قدرتي وسيلا يا تجارت هئي پر هو پرڏيهي معاملن تي بحث يا مشورا ڏيندو رهندو هيو تنهنڪري حڪومت وٽ سندس پرڏيهي معاملن بابت صلاحيت جا چٽا ثبوت موجود هيا. ڪيترا دفعا تہ انَ وقت جي صدر جنرل محمد ايوب خان جي حڪومت جي وزير خارجہ محمد علي بوگره جي بيماري وارن ڏينهن ۾ قيادت جي ذميواري ڀٽو صاحب کي منتقل ڪئي ويندي هئي مڪمل طرح سان ڀٽو صاحب کي وزير خارجہ جو قلمدان ٢٢ فيبروري ١٩٦٣ع تي مليو. هي موقعو ڀٽو صاحب جي سياسي زندگي ۾ ہي وڏي ڪاميابي جي حيثيت رکي پيو چاڪاڻ تہ هاڻ هو دنيا جي عالمي ادارن ۾ مڪمل طرح سان پنهنجي صلاحيتن کي ڪتب آڻيندي ملڪ قوم. مسلم دنيا. ايشيا لاءِ طاقتور آواز بلند ڪرڻ جي حيثيت ماڻي چڪو هيو ۽ شاگردي وارن زمانن ۾ يورپين استادن ۽ پريس سان مهاڏو اٽڪائيندڙ نوجوان پنهنجي عمل سان دنيا جي ادارن ۽ نقشن ۾ تبديليون آڻي سگهي پيو. اهوئي سبب آهي جو ڀٽو صاحب ملڪ کي مضبوط ڪرڻ. مسلم دنيا کي گڏ ڪرڻ ۽ ايشيا جي مظلومن لاءِ آواز بلند ڪرڻ خاطر ڪيترائي ادارا جوڙيا ۽ انهن حوالن سان مشهور بہ ٿيو. ڀٽو صاحب ٢٦ مارچ ١٩٦٣ع تي چين سان نئين پاليسي تحت پاڪ چين سرحدي حد بندي بابت معاهدو ڪرڻ ۾ڪامياب ٿيوجيڪو پاڪ. چين دوستي جي ڏس ۾ پهريون معاهدو ليکيو ويندو آهي. ٢٧ جولائي ١٩٦٣ع تي ڀٽو صاحب پاڪ. ايران سرحدي معاهدي بابت قومي اسيمبلي کي خطاب ڪيو ۽ ان سال ئي افغانستان سان لاڳاپن جي بحالي بابت ايران ويندڙ وفد جي قيادت ڪيائين اهڙي طرح سال ١٩٦٣ع ۾ ئي ڀٽو صاحب پنهنجي وزارت ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صلاحيتن کي ڪتب آڻيندي پاڙيسري ملڪن افغانستان، ايران، روس ۽ چين سان بهترين سرحدي ۽ تجارتي لاڳاپن کي بحال ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيون ماڻيون. هڪ سال ۾ ايتريون ڪاميابيون حاصل ڪرڻ ئي سندس محنت ۽ شوق جو ثبوت پيش ڪن ٿيون. روس، چين، ايران ۽ افغانستان لاڳاپا پاڪستان لاءِ پڻ وڏو اعزاز رکن ٿا جن ڪري پاڪستان کي داخلي ۽ خارجي پليٽ فارم تي استحڪام مليو ۽ ملڪ جي معيشيت هڪ مضبوط اقتصادي خوشحالي ڪٺي اڳتي وڌي، ڇاڪاڻ تہ امن ئي ڪنهن ملڪ کي ترقي جي آغوش ڏانهن ڳهلي ويندو آهي، ڀهرين سيپٽمبر ١٩٦٣ع تي ڀٽو صاحب اقوام متحده لاءِ ويندڙ وفد جي قيادت ڪئي، اهڙي طرح هن اقوام متحده جي منعقد چوڏهين؛ پندرهين، ارڙهين ۽ ويهين اجلاسن ۾ ملڪ جي نمائندگي ۽ قيادت ڪئي.

سال ١٩٦٤ع ۾ ڀٽو صاحب سلامتي ڪائونسل اندر ڪشمير جي مسئلي تي هلندڙ بحث واري اجلاس ۾ ملڪي وفد جي قيادت ڪئي. انڊونيشيا جي صدر سوئيڪارنو پاران تجويز ڪيل اپريل ١٩٦٤ع ۾ ٻي افرو ايشيا جڪارتا پرڏيهي وزيرن ڪانفرنس لاءِ پاڪستاني وفد جي پاڻ اڳواڻي ڪيائين، جون ١٩٦٤ع ۾ ڀٽو صاحب استنبول ۾ پاڪستان ايران ۽ ترڪي وچ ۾ علائقائي اتحاد بابت ٺاهہ ڪرائڻ واري معاهدي ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو ۽ R.C.D نالي اقتصادي، تعليمي ثقافتي رابطن لاءِ اتحاد جوڙيو ويو.

٢٧ جون ١٩٦٤ع تي ڀٽو صاحب دولت مشترڪہ جي وزراءِ خارجہ ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي. ٣١ جولائي ١٩٦٤ع تي ڀٽو صاحب ميثاق استنبول جو اعلان ڪيو. ڀٽو صاحب پاڪستان جي بين الاقوامي سرحدن تي ڀارت پاران جنگي حملي سبب پيدا ٿيندڙ صورتحال بابت سيپٽمبر ١٩٦٥ع دوران سلامتي ڪائونسل جي اجلاسن ۾ ملڪ جي قيادت ڪندي دنيا اڳيان شاندار نموني ڀارت کي هڪ جارحيت پسند ملڪ قرار ڏنو ۽ دنيا جون همدرديون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان ڏانهن موڙيون. ڀٽوصاحب جي ڪامياب خارجا پاليسي ۽ جدوجهد سبب ڀارت دنيا ۾ اڪيلو رهجي ويو. ڀٽو صاحب جي مدبرانه ۽ مقناطيسي شخصيت ۽ تقريرن جو اثر هيو جو عالم اسلام، چين، ايران ۽ ٻين ڪيترن ئي ملڪن ١٩٩٦٥ع واري جنگ ۾ پاڪستان جي فوجي اخلاقي، مالي ۽ سفارتي مدد کلئي عام ڪئي. اهڙين وڏين عالمي ڪاميابين پاڪستاني قوم ۽ فوج جي جوانن جو حوصلو وڌايو. آخر ڀارت وڏي فوجي طاقت ۽ اسلحي سان شروع ڪيل جارحيت واري جنگ ۾ شڪست محسوس ڪئي ۽ پنهنجي پراڻي همدرد روس کي ثالث ڪرائڻ لاءِ گذارش ڪئي جڏهن ته ڀٽو صاحب جي ڪوشش سان ١٦ سيپٽمبر ١٩٦٥ع تي چين ڀارت کي الٽي ميٽم ۽ ڌمڪي ڏني هئي. تاشقند معاهدي تحت صدر محمد ايوب خان، لعل بهادر شاستري ۽ روسي وزير اعظم ڪوسيگن درميان جنگ بندي جو معاهدو ٿيو جنهن مطابق پاڪستان فتح ڪيل جنگ بنا مقصد ماٺڻ جي ختم ڪئي.

هاڻي ڀٽو صاحب اقوام متحده ۾ هڪ ذهين، هوشيار نوجوان هر دلعزيز، مقبول چاتل سڃاتل وزير خارجه جي حيثيت ماڻي چڪو هيو. پوري دنيا جا وزير خارجه سندس عزت احترام ڪندا هيا، دوستي جو ڀرم ۽ حام ڀرندا هيا ۽ مختلف مسئلن بابت مشورا ماڻيندا هيا. سڄي دنيا ۾ هن ذهين نوجوان وزير خارجه جي شهرت ۽ هاڪ هوندي هئي دنيا جي هر وڏي عالمي اداري ۾ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي شرڪت ڪرڻ هڪ اعزاز سمجهيو ويندو هيو. سندس حالات حاضره بابت تقريرون ۽ تجويزون عالمي ادارن ۾ سونهري تاريخ جي چمڪندڙ ورقن وانگر محفوظ ٿي ويا. هي دور ڀٽو صاحب لاءِ يادگار ۽ حسين دور هيو. دنيا ۾ هر طرف پاڪستان جو وقار وڌيو. پاڪستان جي آزاد خارجه پاليسي جي گهڻي تعريف ٿي هن ڪان اڳ سيٽو ۽ سينٽو جو ميمبر هئڻ سبب پاڪستان کي يورپين جي ڪيسي ۾ رهندڙ هڪ سڪي جي حيثيت هوندي هئي، ڀٽو صاحب جي پرڏيهي محاذ تي خدمتن ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهترين ڪارڪردگي بابت حڪومت پاڪستان ڪيس ٢٧ جون ١٩٦٤ع تي ”هلال پاڪستان“ جو اعزاز ڏنو. ٢٧ آڪٽومبر ١٩٦٤ع تي ايران سرڪار پاران ”نشان همايون“ جو اعزاز حاصل ڪيائين، ٢٠ اپريل ١٩٦٥ع تي انڊونيشيا سرڪار پاران ”آرڊر آف دي ريپبلڪ“ جو اعزاز به مليو.

ڀٽو صاحب جنوري ١٩٦٦ع ۾ صدر محمد ايوب خان جي قيادت ۾ پاڪ، ڀارت وچ ۾ ڪشمير لاڳاپن متعلق ٽيندڙ ڳالهين واري وفد ۾ به شامل هيو. ڀٽو صاحب تاشقند معاهدي بعد ذهني طرح سان جنرل محمد ايوب کان خوش ڪونه هيو ۽ ڪن بنيادي نڪتن تي اختلاف هئڻ ڪري سندس ذهن ۽ سياسي فلسفي ڪيس وڏيڪ صدر ايوب خان سان ڪم ڪرڻ لاءِ اجازت نه ڏني ۽ هن وڏي موڪل حاصل ڪئي. موڪل تان واپس اچڻ بعد ٢٠ جون ١٩٦٦ع تي وزارت خارجه جهڙي ملڪ جي وڏي ۽ اهم عهدي تان استعفا ڏني. هن کان اڳ ڀٽو صاحب ٢٠ جنوري ١٩٦٦ع تي به استعفا ڏني هئي پر صدر ايوب خان قبول نه ڪندي وڏي عرصي لاءِ موڪل منظور ڪئي پر واپس اچڻ بعد به ڀٽو صاحب استعفا ڏيڻ جوئي فيصلو ڪيو، ٢٠ جنوري ١٩٦٦ع تي استعفا ڏيڻ بعد ڀٽو صاحب راولپنڊي کان لاهور ٽرين ذريعي سفر ڪيو. ڀٽو صاحب جڏهن لاهور اسٽيشن تي پهتو ته پنجاب جي عوام سندس شاندار ۽ تاريخي استقبال ڪيو. جيئن ڪنهن قومي هيري يا فاتح جو استقبال ڪيوويندو آهي، ڀٽو صاحب عوام جا اهڙا لڱ ڪانڊاريندڙ جذبا ڏسي خوشي وچان پنهنجا جذبا روڪي نه سگهيو ۽ سندس اکين مان خوشي جا ڳوڙها ڳڙي پيا جيڪي هن هڪ رومال سان اگهيا ۽ اهو رومال ڪيترن هزارن روپين ۾ ماڻهن هڪ ٻئي کان خريد ڪيو.

برطانيه جي عالمي مدبر لارڊ برٽن رسل هميشه ڀٽو صاحب جي صلاحيتن جووڏو مداح هوندو هيو. لارڊ برٽن پنهنجي پاران ڀٽو صاحب کي سندس صلاحيتن جي حوالي سان ويتنام جنگي ڏوهن جي بين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الاقوامي ٽربيونل جو ميمبر ٿيڻ جي دعوت ڏني، محترم جي ايم سيد پڻ ڀٽو صاحب کي سنڌ جي حقن بابت جوڙيل ”سنڌ اتحاد“ جي سرواڻي جي آڇ ڪئي.

ڀٽو صاحب جي زندگي جي ٻئي دور جو خاتمو ٿيو. هن پنهنجي زندگي جي ٻئي دور ۾ گهڻو وقت دنيا جي ملڪن ۾ گذاريو. تمام عالمي ادارن ۾ ويـو. دنيا جي وڏن وڏن سربراهن سان ملندو رهيو. سال ١٩٦٠ع کان ١٩٦٦ع تائين ڇهن سالن جي عرصي ۾ وڏيڪ دنيا ۾ دوست ٺاهيائين. پنهنجي ذهانت، تدبر، ذات ۽ دانشوري جو پوري دنيا جي ايوانن ۾ ڌاڪو ڄمايائين. هو هڪ عالمي مدبرانہ شخصيت ثابت ٿيو دنيا جي اندر ٺهندڙ ۽ ڊهندڙ تاريخ کي پنهنجي سامهون جُڙندي ڏٺائين ۽ دنيا جا گهڻا عالمي حادثا يا واقعا سندس اکيان وجود ماڻيندا رهيا. زندگي جون رنگين لذتون بہ ماڻيائين تہ وري ٻئي طرف اقتدار جي ايوانن ۾ پاڻ ويهي حڪومتي تجربا حاصل ڪيائين. منصوبا جوڙيا، پاليسيون ٺاهيون ملڪ ۽ قوم کي انهن مان لاڀ ڏنو. ڇهن سالن جو هي دور سندس لاءِ صرف ۽ صرف ڪاميابيون ۽ ڪامرانيون، خوشيون، عزت، شهرت لڳ لاڳاپا ڪٺي آيو. ٢٤ مئي ١٩٦٦ع تي ڀٽو صاحب کي سنڌ يونيورسٽي ڊاڪٽر جي اعزازي ڊگري ڏني. ١٩٦٦ ۾ ڀٽو صاحب کي عالمي شهر يافتہ شخصيت سنبب ارجنٽائن جو شهري سڏيو ويو.

ڀٽو صاحب آگسٽ کان آڪٽومبر ١٩٦٦ع تائين پرڏيهي دوري تي هليو ويو ۽ اٽڪل هڪ سال تائين پنهنجي آئنده لائحہ عمل بابت سوچيندو رهيو. پنهنجي دوستن سان صلاح مشورا ڪندو رهيو. ملڪ جي تمام سياسي پارٽين جي قائدن، اديبن، دانشورن ۽ مفڪرن سان صلاحون ڪندو رهيو ۽ آخر پنهنجي لاءِ هڪ نئون رستو ٺاهڻ جو فيصلو ڪيائين.

منهنجي شاگردي واري زماني جي سياسي استاد عبدالوحيد ڪٽپر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڪيل ٻڌايو تہ هو ضلعي بار ايسوسيشن لاڙڪاڻي جو صدر هوندو هيو. ايوب جناح اليڪشن ۾ قاضي فضل الله ۽ مسلم ليگ جو حمايتي ۽ ڀٽو صاحب جو سياسي مخالف هيو. ڀٽو صاحب وزير خارجہ جي عهدي تان استعفا ڏيڻ بعد پرڏيهہ هليو ويو هيو پويان صدر محمد ايوب خان ٽريڪٽرن جو هڪ ڪوڙو ڪيس ڀٽو صاحب جي گهرجي خواتين خلاف داخل ڪرايو. ڪٽپر صاحب جو هم زلف ڀٽو صاحب جو منشي هيو. ان ڪوئيٽا فون ڪري ڪيس ۾ مدد ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي ڇاڪاڻ تہ ڪو بہ لاڙڪاڻي جو وڪيل ڪيس ڪٽڻ لاءِ تيار ڪو نہ هيو. ڪٽپر صاحب صبح سوير لاڙڪاڻي پهچي ڪاغذ ڏاهي ضمانت ڪرائي، ڀٽو صاحب جڏهن پاڪستان آيو تہ هن ڪٽپر صاحب جو شڪريو ادا ڪندي منجهند جي ماني تي دعوت ڏني، اهڙي طرح سندن دوستي جو سلسلو شروع ٿيو. پنهنجي دوستن سان آئنده جي لائحہ عمل بابت مشورو ڪرڻ لاءِ هڪ دفعي سکر خيرپور وڃي رهيا هيا. ڪٽپر صاحب گاڏي هلائي رهيو هيو. رائيس ڪئنال جي ڪناري نصرت بند لڳ ريلوي ڦاٽڪ بند هئڻ ڪري ڪجهہ وقت لاءِ گاڏي بيهاري انتظار ڪرڻ لڳا. رائيس ڪئنال جي هڪ پاسي هيٺ ڪجهہ ٻوڙا ۽ ڍنگر هيا ۽ انهن ڍنگرن تي ڪپڙا پيا هيا جڏهن تہ ٻوڙن پنيان ڪجهہ اگهاڙيون عورتون ننگي جسم سان ويٺيون هيون ڀٽو صاحب جي انهن تي نظر پئي هن انهن جسم اگهاڙين ڍنگرن ۾ لڪل عورتن بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ چاهي، ڪٽپر صاحب هڪدم هڪ مال چاريندڙ ڏنار ڇوڪري کي سڏ ڪري پڇيو جنهن ٻڌايو تہ هي ويچارا غريب ماڻهو آهن جيڪي مهيني ۾ هڪ اڌ ڀيرو هتي اچي پنهنجا ڪپڙا ڌوئي وهنجي ويندا آهن وٽن ٻيو وڳو پائڻ لاءِ ڪونهي تنهنڪري هي ڪپڙا سُڪائي پوءِ اهي پائي گهر ويندا. ايتري ۾ ڦاٽڪ کليو ۽ ڪٽپر صاحب گاڏي اسٽارٽ ڪندي ڀٽو صاحب ڏانهن ڏٺو، ڪٽبر صاحب حيران ٿي ويو تہ ڏنار ڇوڪري جي ڳالهہ ٻڌي ڀٽو صاحب جي اکين مان لڙڪ وهي رهيا

هئا. ڪنبر صاحب هڪدم گاڏي روڪي ڇڏي، جڏهن ڀٽو صاحب ڪجهه وقت لاءِ ڳوڙها ڳاڙي پنهنجي دل جو بوجهه هلڪو ڪيو تڏهن لڙڪ اگهندي ٿڌو ساهه کڻندي چيائين ”ڪنبر ڀيريان منهنجي سياست جو رستو مختلف هيوپر هاڻي منهنجي سياست جو مقصد اهي مسڪين ماروئڙا ۽ انگ اگهاڙا غريب هوندا.“ انهي واقعي ڀٽي صاحب جي ذهن ۾ سوچن کي جهنجهوڙي ڇڏيو، سنڌ جي ماروئڙن جي اهڙي مسڪين حالي ڏسي هميشه لاءِ انهن جو آواز بڻجي اپريو پنهنجي جيون جو محبوب انهن انگ اگهاڙن ڌتڙيل انسانن کي بڻايائين.

١٩٦٧ع جي شروع ۾ ڀٽو صاحب سياسي پارٽي ٺاهڻ لاءِ دوستن جو هڪ اجلاس سنڌ جي عوامي ليڊر شير سنڌ مير رسول بخش خان ٽالپر سان صلاح ڪرڻ بعد مير صاحب جي سوٽ مير محمد بخش خان ٽالپر جي ڳوٺ محمد حسين ٽوڙها ضلعو حيدرآباد وٽ ڪوٺايو. اجلاس ۾ پارٽي ٺاهڻ ۽ آئنده لاءِ پروگرام ترتيب ڏنو ويو. جنهن ۾ ڀٽو صاحب ڪانسواءِ معراج محمد خان، جي اي رحيم، ڪامريڊ قادر بخش نظاماڻي پڻ شرڪت ڪئي. وري مخدوم آف هالا حضرت طالب المولیٰ جي جڳهه تي ١٦ جولائي ١٩٦٧ع تي ٻيو اجلاس ٿيو جنهن ۾ پوري ملڪ مان ڀٽو صاحب جي دوستن ۽ حمايتن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي ۽ پارٽي ٺاهڻ واري فيصلي کي عملي جامو پهرائڻ جو پروگرام ٺاهيوويو.

آخري فيصلي مطابق ڀٽو صاحب لاهور ۾ ڊاڪٽر مبشر حسن جي گهر تاريخ ٣٠ نومبر ١٩٦٧ع تي پنهنجي والد مرحوم جي ٺاهيل ”سنڌ پيپلز پارٽي“ جو نالو تبديل ڪري“ پاڪستان پيپلز پارٽي“ جو بنياد وڌو. جناب ذوالفقار علي ڀٽو چيئرمين، شيخ رشيد ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ وائيس چيئرمين، مسٽر جي اي رحيم سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو. پاڪستان پيپلز پارٽي منشور ۾ اسلام اسانجو دين، جمهوريت اسانجي سياست، سوشلزم اسانجي معيشيت ۽ طاقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو سرچشمو عوام رکيو. عوام کي هڪ نعرو روٽي، ڪپڙا ۽ مڪان ڏنو ويو جيڪو ڏاڍو مقبول ٿيو ۽ ڀٽو صاحب جي ملڪي دورن ۾ ڏاڍي زوردار نموني لڳايو ويندو هيو. رابطہ مهم دوران ١٦ جنوري تي ملتان، ١٦ نومبر تي ٻيهر ملتان ۾ ١٨ نومبر ١٩٦٨ع تي صادق آباد ۾ ڀٽو صاحب مٿان خوني حملا ٿيا جن کي ڀٽو صاحب جي پارٽي ورڪرن ۽ پيپلز گارڊ ناڪام بڻايو.

ملڪ ۾ تنظيم کي منظم ڪرڻ کانپوءِ سيپٽمبر ١٩٦٨ع ۾ هن فيلڊ مارشل محمد ايوب خان خلاف تحريڪ هلائڻ جو اعلان ڪيو. ٻن مهينن بعد ١٢ نومبر ١٩٦٨ع تي هن کي ڊفينس آف پاڪستان رولز تحت گرفتار ڪيو ويو. ڀٽو صاحب جي گرفتاري بعد بيگم نصرت ڀٽو صاحبہ تحريڪ جي اڳواڻي ڪئي ۽ پوري مغربي پاڪستان ۾ پر امن جلسن جلوسن جو هڪ نہ ختم ٿيندڙ سلسلو شروع ٿيو. هر هنڌ عورتن مردن وڪيلن ۽ شاگردن پاران جلسا ٿيا احتجاج ٿيو. هڪ اهوملڪ جنهن ۾ اليڪشن ڪرڻ ڪٽڻ ۽ اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ مخصوص طبقو هيو جيڪو پوري قوم جا فيصلا ڪندو هيو پر هاڻي ڀٽو صاحب عام ماڻهو کي جمهوريت جي راهہ، پنهنجا جمهوري حق حاصل ڪرڻ ووٽ جي طاقت ۽ اهميت کي محسوس ڪرايو. اهڙي طرح هاڻ حقن جي ڳالهہ هر هڪ فرد وٽ گهر ڪري وئي. نيٺ پاڪستان ۾ ڪنهن بہ فوجي آمر خلاف ڀرين جمهوري جدوجهد پاڻ ملهائيو. صدر محمد ايوب خان ١٣ فيبروري ١٩٦٩ع ۾ ڀٽو صاحب کي آزاد ڪيو. جنرل محمد ايوب خان گول ميز ڪانفرنس گهرائي سياستدانن کي ڳالهين ڪرڻ لاءِ ڪوٺ ڏني پر ڀٽو صاحب ان گول ميز ڪانفرنس جو بائيڪاٽ ڪري اليڪشن ڪرائڻ لاءِ جدوجهد جو اعلان ڪيو.آخر ڏهن سالن بعد جنرل محمد ايوب خان ٢٥ مارچ ١٩٦٩ع تي اقتدار تان دستبردار ٿيندي حڪومت هڪ فوجي سربراهہ جنرل يحيٰ خان حوالي ڪئي جنهن ٻيهر مارشل لا لڳائي ون يونٽ کي ٽوڙي ٢٨ نومبر

١٩٦٩ع تي مغربي پاڪستان ۾ چار صوبا قائم ڪيا. ١٧ ڊسمبر ١٩٧٠ع تي هڪ ماڻهو هڪ ووٽ جي بنياد تي وفاقي پارلياماني نظام تحت قومي اسيمبلي ۽ ٢٧ ڊسمبر ١٩٧٠ع تي صوبائي اسيمبلي جي چونڊن ڪرائڻ جو اعلان ڪيو.

هن اليڪشن ۾ ڀٽو صاحب جي پارٽي اڳوڻي مغربي پاڪستان وارين قومي اسيمبلي جي سيٽن تي اڪثريت ۾ سيٽ حاصل ڪئي جڏهن ته بنگال ۾ شيخ مجيب الرحمان سوپ ماڻي، ڀٽو صاحب قومي اسيمبلي جي پنجن سيٽن تان اليڪشن وڙهي ۽ چئن سيٽن تان ڪامياب ٿيو. هن لاڙڪاڻي ۾ سنڌ جي مرد آهن خانبهادر محمد ايوب کهڙي کان اليڪشن کٽي پنهنجي والد جو سياسي بدلو ورتو جڏهن ته لاهور مان مفڪر پاڪستان علامه اقبال جي پٽ جاويد اقبال کي به هارايو. باقي ڊيره اسماعيل خان ۾ مفتي محمود صاحب کان ڀٽو صاحب کٽي نه سگهيو. سوپ ماڻيندڙ عوامي ليگ جي قائد شيخ مجيب الرحمان کي جنرل يحيٰ خان اقتدار ڏيڻ لاءِ راضي ڪو نه ٿيو ۽ جنرل يحيٰ خان کي به اقتدار جو نشو وڪوڙي ويو، شيخ مجيب الرحمان بنگال ۾ تحريڪ هلائي جنهن کي فوجي طاقت ذريعي ڪچليوويو، ان اندروني ڪشمڪش جو ڀرپور فائدو وٺندي هندستان جنگ شروع ڪئي نيٺ بنگال ۾ ٩٠ هزار فوج هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ شڪست تسليم ڪئي.

١٦ ڊسمبر ١٩٧١ع تي بنگلاديش ڌار ٿيو ۽ ملڪ ٻن ٽڪرن ۾ تقسيم ٿي ويو. جنرل يحيٰ خان مجبور ٿي ١٧ ڊسمبر ١٩٧١ع تي ڀٽو صاحب کي پاڪستان جو نائب وزير اعظم ۽ وزير خارجه مقرر ڪري سلامتي ڪائونسل ۾ وفد جي قيادت ڪرڻ لاءِ موڪليو. ملڪ جي ٻن ٽڪرن ٿيڻ بعد جنرل محمد يحيٰ خان تي فوج ۽ عوامي دٻاءُ وڌي ويو هن مجبور ٿي ذوالفقار علي ڀٽو صاحب کي ٢٠ ڊسمبر ١٩٧١ع تي صدر پاڪستان ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر جي چارج ڏيندي حلف کڻايو ان وقت ڀٽو صاحب جي عمر ٤٣ سال هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀٽو صاحب سڀ کان پهريائين قوم ۾ موجود مايوسي ختم ڪري اعتماد پيدا ڪيو، تمام سياسي پارٽين سان مذاڪرات ۽ رابطا شروع ڪيا. پاڪستان ۾ قيد بنگالين جي قائد شيخ مجيب الرحمان کي ٧ جنوري ١٩٧٢ع تي آزاد ڪيو. مخالف پارٽين سان رابطن بعد پاڪستان ۾ سياسي استحڪام پيدا ٿيو. ڀٽو صاحب صدر پاڪستان جي حيثيت ۾ ٢١ اپريل ١٩٧٢ع تي چونڊيل بالغ رائي دهي جي بنياد تي پهرين قومي اسيمبلي جو افتتاح ڪيو. ڀٽو صاحب کي يڪراءِ ان جو صدر چونڊيو ويو. ڀٽوصاحب مارشل لا هٽائي عبوري آئين ڏنو. تڏهن تمام قومي اسيمبلي ميمبرن بحيثيت سربراهه مملڪت سندس حق ۾ اعتماد جو ووٽ ڏنو ڀٽو صاحب پنهنجي صلاحيتن کي استعمال ڪندي پاڪستان ۾ صوبائي خود مختياري، اسلامي ۽ جمهوري آئين بابت مختلف نظرين وارين پارٽين کي گڏيل فيصلو ڪرڻ خاطر هڪ مستقل آئيني ڪميٽي جوڙي جنهن ۾تمام سياسي پارٽين جي منتخب پارليامينٽري اڳواڻن کي ميمبر مقرر ڪيو، آخر تمام پارٽين جي قائدن مطفقہ طور تي هڪ اسلامي جمهوري ۽ صوبائي خود مختياري سان ڀرپور آئين ٺاهيو جنهن کي قومي اسيمبلي منظور ڪيو. تمام اڳواڻن دستخط ڪيا ۽ ١٠ اپريل ١٩٧٣ع تي اهو آئين قوم کي ڏنو ويو. نئين آئين کي پارليامينٽري نظام تحت ترتيب ڏنو ويو جنهن ۾ حڪومت جو آئيني سربراهه صدر مملڪت ۽ انتظامي سربراهه وزير اعظم هوندو. ڀٽو صاحب ١٤ آگسٽ ١٩٧٣ع تي نئين آئين مطابق وزير اعظم پاڪستان جوقسم کنيو. بر صغير هند جي تاريخ ۾ سر شاهنواز ڀٽو صاحب سنڌ جي تمام سياستدانن جاگيردارن پيرن کي هڪ ڪري سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي تحريڪ هلائي هئي، اهو سياستدانن جو ڪنهن هڪ قائد جي قيادت ۾ ڪنهن مقصد لاءِ عظيم اتحاد هيو جڏهن تہ وري پاڪستان جي تاريخ ۾ قوم کي يڪراءِ آئين ڏيڻ خاطر ملڪ جي تمام اسلامي، آزاد، سوشلسٽ پارٽين ۽ قائدن کي سندس ئي پٽ ذوالفقار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علي ڀٽو ورجائي ڏيکاريو ۽ تاريخ ۾ هڪ مثال قائم ڪيو.

واضح رهي تہ ١٩٧٣ع واري آئين ۾ ٽن قسمن جي سياسي نظرين جو ٽڪراءُ هيو. هڪ اسلامي سوچ رکندڙ جماعتون، ٻيون صوبائي خود مختياري چاهيندڙ، ٽيون سوشلزم جي حمايت ڪندڙ پارٽيون، هن آئين تي جماعت اسلامي سميت تمام سياسي اسلامي پارٽين جهڙوڪ مولانا شاهہ احمد نوراني ۽ مولانا مفتي محمود، قومپرست پارٽين خان عبدالولي خان جي نيشنل عوامي پارٽي ۽ مير غوث بخش خان بزنجو جهڙا اڳواڻ سيني گڏجي آئين منظور ڪيو، هن آئين ۾ ڏنل خود مختياري کي ڏهن سالن لاءِ لازم ڪيو ويو هيو ۽ اها گنجائش رکي وئي هئي تہ ڏهن سالن بعد صوبائي خود مختياري کي ٻيهر جائزو وٺي ضرورت مطابق واڌارو ڪيو ويندو. اهڙي طرح آئين ۾ اسلامي نظام لاءِ بہ اهڙو طريقو رکيو ويو هيو. آئين کي محفوظ رکڻ لاءِ هڪ شق بہ رکي وئي هئي تہ جيڪو هن آئين کي ٽوڙيندو انجي سزا موت ٿي سگهي ٿي. هن آئين ۾ خاص طرح ننڍن صوبن کي حق ڏيڻ، ناڻي جي ورهاست يا ڪنهن بہ اختلافي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ بين الصوبائي رابطہ ڪميٽي قائم ڪئي وئي، جنهن پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. هڪ ٻي وڏي ڪاميابي ڀٽو صاحب جو ٢٨ جون کان ٣ جولائي ١٩٧٢ع تائين ڀارت جو دورو ۽ شملا معاهدو ڪرڻ آهي. جنهن جي روشني ۾ پاڪستان جا ٩٣ هزار جنگي قيدي ۽ پاڪستان فوج جا ٢٥٢ سينيئر آفيسر بنا مقدمن جي آزاد ڪرڻ، ڀارت وٽ قبضي ۾ پاڪستاني علائقن جي واپسي کان علاوه پاڪستان ڀارت لاڳاپن جي سفارتي سطح تي بحالي، فضائي سهولتون شروع ڪرڻ کان علاوه ڪشمير بابت ڳالهين ذريعي حل تلاش ڪرڻ شامل هيا. پنهنجي قوم لاءِ ڳالهين جي ٽيبل تي ويهي دليلن سان فاتح يا دشمن ملڪ کان سفارتي فتح ماڻڻ صرف ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جو ئي ڪم ۽ وس هيو. هن معاهدي تي ١٤ آگسٽ ١٩٧٢ع کان عمل شروع ٿيو ۽ ٢ ڊسمبر ١٩٧٢ع تائين ڀارتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فوج پاڪستاني علائقا خالي ڪيا. جڏهن ته آگسٽ ١٩٧٣ع ۾پارت پاڪستان جي جنگي قيدين کي آزاد ڪيو. ڀٽو صاحب جي دعوت تي ٦٩ ملڪن جي پاڪستان ۾ سفيرن کي ٽرين ذريعي راولپنڊي کان لاڙڪاڻي آندو ويو ۽ ٢١ جنوري ١٩٧٢ع تي لاڙڪاڻي ۾ جشن وارو ماحول هيو. لاڙڪاڻي ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ ايڏي تعداد ۾ پرڏيهي سفير پهريون دفعو گڏ ٿيا. ڀٽو صاحب پنهنجي دور اقتدار ۾ هارين، مزدورن، تعليم، صحت، قانون ۽ صنعت بابت ڪيترا سڌارا آندا.

پاڪستاني سماج اندر جاگيردارن وڏيرن صنعتڪارن ۽ واپارن جي هڪ طرف هڪ هٽي هئي ته وري ٻئي طرف بيرو ڪريسي جون پاڙون مضبوط هيون. صنعتڪار پاڻ کي ملڪ جي مقدر جو مالڪ ته وري ڪامورو حڪومت جو مالڪ سمجهندا هيا. غريب عوام جو ڪو به داد فرياد ڪو نه هوندو هيو. ڀٽو صاحب ١٠ فيبروري ١٩٧٢ع تي ليبر اصلاحات آندا، ١٤ مارچ ١٩٧٢ع تي تعليمي اصلاحات، ٢٤ مارچ ١٩٧٢ع تي صحت پاليسي، ۽ ١٧ اپريل ١٩٧٢ع تائين زرعي قانون ۽ پوليس اصلاحات نافذ ڪيا. ان کان اڳ ڀٽو صاحب صنعتڪارن جي هڪهٽي ختم ڪرڻ جو وعدو پورو ڪندي ٢ جنوري ١٩٧٢ع تي وڏيون صنعتون قومي تحويل ۾ ورتيون. جڏهن ته سيپٽمبر ١٩٧٣ع ۾ گيهه جي ڪارخانن ۽ جنوري ١٩٧٤ع ۾ بئنڪن کي قومي تحويل ۾ ورتو. ڀٽو صاحب عوام سان اليڪشن ۾ محنت ڪشن ۽ هارين جو راڄ قائم ڪرڻ، عوام جي حاڪميت، سوشلزم نافذ ڪرڻ جو وعدو ڪيو هيو. پاڪستان جي عوام کي جاگيردار سرمائيدار ۽ ڪاموري گڏيل مفادن تحت آزاد ملڪ ۾ غلام شهرين وارا حق ڏنا هيا. ڪا به آزادي واري فضا موجود ڪو نه هئي جنهن ڪري ملڪ ۾ جمهوري ادارن کي ترقي ڪو نه ملي، هر قانون صرف غريبن لاءِ هيو. دولتمند لاءِ ڪا به قانون جي پابندي ڪا نه هئي، اهڙي پوسات واري پاڪستان ۾ ڀٽو صاحب عوام کي اهو احساس ڏياريو ته هن ملڪ جا مالڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوهان آهيو، طاقت جو سرچشمو عوام آهي، هاري، مزدور، شاگرد، قانوندان، صحافي، دانشور ۽ اديب پتو صاحب وٽ جمع ٿي ويو ڪيس عوام پاران ”قائد عوام“ جو لقب ڏنو ويو، قائد عوام جي هدايتن تي جڏهن ڪاموري، جاگيردار ۽ سرمايہ دار عمل نہ ڪيو تہ هن ڪيترن ڪامورن کي نوڪرين مان برطرف ڪيو. ڪارخانن ۽ بئنڪن کي سرڪاري تحويل ۾ وٺي مزدورن کي اجتماعي سوديڪاري جو حق، پينشن، علاج، موڪلن بابت حق ڏياريا ۽ اهڙي طرح مزدور يونين، فيڊريشن جو وجود عمل ۾ آيو ۽ هڪ مضبوط محنت ڪش قوت اڀري مزدور راڄ قائم ٿيندي نظر آيو، ملازمن جي ملازمت جو تحفظ ۽ ٻيا ڪيترا حق محنت ڪشن ماڻيا، ٻئي طرف هارين کي حقن ڏيڻ لاءِ هارين کي زرعي قرض ڏيڻ، وڏيرن مٿان ٻج ياڻ ۽ ٻين خرچن جي ذميواري، جيڪو وڏيرو زمين وڪرو ڪري پهريان ان جي هاري جو حق هوندو، ڍل اوطاق ٻج اڌو اڌ ختم ۽ سڄو ذمو وڏيري مٿان، هاري صرف هرڪاهيندو ۽ اناج اپائيندو فصل لاهيندو ۽ اڌ حصو ماڻيندو، هارين کي پهريون دفعو مفت زمينون ڏنيون ويون، هارين جي حقن جي تحفظ ۽ ڀلي لاءِ وفاقي لينڊ ڪميشن قائم ڪئي وئي ڀٽو صاحب جو غريب هارين سان عشق جي حد تائين پيار هيو ۽ هن پوري ملڪ جي هارين جون دليون کٽيون، جيڪو ڪم ڪامريڊ عبدالقادر ميوا خان کوکر، ڪامريڊ حيدربخش جتوئي جهڙن اڳواڻن هٿ ۾ کنيو هيو ۽ پنهنجي حال مطابق جدوجهد ڪري هارين کي حق ڏياريا ڀٽو صاحب ان کي انجام تي پهچايو. زرعي اصلاحات تحت وفاقي لينڊ ڪميشن قائم ٿي ۽ ٣٠ سيپٽمبر ١٩٧٦ع تائين پوري پاڪستان ۾ اٽڪل ٣٠ لک ايڪڙ زمين جاگيردارن کان حاصل ڪئي ۽ ان ۾ ٻارهن لک ايڪڙ اها بہ زمين هئي جيڪا جنرل محمد ايوب خان جي دور ۾ اصلاحات وقت ڄاڻي واڻي ڇڏي وئي هئي. وفاقي لينڊ ڪميشن سوشلسٽ ليڊر شيخ محمد رشيد جي اڳواڻي ۾ پنجاب مان سردار فاروق احمد خان لغاري ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان جو خاندان، سر دار عاشق محمد مزاري کان علاوه پيپلز پارٽي جي ايم پي اي رانا ڦول محمد خان، چوڌري محمد اڪرم چيمہ کان علاوه سنڌ مان ٽن صوبائي وزيرن چام صادق علي، مير عطا حسين ٽالپر، مير هزار خان بجاراڻي کان علاوه وڏن جاگيردارن مير اعجاز ٽالپر، سردار غلام محمد خان مهر جهڙن ڪيترين سرحد ۽ بلوچستان جي سردار شخصيتن کان بہ زمينون حاصل ڪيون. جيڪي ڀٽو صاحب غريبن هارين ۾ تقسيم ڪيون.

هنزه ۽ نگر رياستن مان بيگار سسٽم جو خاتمو ڪيو ويو گلگت ۽ بلبستان ۾ جاگيرداري نظام جو خاتمو ڪيو، بلوچستان ۾ سرداري نظام جو خاتمو آندائين.ڳوٺن ۾ هارين ۾ شعور لاءِ ٽرانسسٽر ريڊيا مفت ورهايا ويا. ٻهراڙين ڪي وڏي پيماني تي ترقي ڏياري وئي جنهن ۾ روڊ، رستا، پل، اسپتالون، اسڪول، بجلي، پاڻي جا نلڪا هر هڪ ڳوٺ ۾ پهچايا ويا. هاري مضبوط ۽ وڏيرو ڪمزور نظر آيو. شهرن ۾ هڪ طرفي ترقي جي تيز رفتاري سان ڳوٺن ۾ احساس محرومي وڌي وئي هئي، زندگي جي نعمتن ۽ جديد آسائشي سهولتن تي صرف شهرين جو حق هيو. پريس، ريڊيو ۽ ٽي وي تي بہ ٻهراڙين ڪي ڪا نمائندگي ڪو نہ هئي، ڀٽو صاحب پاران پيپلز ورڪس پروگرام صرف ٻهراڙين کي شهرن برابر سهولتون ڏيڻ، ٻهراڙين جو سماج ۾ رتبو وڌائڻ خاطر هيو. ڀٽو صاحب جي دور ۾ ٻهراڙين ۾ روڊن رستن، بجلي واٽر سپلاءِ، اسڪولن ڪاليجن، زرعي، انجنيئرنگ ۽ ميڊيڪل ڪاليجن جي وڌاري سبب ٻهراڙي جي ماروئڙن ۾ تعليم، صحت ۽ اعليٰ روزگارن حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ جذبو پيدا ٿيو. صدر جنرل محمد ايوب خان جي دور ۾ لاڙڪاڻي ضلعي ڪي لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشوري ۾ بہ سيٽون هونديون هيون، جڏهن تہ ڀٽو صاحب جي وقت ۾ لاڙڪاڻو، نواب شاهہ ۾ نيون ميڊيڪل ڪاليجون قائم ٿيون، ڪراچي حيدرآباد جي ميڊيڪل ڪاليجن ۾ ٻهراڙي جون سيٽون وڌايون ويون، وفاقي ادارن ۾ ملازمت

لاءِ سنڌ جي ڪوٽا تي عمل ڪرائيندي ڀھراڙين جي تعليم يافتہ نوجوانن کي ڪسٽم، ايف آءِ اي، پي آءِ اي، ڪي پي ٽي، مواصلات، صنعت جھڙن کاتن ۾ داخل ڪيو ويو. اڳ انهن سيني وفاقي ادارن ۾ ملازمتن ۾ سنڌين ۾ ڀھراڙين کي مڪمل طرح نظر انداز ڪيو ويو هيو. ڪراچي جيڪو سنڌ جو گادي وارو هنڌ هيو ۽ آهي، سنڌ صوبي جي دل ۽ مرڪز آهي اتي جيڪڏهن ڪو سنڌي هڪ ٻئي سان ملندو هيو تہ عيد ٿي ويندي هئي ڇاڪاڻ تہ سنڌين کي ڪراچي ۾ ملازمت ڪو نہ ملندي هئي، ماستري، سپاهي، روينيو ۾ ڪلارڪي جيڪڏهن اثر رسوخ آهي تہ تپيداري يا صوبيدار سنڌي تعليم يافتہ جوان جو مقدر ۽ منزل هئي ليڪن ڀٽو صاحب انقلابي فيصلا ڪري ڪراچي شهر ۾ پورٽ قاسم، پاڪ اسٽيل، سول اويئيشن اٿارٽي، جهڙا وڏا منصوبا جوڙي ڪراچي ۾ سنڌي تعليم لازمي ڪري هزارين سنڌي آفيسرن، ڪلارڪن، ماسترن کي ڪراچي ۾ آباد ڪيو. هر هڪ اداري ۾ سنڌي نظر اچڻ لڳا. ڪراچي کي باقائدي سنڌين جو شهر بڻايو. هر طرف هر هنڌ سنڌي ملازمت ڪندي، رهندي، گهمندي ڦرندي نظر آيا نہ صرف ڪراچي پر اسلام آباد جو بہ ساڳيو رنگ روپ هيو. ڪراچي جي فائيو اسٽار هوٽلن ۾ نائيٽ ڪلبن ۾ سلوار قميص ۽ ٽوپي واري جي داخلا بند هوندي هئي، ڀٽو صاحب ان طريقي کي ختم ڪري هر قومي لباس کي قابل احترام قرار ڏنو. سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙو نوڪرين جو سيلاب ڪڏهن ڪو نہ آيو جهڙو ڀٽو صاحب جي دور ۾ آيو هيو ڀهراڙين مان ڪراچي ملازمت ڪندڙ سنڌي ڪراچي حيدرآباد ۽ اسلام آباد ۾ منتقل ٿي پنهنجي خاندان سميت رهڻ لڳا ۽ اهڙي طرح وري انهن پنهنجي اولاد پائرن ، پينرن کي جديد سهولتون ڏنيون اعليٰ تعليم ڏياري ۽ هاڻي سنڌي ماڻهو هر هنڌ هر محاذ هر اداري ۾ مقابلو ڪندي نظر اچي ٿو.

هڪ طرف ملازمتن وسيلي ڀٽو صاحب جي دور ۾ خوشحالي جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيلاب آيو تہ وري ٻئي پاسي لبيا، سعودي عرب، عرب امارات، قطر وغيره جهڙن عرب دولتمند ملڪن کي ڀٽو صاحب راضي ڪري ملڪ مان مزدور، هاري، فني هنر ڄاڻيندڙن ماڻهن کي ٻن ٽن هزار روپين جي عيوض انهن ملڪن ۾ موڪليو. اهڙي طرح ملڪ جي ٻين صوبن کان علاوه سنڌ جي هر هڪ ڳوٺ جي ويهن گهرن مان هڪ فرد عرب ملڪ رهڻ لڳو، عرب ملڪن ۾ هنن وڏيون ڀڳهارون ماڻيون ۽ غريب مزدورن هارين پنهنجون ملڪيتون ٺاهيون، ، پنهنجي عزيزن کي شهرن ۾ ٺيڪيداري ۽ ٻين وڏن روزگار جي وسيلن ۾ شامل ڪرايو. ڀٽو صاحب جي حڪومت جي هن عمل غريب ڳوٺاڻي کي پئسي وارو خوشحال ماڻهو بڻائي ڇڏيو. اهڙي طرح ڳوٺن ۾ انقلاب اچي ويو ڇاڪاڻ تہ ڪنهن بہ سنڌي وڏيري جي گهر ۾ رنگين ٽي وي، وي سي آر، ٽيليفون، فرج موجود هيا تہ سندس ڪڙمي جي پٽ بہ عرب ملڪن مان ساڳيون شيون پنهنجي گهر موڪليون ۽ وڏيري جي سماجي ٺٽ ٺانگر کي ڇيهو رسيو، ان وقت ۾ ڪيترن ئي پيپلز پارٽي جي وڏيرن مونکي ان ڳالهہ جو ذڪر ڪيو. ڀٽو صاحب جي دور ۽ ان کان اڳ واري سنڌ ۾ هڪ صدي جو فرق محسوس ٿيندو هيو. ملڪ جي مفاد خاطر ٣٠ جنوري ١٩٧٢ع تي پاڪستان دولت مشترڪہ کان ڌار ٿيو. ڀٽو صاحب جي ذاتي اثر رسوخ سبب چين ٢ فيبروري ١٩٧٢ع تي پاڪستان کي ڏنل يارهن ڪروڙ ڊالرن جو قرض معاف ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ١٩ فيبروري ١٩٧٢ع تي آمريڪا کان پاڪستان جي فوجي اقتصادي امداد بحال ڪرايائين، ٩ مارچ ١٩٧٢ع تي بين الاقوامي ڪنسور شيم کان پاڪستان جي اقتصادي امداد بحال ڪرايائين. ١٩ مارچ ١٩٧٢ع تي ملڪ ۾ ٤٣ انشورنس ڪمپنين کي سرڪاري تحويل ۾ ورتو ويو . ٦ مارچ ١٩٧٢ع تي مخالف پارٽي نيشنل عوامي پارٽي سان ٿيل سمجهوتي مطابق سرحد بلوچستان ۾ انهن جا گورنر مقرر ڪيائين. فلمي صنعت کي فروغ ڏيڻ لاءِ ٣١ مارچ تي لاهور ۽ ڪراچي ۾ فلم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنسربورڊ جي شاخ قائم ڪئي، قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو ڪي ١٦ اپريل ١٩٧٢ع تي قومي اسيمبلي جي ١٠٤ ميمبرن پنهنجو اڳواڻ چونڊيو. ١٧ اپريل تي قومي اسيمبلي ڪان ملڪ لاءِ عبوري آئين منظور ڪرايو. اهڙي طرح ٢٠ اپريل ١٩٧٢ع تي ملڪ مان مارشل لا ختم ٿيو. ڀٽو صاحب ٧ مئي ١٩٧٢ع تي چين سان مال جي بدلي مال جو واپار ڪرڻ وارو تاريخي معاهدو به ڪيو. ڀٽو صاحب آگسٽ ۾ حڪومت جو تختو الٽڻ واري سازش ۾ ڇهن فوجي جنرلن کي ملازمت تان هٽايو. ملڪ جي عدالتن کي ١٣ آگسٽ تي انتظاميه کان ڌار ڪيو ويو. تعليمي ادارن ۾ امير ۽ غريب جي فرق کي متائڻ لاءِ ٣١ آگسٽ تي ١٧٦ خانگي لا ڪاليجن کي سرڪاري تحويل ۾ ورتو ويو. در اصل ١٩٧٢ع جو سال ڀٽو صاحب جي زندگي ۾ تمام گهڻي اهميت رکي ٿو ڇاڪاڻ ته هن سال حڪومتي سطح تي تمام گهڻا فيصلا، معاهدا ٿيا ۽ ڀٽو صاحب قوم ۽ دنيا کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو، قوم کي باقائدي تبديلي نظر اچي پئي.

ڀٽو صاحب ١٤ آگسٽ ١٩٧٣ع تي نئون اسلامي جمهوري وفاقي پارليامانی آئين نافذ ڪيو جنهن کي ١٠ اپريل ١٩٧٣ع تي قومي اسيمبلي ۾ يڪراءِ پاس ڪيو ويو ۽ ڀٽو صاحب بحيثيت وزير اعظم پاڪستان حلف کنيو. آڪٽومبر ١٩٧٣ع ۾ رياستن کي ختم ڪري صوبن ۾ شامل ڪيو. ٣٠ ڊسمبر ١٩٧٣ع تي روس جي سهڪار سان ملڪ ۾ سڀ کان وڏي فولادي ڪارخاني پاڪستان اسٽيل مل جو افتتاح ڪيائين، هن ڪارخاني ۾ ٥٠ قسم جي مشينري ناهڻ جي صلاحيت موجود آهي، ڀٽو صاحب ١ جنوري ١٩٧٤ع تي سرمائيدارن جي هڪ هٽي کي ختم ڪرڻ لاءِ ملڪ ۾ نجي شعبي ۾ قائم بئنڪن کي به سرڪاري تحويل ۾ ورتو. ان کان اڳ انهن بئنڪن جو فائدو چند خاندان مائيندا هيا.

ڀٽو صاحب پنهنجي زندگي جي سڀ کان وڏيڪ اهم خواب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلامي ملڪن کي هڪ ڪري انهن جي وسيلن ۽ طاقت کي مسلمانن لاءِ ڪتب آڻي مسلم بلاڪ قائم ڪرڻ کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ جدوجهد ڪئي ۽ دنيا ۾ مسلم ملڪن جا طوفاني دورا ڪيا. ڀٽو صاحب لاهور شهر ۾ تاريخ ٢٢ کان ٢۴ فيبروري ١٩٧۴ع تائين دنيا جي مسلم ملڪن جي اسلامي سربراهه ڪانفرنس منعقد ڪئي جنهن ۾ قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو صاحب کي يڪراءِ سربراهه ڪانفرنس جو چيئرمن مقرر ڪيو ويو. هن سربراهه ڪانفرنس ۾ ليبيا جو صدر ڪرنل معمرقذافي، سعودي عرب جو شاهه فيصل، يوگنڊا جو صدر ايدي امين، الجزائر جو صدر ڪرنل حواري بومدين، گني جو وزير اعظم لسنا بيويگي، گيني بسائو جو وزير اعظم فرانسڪو مينڊس، نائيجيريا جو الحاج ڊايوري هماني، چاڊجو صدر اين، گراتا گمبيا جو صدر داوداڪي جيوارا، متحد عرب امارتن جو صدر شيخ زيدبن سلطان، اومان جو سربراهه سلطان قابوس، يمن جو وزير اعظم علي ناصر محمد، لبنان جووزير اعظم تڪيه الدين، ڪويت جو حڪمران شيخ صباح الصبا، فلسطين جو چيئرمن ياسر عرفات، سوڊان جو صدر جنرل جعفر نميري يمن جو صدر عبدالرحمان، مصر جو صدر انور سادات، بنگلاديش جو وزير اعظم شيخ مجيب الرحمان، صوماليه جو صدر سعيد بيري، شام جو صدر حافظ الاسد، بحرين جو حڪمران شيخ عيسيٰ بن سلمان، قطر جو حڪمران شيخ خليفه بن همد، مارتينيا جو صدر مختيار اولاد ڊاڊاهه، ملائيشيا جو وزير اعظم تنڪو عبدالرحمان مراڪش جو شاهه حسن ۽ اردن جو شاهه حسين شامل هيا. ڀٽو صاحب جي محنت ڪامياب وئي، هو اسلامي دنيا کي گڏ ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو. هيڏي وڏي تعداد ۾ دنيا جي مسلم ملڪن جا سربراهه ڪٿي به گڏ ڪونه ٿيا هياءِ پاڪستان جي سر زمين تي انهن کي هڪ وقت رهائڻ، مهمان نوازي ڪرڻ، انهن سربراهن ۽ وفدن کي سهولتون ڏيڻ پاڪستان جي تاريخ ۾ هڪ عظيم ترين ڪارنامو آهي، جيڪو ڀٽو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب اسلامي سربراهہ ڪانفرنس منعقد ڪري ثابت ڪيو. هن ڪانفرنس ڪي ڀٽو صاحب ان ڳالهہ تي راضي ڪيو تہ مسلمان ملڪن جي هڪ گڏيل اسلامي بئنڪ قائم ڪئي وڃي جنهن ۾ تمام مسلمان ملڪ پنهنجا پئسا رکن، جنهن جو مرڪز ڪنهن اهم ملڪ ۾ هجي ۽ ٻين اسلامي ملڪن ۾ برانچون قائم ڪيون وڃن، انهيءَ بئنڪ مان ميمبر اسلامي ملڪن کي بنا وياج قرض ڏنا وڃن، مسلم ملڪن مان نڪرندڙ تيل، گيس، لوهہ ۽ معدنيات مان پهريائين اتحادي ملڪن جي ضرورت پوري ڪجي، هر قسم جون بنيادي صنعتون ۽ جتي ڪچو مال هجي اتي ان جي صنعت قائم ڪجي، اسلامي مشترڪہ منڊي قائم ڪري دنيا جي ملڪن جو هر زرعي واپار ٿئي، مسلمان ملڪن جي گڏيل دفاعي قوت پڻ هجي جيڪا هر مشڪل وقت ۾ هر ميمبر ملڪ جي ڪم اچي، هي هڪ اهڙو فيصلو هيو جنهن دنيا جي سپر پاور ملڪن ۽ حاڪمن کي حيران ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن مسلمان ملڪن انهن جي بئنڪن مان پئسا ڪيرايا تہ پوءِ يورپ جي ڪيترن ملڪن ۾ ڏيوالو نڪرڻ جو خدشو هيو، عربن پيٽرول جي اهميت ۽ هٿيار طور استعمال ڪرڻ جي وائي ڀٽو صاحب کان ٻڌي ۽ سمجهي، جيڪڏهن ڀٽو صاحب کي ايترو وقت ڏنو وڃي ها تہ شايد هو تمام جلد اهو سڀ ڪجهہ ڪري ڏيکاري ها. ڇاڪاڻ تہ نہ صرف ڀٽو صاحب ذهين ۽ ڏاهو هيو پر حد کان وڌيڪ درجي جو دلير انسان بہ هيو. پرڏيهي سي آءِ اي جي رپورٽ آهي تہ ڀٽو صاحب دلير ترين شخص آهي، دنيا جي نقشي مٿان شايد ڪجهہ لڪيرون ۽ حدون تبديل ٿين ها ۽ مسلمان ملڪ اڪثريت ۾ هوندي يا تمام ذريعن وسيلن جا مالڪ هوندي ڀٽو صاحب جي قيادت ۾ اسلامي سپر پاور جي حيثيت ۾ اڀرن ها ۽ دنيا جي فيصلن ۾ يا ڪيترن ملڪن جي مقدر جي تبديلين ۾ بہ اسلامي سپر پاور جو تسلط هجي ها. ڀٽو صاحب ٽئي طرف ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي ملڪن کي بہ احساس ڏياريو تہ هو بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلامي ۽ غربت جي زندگي مان نجات حاصل ڪري آزاد ۽ خوشحال معاشري جا وارث ٿي سگهن ٿا. ايشيا جي ملڪن ۾ بہ ڀٽو صاحب اوتروئي محترم هيو جيترو اسلامي ملڪن ۾ هو صاحب ايشيائي ملڪن جي ڪانفرنس جو روح روان هيو ۽ اهوئي سبب آهي جو ڪيس ايشيائي ملڪن جي ڪانفرنس جو چيئرمن چونڊيو ويو. ڀٽو صاحب کي ”فخر ايشيا“جي لقب سان بہ مخاطب ڪيو ويندو هيو. جڏهن تمام جلد ٿوري وقت ۾ صدين کان سامراج جي مضبوط گرفت ۾ اسلامي ملڪن ۽ ايشيا، آفريڪا لاطيني آمريڪا جي ملڪن جي عوام کي قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو پنهنجي مقناطيسي شخصيت سان هڪ ڪري ڇڏيو. ترقي ۽ با عزت زندگي لاءِ گڏيل حڪمت عملي جوڙي تڏهن وڏيون طاقتون حيران ۽ پريشان رهجي ويون، انهن کي صدين کان پنهنجي غلام قومن ۽ ملڪن جي وسيلن تان هٿ کڻڻ وارا خوفناڪ خواب نظر اچڻ لڳا. پوءِ انهن ڀٽو صاحب ۽ پاڪستان جي ارادن ۽ منصوبن جي مٿان ڪڙي نظر رکڻ جو فيصلو ڪيو. ڀٽو صاحب هڪ نئون ادارو سينيٽ بہ قائم ڪيو جنهن ۾ تمام صوبن مان برابري جي بنياد تي هڪ جيترا ميمبر صوبائي اسيمبلين ذريعي چونڊيا ويا. ڀٽو صاحب قومي ۽ صوبائي اسيمبلين ۾ خواتين لاءِ بہ نشستون مخصوص ڪرايون. اسلام آباد ۾ موجوده قومي اسيمبلي جي شاندار عمارت قائمُ ڪئي جنهن جو پاڻ ١۴ آگسٽ ١٩٧۴ع تي افتتاح ڪيائين. جناب ذوالفقار علي ڀٽو صاحب ملڪ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ايٽمي توانائي ڪميشن قائم ڪئي ۽ ١٢ مارچ ١٩٧٦ع تي ايٽمي ريپروسيسنگ پلانٽ لڳايو ويو. ١٧ مارچ ١٩٧٦ع تي فرانس سان ايٽمي پلانٽ جو معاهدو بہ ڪيائين، سندس مقصد ڀارت وٽ ايٽمي صلاحيت هئڻ ڪري پاڪستان جي دفائي ڪمزور پوزيشن کي مضبوط ڪرڻ هيو ڪيترن تبصري ڪرڻ وارن تہ ڀٽو صاحب جي ايٽمي قوت حاصل ڪرڻ واري مقصد کي اسلامي بم سڏيو چاڪاڻ تہ ڪنهن بہ اسلامي ملڪ وٽ بي تحاشہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دولت هئڻ باوجود بہ ايتم بم جي صلاحيت ڪونهي، ڀٽو صاحب ڀهريون مسلم اڳواڻ هيو جنهن اهو دليراڻو فيصلو ڪيو. آمريڪا جي سفير ڀٽو صاحب کي پاڪستان جي فوجي ۽ اقتصادي امداد بند ڪرڻ جي ڌمڪي بہ ڏني پر ڀٽو صاحب کيس اهو جواب ڏنو تہ پاڪستاني پيٽ سان پٿر ٻڌي بہ ايٽمي صلاحيت حاصل ڪندو. ڀٽو صاحب ٻيون بہ ڪيتريون ئي ڪاميابيون حاصل ڪيون ۽ ملڪ کي پاليسيون ڏنيون جنهن ۾ آزاد غير جانبدار خارجہ پاليسي، ثقافتي ادارا جهڙوڪ نيف ڊيڪ، فلم سنسر بورڊ، علمي ادرا جهڙوڪ اڪيڊمي آف ليٽرس، سنڌ الا جي انسٽيٽيوٽ، ڪيتريون ميڊيڪل ڪاليجون، خواتين ميڊيڪل ڪاليجون، زرعي ۽ انجنيئرنگ ڪاليجون، ٽيڪنيڪل انسٽيٽيوٽ، وڏيون وڏيون لئبرريون شامل آهن. ڀٽو صاحب اسلام لاءِ بہ وڏو ڪم ڪيو جنهن ۾ اڳ حج ڪرڻ لاءِ مقرر ڪوٽا جو خاتمو، آچر بدران جمعو موڪل، قرآن شريف غلطين کان پاڪ ڪري ڇپائي، ملڪ ۾ قائم فحاشي جا ادارا نائيٽ ڪلب جو خاتمو، جوئا لاءِ قائم ريس ڪورس ختم ڪرڻ، عام شراب جي اڏن تي پابندي، اوقاف کاتو قائم ڪرڻ حج ۽ مذهبي امور جي وزارت قائم ڪرڻ، اسلامي قانون ڏهن سالن اندر رائج ڪرڻ شامل آهي، ڀٽو صاحب ملازمتن کي وڌائڻ لاءِ نيون وزارتون قائم ڪيون جهڙوڪ سائنس ۽ ٽيڪنالاجي اقليتون، خواتين، بين الصوبائي رابطہ وزارت شامل آهن. شناختي ڪارڊ ۽ راشن ڪارڊ جي محڪمي کي متعارف ڪرايو ويو. ڀٽو صاحب ڪارخانيدار ۽ سيٺ کي مجبور ڪيو تہ هو پنهنجي مزدور کي حق ڏئي، جڏهن چاهي تہ نوڪري مان ڪڍڻ بند ڪري انهن جي محنت ۽ پگهر مطابق پگهار، پينشن، بونس ۽ علاج جو بندوبست ڪري.

آفيسر کي مجبور ڪيو تہ پنهنجي ايئر ڪنڊيشن آفيس مان ٻاهر نڪري ڳوٺن ۾ غريبن وٽ پهچي کليل ڪچهريون ڪري مسئلا حل ڪري، وزيرن کي بہ پنهنجا دروازا کولي ماڻهن جي مسئلن کي حل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ لاءِ پابند ڪيو ڳوٺ ۾ وڏيري، ڪاموري جي ڏاڍ خلاف ڪليل ڪچهرين ۾ آواز بلند ڪرڻ لاءِ ڀٽو صاحب پاڻ ڳوٺن ۾ وڃي کليل ڪچهريون ڪندو هيو، هو ريگستان پهاڙ، برفاني علائقن کان علاوه هر هنڌ پهچي ويندو هيو.

سندس دور ۾ مڊل ڪلاس، سفيد ڪالر يا ورڪر ڪلاس طبقو پيدا ٿيو، سياست بنگلن ۽ محلن مان نڪري عوام جي درن تائين پهتي ٧ مارچ ١٩٧٧ع تي ڀٽي صاحب عام چونڊون ڪرايون جنهن ۾ سندس پارٽي وڏي ڪاميابي ماڻي ۽ ٻيهر پنجن سالن لاءِ منتخب ٿي آيو پر ملڪ ۾ مخالف پارٽين ان اليڪشن جي فيصلي کي تسليم نہ ڪندي ڌانڌلي جو الزام لڳايو ۽ پاڪستان نيشنل الائنس پاران تحريڪ شروع ڪئي وئي ١٦ مارچ ١٩٧٧ع کان هلندڙ هن P.N.A جي تحريڪ ۾ ذاتي مخالفتون ۽ ڀٽو دشمني، صنعتڪارن ۽ وڏن واپارن کان ڪارخانا کسڻ واري نفرت ۽ غصو، اسلامي ملڪن جي اتحاد سبب پرڏيهي مخالفت سڀ عنصر شامل هيا. وڏي پيماني تي هڙتالون جلسا جلوس ٿيا ۽ ڌالر هليو. ڀٽو صاحب حالتن کي محسوس ڪندي مخالفن سان ڳالهيون هلايون جنهن ۾ مخالفن اٽڪل چوڏهن قومي اسيمبلي جي سيٽن تي ڌانڌلي جو شڪ ڏيکاريو پر جيئن تہ مخالفن ۾ ڪجهہ حقيقت پسند ۽ ڪجهہ ذاتي مخالف هيا تنهنڪري هڪ معاهدو ٿيو جنهن مطابق نيون اليڪشن ڪرڻ عبوري قومي حڪومت ٺاهڻ، مخالفن کي وزارتون ڏيڻ ۽ وزير اعظم ڀٽو صاحب کي تسليم ڪرڻ جو فيصلو ٿيو پرجيئن تہ هن تحريڪ جي پويان فوجي جنرلن جو هڪ ٽولو بہ هيو ان چاهيو پئي تہ تحريڪ جي بهاني ڀٽو صاحب حڪومت مان هٽي وڃي ليڪن ائين نہ ٿيو تہ انهن ٥ جولائي ١٩٧٧ع تي رات جو ڀٽو صاحب جي حڪومت کي هٽائي ملڪ ۾ مارشل لا لڳائي، اليڪشن نوي ڏينهن اندر ڪرائڻ جو اعلان ڪيو. ڀٽو صاحب جو تمام گهٽو جي حضوري جنرل محمد ضياءُ الحق چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيو. ڀٽو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب کي ٥ جولائي ١٩٧٧ع تي گرفتار ڪري ڪو هم مري ۾ نظر بند ڪيو ويو جتان ٢٨ جولائي ١٩٧٧ع تي ڪيس رها ڪيو ويو. ڀٽو صاحب ايندڙ اليڪشن لاءِ ملڪي دورو شروع ڪيو تہ عوام هر هنڌ سندس شاندار استقبال ڪيو، خاص طرح سان پنجاب جي عوام دل کولي سندس استقبال ڪيو.

جڏهن جنرل ضياءُ الحق اهو ڏٺو تہ هيڏي ساري تحريڪ هلڻ، مخالفن جي هڪ اتحاد بنجڻ ڪانپوءِ بہ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي مقبوليت ڪا نہ گھٽي آهي ۽ هو عوام ۾ اوترو ئي هر دل عزيز ۽ مقبول آهي تڏهن ان حڪومت ڪجهہ ڪيس ڀٽو صاحب خلاف قائم ڪيا جنهن جي نتيجي ۾ ڪيس ٣ سيپٽمبر ١٩٧٧ع تي ٧٠ ڪلفٽن ڪراچي واري گھر مان گرفتار ڪيو ويو ۽لاهور هاءِ ڪورٽ جي جسٽس صمداڻي ١٣ سيپٽمبر تي ضمانت منظور ڪندي آزاد ڪيو. پر وري مارشل لا جي ضابطن هيٺ ١٦ سيپٽمبر ١٩٧٧ع تي ڀٽو صاحب کي لاڙڪاڻي واري گھر المرتضيٰ هائوس مان گرفتار ڪري پهريان سکر پوءِ ڪراچي ۽ پوءِ لاهور جيل آندو ويو. مٿس ١٩٧٤ع ۾ داخل نواب محمد احمد خان قصوري ڪيس لڳائي قتل جو مقدمو هلايو ويو. جنرل ضياءُ الحق ٢ آڪٽوبر ١٩٧٧ع تي پنهنجي نوي ڏينهن اندر اليڪشن ڪرائڻ واري اعلان تان ڦري ويو ۽ هن پيپلز پارٽي کي سڌو سنئون ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪندي احتساب جو ڍونگ رچايو.نتيجي ۾ پيپلز پارٽي جي ليڊرن ۽ ڪارڪنن تي ڪيس داخل ٿيا ۽ انهن مٿان سخت مصيبتون شروع ٿيون. پيپلز پارٽي جي اسيمبلي ميمبرن ۽ وزيرن مٿان ڪيس داخل ٿيا. هڪ رٽائر ڀٽو دشمن جج جسٽس مولوي مشتاق کي ڦل بئنچ جو سربراهہ مقرر ڪيو ويو جهن ١٨ مارچ ١٩٧٨ع تي اٽڪل ڇهہ مهينا ڪيس هلائي ڀٽو صاحب کي سزائي موت ڏني، ڪيس هلڻ واري عرصي ۾ چيف جسٽس ۽ ڀٽو صاحب ۾ جهڙپ ۽ بحث بہ ٿيو ۽ ڀٽو صاحب جي ڪنهن بہ قانوني دليل کي تسليم ڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ ڪيو ويو. شروع ۾ ڀٽو صاحب سپريم ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪرڻ جي حق ۾ ڪو نہ هيو ۽ عوامي ردعمل ڏانهن انتظار ڪرڻ لڳو پر بيگم نصرت ڀٽو صاحبہ ۽ وڪيلن جي ان دليل تي اپيل داخل ڪيائين تہ لاهور هاءِ ڪورٽ ۾ هڪ صوبي جا جج هيا ۽ سپريم ڪورٽ ۾ مختلف صوبن جا جج آهن، اتي هر حال ۾ انصاف ملندو ۲۵ مارچ ۱۹۷۸ع تي سپريم ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي پر جيئن تہ ڀٽو صاحب جي وڪيلن ۽ حڪومت ڪيسن کي گهٽي ڊيگهہ ڏني تنهنڪري ڀٽو صاحب کي انصاف ڏيندڙ ٻن ججن کي رٽائرمينٽ واري مرحلي مان گذرڻو پيو. نتيجي ۾ نون ججن مان ستن ججن ڪيس هلايو ۽ اپريل ۱۹۷۸ع کان هلندڙ ڪيس ۷ فيبروري ۱۹۷۹ع تائين هليو ۽ هڪ صوبي جي چئن ججن ڀٽو صاحب جي اپيل رد ڪئي جڏهن تہ سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد صوبي سان لاڳاپيل ٽن ججن اپيل منظور ڪندي ڀٽو صاحب کي آزاد ڪرڻ جو فيصلو ڏنو. نظرثاني جي اپيل ساڳي عدالت ۾ داخل ڪئي وئي جيڪا بہ ۲۴ فيبروري ۱۹۷۹ع تي رد ڪئي وئي، ان وچ ۾ صدر پاڪستان چوڌري فضل الاهي کان بہ استعفا ڏياري وئي ڇاڪاڻ تہ هن ڦاسي واري سزا تي صحي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هيو. هاڻي ڀٽو صاحب کي مليل تمام سهولتون واپس ورتيون ويون اتي ڇهن ڦٽن واري سزائي موت جي قيدين واري ڪال ڪوٺڙي ۾ فرش تي سمهڻ لاءِ مجبور ڪيو. ۲۴ فيبروري ۱۹۷۹ع کان ۴ اپريل ۱۹۷۹ع تائين ڀٽو صاحب کي ڦاسي جي ڪال ڪوٺڙي ۾ رکڻ جو مقصد هيو تہ کيس تمام گهٽيون اذيتون ۽ تڪليفون ڏنيون وڃن تہ جيئن هو مجبور ٿي معافي لاءِ درخواست ڏئي. ڀٽو صاحب کي علاج جي سهولت کان محروم رکيو ويو. دنياجي هيڏي وڏي ليڊر ۽ امير گهراڻي جي فرد کي هر طرح جون تڪليفون ڏنيون ويون، ڀٽو صاحب جيل جي ماني کو نہ کائيندو هيو ست رشي طعام کائيندڙ ڪيترا ڏينهن بک تي رهيو سندس جسماني حالت بہ ڪمزور ٿي وئي هئي. جسم تان گوشت بہ گهٽجي ويو هيو. دنيا جي هوائن ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موسمن ۾گردش ڪندڙ عظيم انسان موت جي ڪوٺڙي ۾ هڪ هنڌ فرش تي سمهڻ ڪري تمام گهڻو ڪمزور ٿي ويو هيو. سندس جسم ٽڪجي پيو هيو، اڪيون به ڪمزوري ۾ هيٽائپ ظاهر ڪن پيون، ڪمري ۾ جيت جٺيا ۽ ڪيڙا مڪوڙا هيا، سڄي عمر عطر ۽ خوشبو وارن بسترن تي سمهڻ وارو اميراڻو پار بدبودار ڪمري ۾ بند هيو، هر ساهه ۾ تڪليف هيس. دنيا جا وڏا روشندان ۽ فانوس لڳل ڪمرن ۾ آرام ڪندڙ انسان هڪ اونداهه ڪوٺڙي ۾ وقت گهاريندو هيو. سندس اونداهي ڪمري اڳيان کليل ميدان ۾ فوجي ڪئمپ هئي، ڪمري مٿان جهمپ ڏنا ويندا هيا، ڪيس ننڊ نه ڪرڻ ڏني ويندي هئي، هڪ ڏينهن تن پاليل قيدين کي سندس ڪمري ۾ موڪلي تشدد ڪيو ويو. قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو کي آمر ڦاسي جي ڪوٺي ۾ هارائڻ جي ڪوشش ڪئي پر هو هڪ اهڙي لوهه جو ٺهيل انسان هيو جيڪو ڪنهن به گرمي يا تپش سان پگهلجي نه سگهيو. ظالمن اهو چاهيو ته ڀٽو صاحب کي سياسي موت مارجي پر ڀٽو صاحب سنڌ جي صحرا جو چاول فرزند هيو هن ڪنهن به محاذ تان زندگي ۾ هار ڪو نه مڃي هئي ۽ هر جيت لاءِ وڏي کان وڏي قرباني ڏيندو هيو. اهو ڀلا ڪيئن ٿو تڪليفن سبب هار مڃي.٣ اپريل تي هماليه جهڙي هن انسان پنهنجي پياري زال محترمه نصرت ڀٽو ۽ پياري ڌيءُ بينظير ڀٽو صاحبه، سان آخري ملاقات ڪئي ۽ پنهنجا ڪتاب، سگار ۽ پيو سامان واپس ڪيو، رات جو هڪ کان ٻي وڳي تائين ڀٽو صاحب پنهنجي ڏاڙهي ڪوڙي ڦاسي لاءِ تيار ٿي ويو. هن جوڌي جوان وڏي حوصلي سان ڦاسي گهاٽ ۾ ڏينهن گذاريا جنهن جو سندس مخالفن پڻ اظهار ڪيو آهي. هو موت کان ڪين ڊنو ۽ وڏي حوصلي سان شهادت جو جام پي امر ٿي ويو.

ڀٽو صاحب جي ڦاسي بابت هڪ راءِ ڪونهي، ڪنهن جو چوڻ آهي ته ڀٽوصاحب کي شام جو ڦاسي واري ڪوٺيءَ ۾ تشدد ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هلاڪ ڪيو ويو ۽ ڪن جو چوڻ آهي تہ ڪيس ڦاسي ڏئي شهيد ڪيو ويو. ۴ اپريل ۱۹۷۹ع جي صبح جو شهيد ڀٽو کي فوجي نگراني ۾ ڳڙهي خدابخش ڀٽو واري اباڻي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. ڀٽو صاحب تي تاثر لکڻ کان اڳ اهو ٻڌائڻ ضروري آهي تہ قائد عوام شهيد ڀٽو در اصل تاريخ جو شاگرد هيو ۽ هو تاريخ ۾ هيرو رهڻ پسند ڪندو هيو. اهو ئي سبب آهي جو سندس سياست ۽ حڪومتي انداز ٻين عام رواجي سياستدانن کان مختلف رهيو هيو. سال ۱۹۷۱ع ۾ منهنجي سياسي استاد عبدالوحيد ڪٽپر صاحب خاص ڪچهري ۾ ٻڌايو تہ ڀٽو صاحب هڪ دفعي پاڻ سٺي موڊ ۾ ويٺو هيو هو جڏهن بہ لاڙڪاڻي ايندو هيو تہ رات جو المرتضيٰ تي ڪچهري لاءِ ڪٽپر صاحب، عبدالرزاق سومرو صاحب، سردار پير بخش ڀٽو صاحب کي گهرائي ويٺڻ پيهارڻ واري ڪچهري کان علاوه پروگرام، حال احوال، بحث مباحثا بہ ڪندو هيو ڀٽو صاحب تاريخ تي بحث ڪندي ڪٽپر صاحب کي ٻڌايو تہ مان پنهنجو موت بستري تي بيمار انسان جي حيثيت ۾ ڏسڻ نہ ٿو چاهيان ۽ مان اهڙو موت چاهيان ٿو جنهن وسيلي تاريخ ۾ مونکي خوبصورت لفظن ۾ ياد ڪيو وڃي ۽ منهنجو اولاد جيڪڏهن ڪٿي بہ وڃي ۽ اهو ظاهر ٿئي تہ ذوالفقار علي ڀٽو جو اولاد آهي تہ ماڻهو انهن جو آدر ڀاءُ عزت احترام وچان اٿي بيهي ڪن. ٻيهر شيخ مجيب الرحمان سان بنگلاديش ٺهڻ کان اڳ آخري ملاقات بابت پنهنجي ڪتاب The great tradgy ۾ اظهار ڪيو آهي، شيخ مجيب پاڻ ڀٽو صاحب کي چيو "اسان ڪنهن بہ ٺاهہ تي ڪو نہ پهتا آهيون ۽ هاڻي فوجي جنرل مونکي قتل ڪري ڇڏيندا پر ڀٽو صاحب مونکان پوءِ هو اوهان کي بہ قتل ڪندا ڇاڪاڻ تہ اهي ملڪ مٿان عوامي قيادت ۽ حاڪميت ڏسڻ ڪو نہ ٿا چاهن." ڀٽو صاحب اتي بہ شيخ مجيب کي اهو جواب ڏنو تہ"مان تاريخ جو شاگرد آهيان ۽ مان اهڙي موت کي ترجيح ڏيندس تہ مونکي ماري منهنجو لاش گهوڙن جي پيرن ۾ ٻڌي گهليو وڃي پر مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخ ۾ مرڻ پسند نہ ڪندس" اهو ئي سبب آهي جو ڀٽو صاحب سڀ ملڪي ۽ عالمي فيصلا تمام جلد ڪيا. هو جيل جا ڀہ سال ۽ مصيبتون پنهنجي حوصلي ۽ صبر سان سهندو آيو. هر هڪ گهاءُ پنهنجي سيني تي برداشت ڪيو. جيل ۾ طبعي موت مرڻ بدران بکون ڪاٽيون ۽ ان گهڙيءَ جو انتظار ڪيو تہ ڪڏهن ٿا ڪيس جابر پنهنجن هٿن سان قتل ڪن. سنڌي روايتن مطابق هو هڪ ضدي سنڌي وڏيرو هيو جيڪو پنهنجي انا کي مجروح ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ پنهنجي جان بہ قربان ڪندو آهي. ڀٽو صاحب کي مڪمل طرح ڄاڻ هئي تہ فوجي جنرلن جو هڪ ٽولو ۽ اسلامي اتحاد جون پرڏيهي مخالف قوتون ڀٽو صاحب کي زنده ڪو نہ ڇڏينديون ڇاڪاڻ تہ هن مصر جي جمال الناصر، انڊونيشيا جي بابائي قوم صدر ڊاڪٽر احمد سوئيڪار نو ۽ پنهنجي ٿين هم خيال دوست سعودي عرب جي شاہ فيصل جو حشر پنهنجين اکين سان ڏٺو هيو، ڀٽو صاحب پاڻ ذهني طرح بہ اهڙي موت جو مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار هيو ۽ هن مقابلو ڪري موت کي جابرن کي شڪست ڏني، هن قومي اسيمبلي اجلاس ۾ پڻ اعلان ڪندي چيو هيو تہ" مان حيرت ۾ وجهي ڇڏڻ جي صلاحيت رکان ٿو ۽ هڪ ڏينهن سيني کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيندس هاڻين کي خبر ناهي تہ اسان ريگستان جا ماڻهو ڪهڙي ڌاتو مان جڙيل آهيون."

ڀٽو صاحب آخري ڏينهن ۾ سپريم ڪوٽ ۾ لڳاتار ٽي ڏينهن خطاب ڪندي غير جمهوري حڪومتن جي وڏي حمايتي وڪيل اي ڪي بروهي صاحب کي مخاطب ٿيندي چيو هيو تہ "مان سنڌ جو دودو آهيان، مان مومل ماڻيندس مان راڻو آهيان." اهو بہ ڪلم ڪلا ڀٽو صاحب جو اعلان تہ "وقت ٻڌائيندو تہ ڪير ڪامياب ٿيو ۽ آخري مسڪراهٽ ڪير ماڻيندو" ظاهر ڪري ٿو تہ هن جيئري ئي ڦاسي جي ڦندي کي چمي ڏني هئي، ڀٽو صاحب دنيا جو پهريون اڳواڻ آهي جنهن لاءِ اٽڪل ٢٧ ماڻهن پاڻ کي زندھ جلايو ۽ ڦاسي تي چاڙهيو دنيا ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن به اڳواڻ جي موت بعد سندس ڪنهن به چاهيندڙ پاڻ کو نه ساڙيو پر شهيد ڀٽو لاءِ ائين به ٿيو. شهيد ڀٽو دنيا جو اهو ليڊر آهي جنهن جي حمايتن کي صرف "جيئي ڀٽو" جي نعري هڻڻ ڪري ۱۵ ڪوڙا لڳن پيا ته زنا ڪندڙ کي به اوترا ڪوڙا پيا لڳن پر سندس چاهيندڙن هر ڪوڙي تي جيئي ڀٽو جا نعرا هنيا. سندس حمايتن کي ڦاسي به ڏني وئي پر هنن ڦاسي ڏانهن ويندي به " جيئي ڀٽو" جا نعرا پئي لڳايا.

در اصل "جيئي ڀٽو سدا جيئي" ڪير جيئي ڀٽو جيئي"" ڪير پيئي ڀٽو جيئي" جا نعرا ٻارڙن، جوانن، عورتن، پوڙهن جي زبان تي جهونگاريندڙ گيت بڻجي ويو. جهنگ جر، ڳوٺ واهڻ، شهر هوٽل ۾ هر هنڌ "جيئي ڀٽو" جو نئون گيت مقبول هيو. هي نعرو غريبن جي دلين جي ڌڙڪن بڻجي ويو. ڀٽو صاحب کي خبر هئي ته جيڪڏهن هن ظلم ۽ ڏاڍ خلاف آڻ ميڄي ته پوءِ ٽين دنيا، عالم اسلام ۽ لاطيني دنيا جو غريب عوام ڪڏهن به ڪنهن ٻئي "ڀٽو" تي اعتبار ڪو نه ڪندا. ڀٽو صاحب ملڪ جي غريب سان دوستي پنهنجي خون جي ريتي رت ڏئي قائم ڪئي آهي. ڀٽو صاحب جي اهڙي دوستي کي ڪا به ٽينڪ يا توپ ٽوڙي نٿي سگهي، ڀٽو صاحب ايندڙ ٻن صدين تائين ماڻهن جي دلين تي حڪمراني ڪندو. پهريان به زندگي ۾ ڀٽو صاحب غريبن لاءِ هڪ پارس هيو ۽ شهادت بعد به ديوتا آهي. اڄ به ماڻهو ڪيس ياد ڪري روئيندا آهن ته ڪاوڙ ۾ سندس دشمنن مٿان غصي ۾ به ايندا آهن.

ڀٽو صاحب هڪ پارس هيو جيڪو ان کي لڳو اهو سونو ٿي ويو. ڀٽو صاحب دوستن جو دوست ۽ مخالفن جو مخالف هيو وٽس محبت به انتها جي هئي ته نفرت به انتها جي هئي پر سندس محبت ڪندڙ به انتها تائين ۽ ڪانئس نفرت ڪندڙ به انتها تائين هيا. ڀٽو صاحب جي دوستن مان ساڻس گهڻو ڪري ڪنهن به وفا نه ڪئي ۽ اهي هاڻي زندگي ۾ هيري مان زيرو ٿي ويا آهن، سندس مخالفت ۾ پاڪستان جي گهڻو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري تمام سياستدانن جنرل ضياءُ الحق جو ساٿ ڏيندي ڀٽو صاحب کي ڦاسي ڏياري ڇاڪاڻ ته هو زنده ڀٽو کان سياسي ميدان ۾ ڪڏهن به ڪٽي ڪو نه سگهيا. ڀٽو صاحب زندگي ۾ به انهن تمام سياستدانن کان وڌو هيو ۽شهادت بعد به قبر ۾ انهن کان سياسي آسمان جي بلندين تي آهي. ٥١ سالن جي هن عالمي اڳواڻ لاءِ سڄي دنيا جي ملڪن مان رحم جون اپيلون آيون وڏن حاڪمن بادشاهن عالمي طاقتن، ادارن اپيلون ڪيون پر پاڪستاني سياستدانن ڪا به رحم جي اپيل نه ڪئي. مان سمجهان ٿو ته انهن ۾ هڪ فوجي ٽولي ڀٽو صاحب کي شهيد ڪري ڀٽو صاحب کي ڪو به نقصان نه پهچايو پر انهن هن قوم ۽ ملڪ کان هڪ دلير، مجاهد عالمي رهبر ۽ قوم جو مقدر تبديل ڪندڙ اڳواڻ کسي ورتو. ڀٽو صاحب انهن انسانن مان هيو جيڪي پنهنجي خدا داد صلاحيتن سبب قومن کي هڪ طرف کان موڙي رخ ٻئي طرف ڪرڻ چاڻيندا آهن ۽ قومن کي هڪ جمپ ذريعي هڪ سؤ سال ترقي جي ميدان ۾ اڳتي وٺي ويندا آهن. ڀٽو صاحب جي زندگي فرانس جي اڳواڻ نيپولين بونا پارٽ سان ملي ٿي. ٻئي وطن پرست، قومپرست هيا. گهڻ پاسائين شخصيت هيا. تاريخ ۾ ٻئي امر آهن. ٻنهي شديد ترين محبتن ۽ نفرتن کي جنم ڏنو. ٻنهي جي مرڻ بعد ملڪ جي انقلابين کي احساس ٿيو ته گڙهي خدابخش ڀٽو ۾ چاول ريگستاني انسان ڀٽو ۽ ڪوريسڪا جي بيابانن ۾ چاول نيپولين قومي ترقي لاءِ ڪيتري اهميت رکن پيا. هنن شڪست کاڌل قوم کي خوشحال معاشري ۾ تبديل ڪيو. نيپولين ڪوريسڪا جي بيابان ۽ ڀٽو صاحب گڙهي خدابخش جي وانهڻ يا ڳوٺ کي عالمي تاريخ ۾ امر ڪري ڇڏيو. ٻنهي کي عزت مجروح ڪندڙ قيد ۾ رکيو ويو. سندن دوستن آخري ڏينهن ۾ دوستي وارو ڪردار ادا نه ڪيو. ٻنهي جيل ۾ رهي به قوم لاءِ ڪجهه ڪرڻ جا پيغام ڏنا. ٻنهي جيل مان ڪتاب لکيا جيڪي سندن مرڻ بعد شايع ٿيا. ڀٽو صاحب نيپولين بونا پارٽ کي تمام گهڻو پسند ڪندو هيو. ڀٽو صاحب سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيپلز پارٽي جي مرڪزي قيادت ۽ سينٽرل ايگزيڪيوٽو ڪميٽي به ساٿ نه ڏنو ليڪن سندس وفادار زال بيگم نصرت ڀٽو صاحبه ۽ پياري ڌيءُ محترم بينظير ڀٽو صاحبه. پيپلز پارٽي جي پيلٽ فارم تان شهيد ڀٽو لاءِ قيد مان به وڙهنديون آيون پر قيد ۾ بند هر سهولت کان محروم قيدياڻيون ڇا ڪري پيون سگهن؟ هن ڪائنات ۾ قدرت انسان کي ويسر ڏني آهي اهو ئي سبب آهي جو ماڻهو ٿورڙي عرصي ۾ پنهنجي ويجهي ۽ پياري عزيز کي به مرڻ بعد وساريو ڇڏي ٿو. پر ڀٽو صاحب کي اڄ به ماڻهو سڪ وچان ياد پيان ڪن.

تاريخ هر هڪ سان انصاف ڪندي آهي" والٽيئر" جي دفن ڪرڻ مهل ڪو به فرينچ پادري تيار نه هيو پر جڏهن ٽيهن چاليهن سالن بعد سندس تابوت پروشيا مان فرانس آندو ويو ته هو قوم جو "هيرو" ٿي چڪو هيو. تاريخ والٽيئر کي به زنده قرار ڏنو آهي. آمريڪا ۾ ڦاسي تي چڙهندڙ جوڙي روز نبرگ کي به تاحيات عزت ڏني آهي. تاريخ ڀٽو شهيد سان انصاف ڪيو آهي ۽ ڪيس اچوڪي دور جو مخدوم بلاول شهيد ۽ سقراط سڏيو آهي. ايندڙ دور ۾ تاريخ شهيد ڀٽو لاءِ دنيا جي قومن ۾ سچ جي پانڌيئڙن. عوام جي آزادي، ڏاڍ ظلم ۽ جبر خلاف جدوجهد ڪندڙ. بک. جهالت. بيروزگاري ۽ مفلسي کان نجات چاهيندڙ غريب ۽ غلام قومن جي زبانن تان پابندي ۽ خاموشين جا تالا ٽوڙيندڙ. حقن لاءِ اٿندڙ. هٿن مان مجبوري جا زنجير ٽوڙيندڙ بهادر دلير ۽ حوصله مند" ديوتا" جو خطاب لکي رکي ڇڏيو آهي. هڪ دور ايندو جڏهن مسلم دنيا. ايشيا. آفريڪا. ٽين دنيا ۽ لاطيني آمريڪا جون مظلوم قومون پنهنجي روشن مستقبل ۽ ڇوٽڪاري لاءِ شهيد ڀٽو جي ٻاريل مشعل مان ڏيئا ٻاري اونداهي کي ختم ڪرڻ لاءِ روشني سان گس گهيڙ. پنڌ پيچرا. رستا رانهون ڳولهي منزل ماڻيندا. ڀٽو صاحب مڪمل طرح سان انسان هيو ۽ پهريون پاڪستاني اڳواڻ يا سياستدان هيو جنهن کي تاريخ، علم، ادب، فن، هنر، ثقافت، فلم، راند، سائنس،

قانون، موسيقي، زراعت کان علاوه عالمي معاملن تي وسيع ترين ڄاڻ هئي.

هو تاريخ جي حوالي سان ملڪن ۽ براعظم ۾ ايندڙ ويهن يا پنجاهہ سالن بعد ٿيندڙ تبديلين بابت پيش گوئي ڪندو هيو ۽ سندس پيشن گويون سچ ثابت ٿيون. هو هڪ ڪلاسيڪل طبيعت، جديد سوچ، محبت ڪندڙ، سچ جو ساٿاري، فيصلي جي قوت رکندڙ اڳواڻ هيو.

ڀٽو صاحب پهرين شادي پنهنجي خاندان ۾ محترمہ امير شيرين بيگم سان سال ۱۹۴۰ع ۾ ڪئي جڏهن سندس عمر صرف ۱۲ سال هئي. پهرين زال مان کيس ڪو بہ اولاد ڪو نہ هيو. ٻي شادي ۵ سيپٽمبر ۱۹۵۱ع تي ايران جي هڪ نامياري پارسي واپاري مرزا محمد اصفحاني جي ڌيءُ نصرت اصفحاني سان ٿي، بيگم نصرت صاحبہ جيس اينڊميري ڪانونٽ مان سينئر ڪئمبرج پاس هئي، ڀٽو صاحب کي تاريخ ۱۲ جون ۱۹۵۳ع تي ڌيءُ بينظير ڀٽو صاحبہ، ۱۸ سيپٽمبر ۱۹۵۴ع تي پٽ مير مرتضيٰ ڀٽو صاحب، ۲۴ آگسٽ ۱۹۵٦ع تي ڌيءُ صنم ۽ ۲۱ نومبر ۱۹۵۸ع تي پٽ شاهنواز ڀٽو ڄائو.

مددي ڪتاب: زلفي ڀٽو هز لائيف اينڊ ٽائيمس آف پاڪستان، ڊائر آف ايسٽ، شهاب نامہ، جيڪڏهن مونکي قتل ڪيو ويو، دي گريٽ ٽريجڊي، ريشيپنگ فارن پاليسي، ڪيترا ڪتاب رسالا ۽ لائبريريون شامل آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جناب ممتاز علي ڀٽو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ممتاز علي ڀٽو

مسٽر ممتاز علي ڀٽو صاحب تي تفصيل سان لکڻ کان اڳ سندس خانداني پس منظر جو مختصر جائزو پيش ڪرڻ ضروري آهي. سندس پڙ ڏاڏو سنڌ جي نوابن ۽ سردارن ۾ ڀٽو خاندان جو نالو پيدا ڪرڻ واري شخصيت سردار دودا خان ڀٽو آهي. سردار دودا خان ڀٽو جي اولاد ۾ ئي نوابي، سرداري ۽ سياست جون شاخون قائم آهن. سردار دودا خان ڀٽو کي ٽي پٽ هيا جنهن مان هڪ امير بخش خان ڀٽو، ٻيو خدا بخش خان ڀٽو جنهن پوءِ ڳڙهي خدا بخش ڳوٺ جو بنياد وڌو. خدا بخش خان ڀٽو کي غلام مرتضيٰ خان ڀٽو جنهن مان سر شاهنواز ڀٽو ۽ وري ان مان ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جو گهراڻو آهي. ٽيون پٽ الاهي بخش خان ڀٽو هيو. جنهن مان ٻه پٽ هڪ واحد بخش خان ۽ ٻيو نبي بخش خان ڀٽو آهي. ڀٽو قبيلي جي سرداري سردار واحد بخش خان پوءِ سردار پير بخش خان ۽ هاڻي واحد بخش خان ڀٽو وٽ آهي. جڏهن ته نوابي نبي بخش خان ڀٽو صاحب وٽ آهي. نواب نبي بخش خان ڀٽو صاحب کي ٽي پٽ ٿيا هر هڪ غلام مصطفيٰ خان، ٻيو معشوق علي خان ۽ ٽيون ممتاز علي خان ڀٽو صاحب آهي. ڀٽو خاندان ۾ ٻن سوٽن برصغير هند جي سياست ۾ وڏو نالو پيدا ڪيو ۽ سنڌ کي سياسي لاڙن ڏانهن وٺي ويا. سنڌ انهن ٻنهي سوٽن جي ڪارنامن ۽ ڪاميابين تي فخر ڪري ٿي. ٻئي سوٽ سر شاهنواز خان ڀٽو ۽ نواب نبي بخش خان ڀٽو انوقت هند ۽ سنڌ جي سياست جا رهبر ۽ راڄا هيا. هر محاذ ۽ هر اليڪشن ۾ ڪامياب حڪمت عملي سبب سوبي سندس مقدر هئي. نواب نبي بخش خان ڀٽو صاحب جي سياسي زندگي جو به مختصر جائزو ڏيڻ ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته ان بعد اهو ثابت ٿيندو ته جناب ذوالفقار علي ڀٽو صاحب وانگر جناب ممتاز علي ڀٽو صاحب کي به سياست ورثي ۾ ملي آهي. نواب نبي بخش خان ڀٽو نواب هوندي به طبيعت جو سباجهڙو، سچو، نيڪ ۽ شريف انسان رهيو آهي. زميندار هوندي به ڪڏهن ڪنهن کي نه ڏڪويائين، ڪنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان به تکو نه ڳالهايائين. گهٽ ڳالهائڻ ۽ وري خاموش طبيعت جو مالڪ، صاف ڪردار، وعدي جو سچو، پڪو انسان. سياست جي ميدان ۾ قول ۽ فعل ۾ هڪجهڙائي، ڪڏهن به سياسي عهدي مان ڪوبه فائدو حاصل نه ڪيو. نواب نبي بخش خان ڀٽو جي سياسي سرگرمين کان اڳ اهو ٻڌائڻ به ضروري آهي ته پاڻ سنڌ جو واحد ناقابل شڪست سياستدان رهيو آهي. هو پنهنجي شان شوڪت مقبوليت ۽ عروج جي زماني ۾ ئي سياست تان رٽائر ٿيو پوءِ وري اچ ڏينهن تائين سياست واري رستي ڏانهن مڙي به نه ڏٺائين. نواب صاحب ضلعو لاڙڪاڻو لوڪل بورڊ جو صدر، چار سال کن بمبئي ڪائونسل جو ميمبر،ڏهه سال کن سينٽرل اسيمبلي جو ميمبر، ڏهه سال سنڌ اسيمبلي جو ميمبر رهيو پر ڪڏهن به وزارت يا ڪو خطاب نه ورتائين، ڪڏهين به پارٽي نه مٽايائين. هن انوقت جي ناقابل شڪست سنڌ جي مرد آهن سياستدانن جهڙوڪ مسٽر محمد علي جناح، خانبهادر محمد ايوب کهڙو، شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ قاضي فضل الله صاحب کان اليڪشن ۾ مقابلا ڪري فتح ماڻي. پاڻ ٣٢- ١٩٣٤ع ۾ انڊين ليجسليٽو اسيمبلي جو ميمبر ٿيو. سر شاهنواز خان ڀٽو صاحب پاران ضلعي لوڪلبورڊ جي صدارت ڇڏڻ بعد ان عهدي لاءِ نواب صاحب ۽ خانبهادر کهڙي جي وچ ۾ ٽينڊڙ اليڪشن سڄي سنڌ جي نوابن، سردارن، جاگيردارن ۽ سياست کي لوڏي ڇڏيو پر آخر نواب نبي بخش خان ڀٽو ڪاميابي ماڻي. مرڪزي اسيمبلي جي ٻن خالي سيٽن لاءِ ٽي اميدوار شيخ عبدالمجيد سنڌي، نواب صاحب ۽ سر عبدالله هارون بيٺا جڏهن ته ووٽ سڄي سنڌ کي ڏيڻو هيو. سر عبدالله هارون ته اڳ اسيمبلي ميمبر رهڻ ڪري ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي خلافت تحريڪ يا سنڌي مسلمانن جي ترجمان اخبار الوحيد جي ايڊيٽر ڪري گهڻا مشهور هيا پر مقابلي ۾ سڄي سنڌ اول نمبر ووٽ نواب نبي بخش خان ڀٽو ۽ ٻئي نمبر تي سر عبدالله هارون کي ڏئي ڪامياب ڪيو. رتوديرو ميرو خان تڪ واري سنڌ اسيمبلي جي سيٽ تي نواب صاحب انوقت جي مقبول ۽ هر دلعزيز سياستدان قاضي فضل الله مرحوم کي شڪست ڏني.

هي دور اهو هيو جڏهن سرڪاري پارٽي، ڪانگريس پارٽي ۽ محمد علي جناح جي انڊيپينڊنٽ پارٽي ميدان ۾ سرگرم هيون چاڪاڻ ته جناح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب جي مسلم ليگ اڃان قائم نہ ٿي هئي. ان وقت انگريز سرڪار جي راڄ ۾ بہ نواب صاحب هندستان جي ريلوي صلاحڪار ڪميٽي ۽ مرڪزي صلاحڪار ڪائونسل جي اليڪشن ۾ سرڪاري پارٽي ۽ جناح صاحب جي پارٽي کان سوڀ ماڻي. هن دؤر ۾ پارٽي جا قائد ۽ سينيئر اڳواڻ ميمبر ٿيندا هيا جڏهن تہ نواب صاحب جو ڪنهن پارٽي سان واسطو بہ نہ هيو. نواب نبي بخش خان جون سياسي طرح همدرديون ڪانگريس پارٽي سان هونديون هيون. اهڙي ئي ناقابل شڪست سياستدان نواب نبي بخش خان ڀٽو صاحب ڪي تاريخ ٢٩ نومبر ١٩٣٣ع تي ميرپور ڀٽو ڳوٺ ۾ هڪ سهڻو پٽ ممتاز علي ڀٽو صاحب ڄائو. پاڻ ابتدائي تعليم ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائين پوءِ والد صاحب کين هندستان جي شهر مصوري ۾ تعليم ڏياري. جناب ممتاز علي ڀٽو سال ١٩٥٩ع ۾ لنڪنس ان يونيورسٽي لنڊن مان بئريسٽر ۽ پوءِ سال ١٩٦٣ع ۾ آڪسفورڊ يونيورسٽي مان ايم. اي. جي ڊگري حاصل ڪئي. اباڻي ڳوٺ واپس اچڻ بعد هو صاحب پنهنجي زمين سنڀالڻ ۾ مصروف ٿي ويو. ڪيس شڪار ڪرڻ جو شوق ننڍپڻ کان ئي هيو ڇاڪاڻ تہ ڀٽو خاندان جا تمام سربراه دعوتن شڪار ۽ مهمان نوازي ۾ سنڌ اندر پنهنجو مقام رکندا هيا. ان دور ۾ وڏن نوابن، جاگيردارن، سردارن ۽ وڏيرن يا سندن اولاد جو پسنديده شوق شڪار ڪرڻ هوندو هيو پرممتاز علي ڀٽو صاحب کي اهو شوق وڏي جنون جي حد تائين هيو. هو جهنگل ۾ ڪچي جي ظالم جانور سوئر جو شڪار وڏي شوق سان ڪندو هيو. ونس اعليٰ شڪاري ڪتن جا ٽولا هوندا هيا. سوئر جي شڪار لاءِ ڪتن کي ڇڏڻ وقت پاڻ بہ جان خطري ۾ وجهي ڏڪي سان سوئر تي حملو ڪندو هيو پاڻ سنڌ جي دلير روايتي وڏيري جي طبعيت رکندڙ نوجوان هيو. سندس اٿڻ، ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، رعب ۽ دٻدٻي واري شخصيت مان سنڌ جو نيٺ وڏيرڪو پڻ ظاهر ٿيندو آهي. ڪيتي ڀٽو ۾ سندس ڪيتريون ئي شڪار لاءِ ڍنگرن جون پيهيون ۽ اوطاقون نهيل هونديون هيون. هن دور ۾ پاڻ هڪ سرگرم يارن دوستن جو وڏو حلقو رکندڙ نوجوان وڏيري جي حيثيت ۾ سڃاتو ويندو هيو سندس نوجوان سوٽ مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو انوقت سياست ۽ حڪومت جي ايوانن ۾ پاڻ مڃائي چڪو هيو. سال ١٩٦٥ع ۾ ڪنوينشن مسلم ليگ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ پاڪستان جي صدر جنرل محمد ايوب خان اليڪشن ڪرايون. ان وقت ملڪ ۾ بي ڊي سسٽم هيو ۽ قومي اسيمبلي جي سڌو سنئون چونڊ ڪونہ ٿيندي هئي. ان وقت جي وزير خارجہ پاڪستان ذوالفقار علي ڀٽو صاحب اليڪشن ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. ڀٽوصاحب پنهنجي نوجوان بئريسٽر سوٽ مسٽر ممتاز علي ڀٽو کي پاڻ سان سياست ۾ پانهن ٻيلي ڪندي ميدان ۾ آندو.

۵ مارچ ۱۹۶۵ع ۾ ۲۲ سالن جي عمر ۾ ممتاز علي ڀٽو صاحب لاڙڪاڻي مان قومي اسيمبلي جو ميمبر چونڊيو. جڏهن ڀٽو صاحب جا صدر جنرل محمد ايوب خان سان تاشقند معاهدي تي اختلاف ٿيا ۽ هن وزارت خارجہ تان استعيفا ڏني تڏهن ممتاز علي ڀٽو صاحب ٻھريون دفعو قومي اسيمبلي ۾ ڀرپور تقرير ڪندي پنهنجي صلاحيتن جو مظاهرو ڪيو. ان دور ۾ سندس قومي اسيمبلي ۾ ڪيل تاريخي تقرير کي هڪ ننڍي ڪتابچي ”اوندهہ ۾ آواز“ جي عنوان سان شايع ڪرايو ويو. جڏهن جناب ذوالفقار علي ڀٽو تاريخ ۳۰ نومبر ۱۹۶۷ع تي پنهنجي الڳ سياسي جماعت پاڪستان پيپلز پارٽي جو بنياد وڌو تڏهن ممتاز علي ڀٽو صاحب کي پيپلز پارٽي جي باني ميمبر. سينٽرل ايگزيڪيوٽو ڪميٽي ميمبر کان علاوه پارٽي جي چئن اصولي ڪميٽي جي ميمبر مان هڪ هئڻ جو اعزاز حاصل ٿيو. ڀٽو صاحب سيپٽمبر ۱۹۶۸ع کان جنرل محمد ايوب خان صاحب خلاف جمهوري جدوجهد جو آغاز ڪيو تہ هو بہ هن تحريڪ ۾ پانهن ٻيلي هيو ۽ پيپلز پارٽي جي قائد ڀٽو صاحب سان ۱۳ نومبر ۱۹۶۸ع تي ڊي پي آر تحت گرفتار ٿيو پوءِ چٽگانگ، ڍاڪا ۽ مري جي جيلن ۾ قيد رهيو. تاريخ ۱۷ ڊسمبر ۱۹۷۰ع جي ٻھرين عوامي اليڪشن ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي ٻن قومي اسيمبلي جي سيٽن تان سنڌ جا بہ اڳوڻا وزير اعليٰ ۽ مرد آهن دوست خانبهادر محمد ايوب کهڙو ۽ قاضي فضل الله صاحب اميدوار بيٺا جڏهن تہ سندن مقابلي ۾ بہ نوجوان سوٽ مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو ۽ مسٽر ممتاز علي ڀٽو سامهون هيا. مسٽر ممتاز علي ڀٽو هن مقابلي ۾ قاضي صاحب کي تاريخي عبرتناڪ شڪست ڏني. مرڪز ۾ مغربي پاڪستان اندر پيپلز پارٽي ۽ مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ اڪثريت حاصل ڪئي تہ پوءِ شيخ مجيب الرحمان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب سان مذاڪراتي ٽيم ۾ پ پ پاران مسٽر ممتاز علي ڀٽو پڻ ڪميٽي جو ميمبر هيو. مذاڪرات دوران شيخ مجيب صاحب پاران ڇهه نڪاتي پروگرام ۽ صوبائي خود مختياري بابت ڳالهين مان ممتاز ڀٽو صاحب کي گهڻو تجربو ٿيو ۽ هن خودمختياري جو ويجهو جائزو ورتو. جڏهن ڊسمبر ١٩٧١ع ۾ ڍاڪا جي شڪست بعد مشرقي پاڪستان الڳ ملڪ ٿي ويو تڏهن مغربي پاڪستان ۾ اقتدار پيپلز پارٽي حوالي ڪيو ويو. ڀٽو صاحب پنهنجي ”ٽيلينٽيڊ ڪزن“ ممتاز ڀٽو صاحب کي سنڌ صوبي جو انتظامي سربراهه مقرر ڪيو. هن ٢٤ ڊسمبر ١٩٧١ع تي سنڌ جي گورنر ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر جو حلف کنيو. پهريون ڀيرو پاڪستان جي حڪومتي سياست ۾ نوجوان قيادت کي صوبن جو انتظامي سربراهه مقرر ڪيو ويو. جنهن ۾ ممتاز صاحب کان علاوه ملڪ غلام مصطفيٰ کر گورنر پنجاب ۽ حيات محمد خان شيرپاؤ گورنر سرحد مقرر ٿيا. عارضي طرح سان صدارتي نظام هلائڻ بعد تمام پارٽين پارليامينٽري آئين ٺاهيو جنهن موجب پهرين مئي ١٩٧٢ع تي پاڻ سنڌ جي وڏي وزير جي حيثيت ۾ حلف کنيائين. بحيثيت وزير اعليٰ سنڌ ممتاز علي ڀٽو صاحب جي شخصيت هڪ بهترين ۽ ڪامياب انتظامي سربراهه جي اُڀري. سندس دور حڪومت ۾ مرڪز ۾ ٽينڊڙ ڀٽو صاحب جي انقلابي فيصلن کي عمل ڪرائڻ شامل هيو. جڏهن ڀٽو صاحب ليبر اصلاحات نافذ ڪيا ۽ ڪارخانا سرڪاري تحويل ۾ ورتا تڏهن ڪارخانيدارن پاران ڪراچي ۾ رد عمل طور من پسند پاڪيٽ يونين وسيلي مزدورن جي نالي تي هڙتالون ڪرائڻ، تالہ بندي ۽ جلوس مظاهرا روزانو جو معمول ٿي ويو. مقصد حڪومتي مشينري کي ناڪام بنائي ثابت ڪرڻ تہ سرڪاري تحويل ۾ ڪارخانا هلي نہ سگهندا پر ممتاز علي صاحب پنهنجي اعليٰ ذهانت ۽ فيصلي جي قوت سبب وڏا سخت ۽ مشڪل فيصلا ڪري قدم کڻي ان سازش کي ناڪام بنايو. سنڌي ٻولي کي سنڌ جي سرڪاري دفتري ٻولي جو بل اسيمبلي کان پاس ڪرايو تہ اردو پريس ۽ نواب مظفر حسين خان جي پارٽي پنجابي پٺاڻ مهاجر محاذ پاران هڙتالون جلسا جلوس ڪڍيا ۽ تشدد واقعا پيش آيا. هن صاحب انهن بحرانن کي ٻوڏي جرئت سان منهن ڏنو ان وقت سنڌ جي مسئلن ۽ سنڌي ٻولي بابت اسيمبلي ۾ تقرير ڪندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اعلان ڪيائين تہ ”سنڌ لاءِ هڪ سر تہ ڇا پر ڏهہ سر بہ قربان آهن.“ پوءِ ڪيس ”ڏهيسر سنڌ“ جو خطاب ڏنو ويو. هن صاحب سنڌ جي انتظامي مشينري کي حڪمن جو پابند ۽ عوام جا مسئلا حل ڪرڻ لاءِ پنهنجا دروازا کولي رکڻ جا حڪم ڏنا. جيڪڏهن ڪنهن بہ ڪاموري حڪم نہ مڃيو ۽ غريبن شڪايت ڪئي تہ ڪامورو هڪدم بدلي ٿي ويندو هيو نہ صرف ايترو پر اهڙن بيورو ڪريسي جي بادشاهن کي سنڌ مان بدلي ڪري ٻين صوبن جي ننڍن شهرن ڏانهن موڪليو ويندو هيو. ڊپٽي ڪمشنر ۽ ايس پي صاحب ضلعي امن امان قائم ڪرڻ جا ذميوار هوندا هئا. ممتاز علي ڀٽو صاحب پاڻ ٻهراڙين جا دورا ڪري کليل ڪچهريون لڳائي عوام جا مسئلا حل ڪندو هيو پوءِ ڪنهن بہ ڪاموري جي مجال هئي جو ڪو غلط عوام دشمن قدم کڻي پاڻ کي مصيبت ۾ وجهي. سندس دور ۾ ڪامورا حاڪم نہ پر خادم جو ڏيک ڏيندا هيا. اڄ جي دور وانگر ائين ڪونہ هيو تہ وزير اعليٰ ۽ ٻين وزيرن جا حڪم نہ مڃيا وڃن ۽ وزير صاحب ڪامورن کي فون تي عرض ڪندا وتن. ڪوبہ آرڊر ٿيو تہ ان تي عمل ٿيندو.

نوڪري لاءِ بہ هڪ دفعو نوٽ لکيو تہ نوڪري ملي ويندي. سندس دور ۾ پارٽي جي ورڪرن جي وڏي عزت اهميت ۽ حيثيت هوندي هئي. ضلعي تعلقي ۽ ڳوٺن جا مسئلا تہ اتي جا ورڪر حل ڪرائيندا هيا. هر ضلعي ۾ پيپلز پارٽي جو ضلعي صدر روزانو آفيس کولي عوام جا مسئلا حل ڪندو هيو ۽ پارٽي جي آفيس اهنج دور آفيس هوندي هئي. پيپلز پارٽي جي ورڪر جي عزت ۽ شان جيڪو هن دور ۾ هيو وري ڪڏهن نہ نظر آيو.

هن صاحب پنهنجي منصوبا بندي سان سنڌ جي ڳوٺن کي گهٽي ترقي وٺرائڻ لاءِ ضلعي رابطا ڪائونسل ۽ پيپلز ورڪس پروگرام تي تمام گهٽي محنت ڪندي ٻهراڙي ۾ شعور وڌائڻ لاءِ مفت ريڊيا ورهائڻ. نلڪا لڳائڻ، روڊ رستا اسڪول ۽ اسپتالون ٺهرائڻ. بجلي ۽ فون پهچائڻ لاءِ وڏو پاڻ پتوڙيو. ائين محسوس ٿيندو هيو تہ ٻهراڙيءَ جو غريب مارو ڙو ريڊيو فون، بجلي، رستي جي سهولت حاصل ٿيڻ سان رنگين دنيا جي شهري زندگي مان ڪجهہ لاڀ ماڻيو. ٻهراڙي جو ماڻهو روزگار لاءِ شهرن ڏانهن آيو. سنڌ جي شهرن ۾ وڏيڪ ميڊيڪل ڪاليج قائم ٿيا ۽ ڊاڪٽر جو تعداد وڌيو. غريب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو پار تعليم حاصل ڪري سگهن عهدن تي پهتو. شهر ۽ ڀهراڙي جو عوام اڳ هڪ ٻئي لاءِ اجنبي هيا پر هاڻ ڀهراڙيـن پڻ شهرن جون سهولتون ماڻي ترقي جي سوچ ۾ رستو ورتو. ممتاز صاحب وڏيرو هوندي بہ ڀهراڙي جي ماڻهن سان پيار ڪيو. ڳوٺن کي اهميت ۽ ڳوٺاڻن کي عزت ڏني. هن بند ڪمري ۾ ويهڻ سرڪاري پروٽول کي ڇڏي اپوجهہ سنڌين سان سڌو سنئون رابطو رکيو، وڏيرن ۽ ڪامورن پاران ظلم جي زنجيرن ۾ جڪڙيل غريب هارين نارين کي آزاد ڪري ڇڏيو. سخت ايڊمنسٽريشن ۾ ۽ صوبي جي انتظامي معاملن تي ڪنٽرول ڪري ڪامورا کيس پنهنجي وقت جو سخت گير حاڪم سڏيندا آهن. سندس ڀهراڙي جي عوام سان انتهائي گهڻي محبت جو مثال سال ١٩٧٣ع ۾ سنڌ صوبي ۾ آيل ٻوڏ وقت نظر آيو. جيئن تہ ان سال سنڌ ۾ وڏو سيلاب آيو ۽ سنڌ جا ڳوٺ ٻڏي ويا. ماڻهو پنهنجي جان بچائي درياهہ جي ڪناري تي ويٺا. ڪين ڪجهہ بہ هٿ نہ آيو. ممتاز صاحب اهو سيلاب جو سچو مهينو درياهہ جي ڪناري تي ويٺل ماروئڙن وٽ وچي گذاريو. صبح کان وٺي رات تائين ننڊ حرام ڪري ستايلن وٽ پهچندو هيو. سندس اهڙي طوفاني دورن ڪامورن جون ننڊون حرام ۽ حوصلا خطا ڪري ڇڏيا ڪيترا ڪامورا پاڻ گهر بدران درياهہ جي ڪناري سمهندا هيا. ڪابہ خبر ڪونہ هئي تہ ڪهڙي وقت ممتاز صاحب پهچي ويندو. ممتاز صاحب جي هارين ۽ غريبن سان ايتري تہ محبت هئي جو هو هر هنڌ سيلاب جي ستايلن لاءِ امداد جي نگراني ڪرڻ خاطر پاڻ پهچندو هيو. بند ٻڌڻ لاءِ پاڻ کوڏر هڻندو هيو. ننڊ آرام نہ ملڻ ڪري سندس ڏاڙهي بہ وڌي وئي هئي. هو سيلاب جي ستايلن بيوس ماروئڙن لاءِ هڪ ڇپر، ڇانو، آسرو، اميد، سهارو ۽ سرواڻ تي اپريو اهو ئي سبب آهي جو ماڻهن کيس پنهنجي دلين ۾ جڳهہ ڏني، شڪاري وڏيري بدران قابل احترام قومي هيرو بڻايو. هن کي هڪ غيرتمند ۽ سنڌ جي حقن جو محافظ يا ترجمان سياستدان سمجهڻ لڳا پاڻ بہ هڪ مضبوط حوصلي وارو انتظامي سربراهہ ثابت ٿيو. عام سنڌي نوجوانن کي لکن جي تعداد ۾ ملازمتون ڏنائين سندس وڏ وزارت ۾ ڪراچي جي روڊن رستن تي سنڌي نظر اچڻ لڳا. هر هڪ دفتر ۾ سنڌي نوجوان ڳالهائيندي نظر آيو. ڪراچي اڳ سنڌين لاءِ اجنبي هئي پر سندس دور ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌين جو شهر بڻجي ويو. جيئن تہ ممتاز صاحب پنهنجي مرضي جو مالڪ انتظامي سربراهہ هيو تنهنڪري پارٽي اندر سندس حمايت بہ گهڻي ۽ مخالفت بہ گهڻي هوندي هئي. اهو ئي سبب هيو جو سنڌ جي ڪجهہ گادي نشين ۽ رئيسن پاران هن جي مخالفت وڌي وئي. آخر انهن رئيسن وڏيرن کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪانئس وڏ وزارت جو منصب تاريخ ١٩ آڪٽوبر ١٩٧٣ع تي واپس ورتو ويو. وڏ وزارت ڇڏڻ جو پيو وڏو سبب سنڌي ماڻهن، قوم ۽ سنڌ جي حاڪميت وارو حق مرڪز کان ميرائڻ هيو. هي ڳالهہ بہ ٻڌائڻ ضروري آهي تہ جڏهن ممتاز صاحب کي وڏ وزارت تان هٽايو ويو تڏهن اها هن جي زندگي ۾ پهرين هار هئي. ڪيس ڏک تہ گهڻو پهتو پر وري بہ پنهنجي قائد ۽ پارٽي چيئرمين جو فيصلو قبول ڪندي خاموش رهيو، ڪابہ تنظيمي خلاف ورزي ڪونہ ڪيائين. ممتاز علي ڀٽو صاحب وڏ وزارت ڇڏڻ بعد پنهنجو سياسي تجزيو ڪندي محسوس ڪيو تہ پيپلز پارٽي ۾ بہ زنده رهڻ لاءِ پنهنجو گروپ هجي اهو سوچي جڏهن هو ميدان ۾ آيو تہ سنڌ جي پارٽي ورڪر ۽ غريب عوام سندس شاندار آجيان ڪئي. ڪراچي ۾ تاريخ ٣٠- ٣١ ڊسمبر سال ١٩٧٣ع پ پ سنڌ جو ڪنوينشن، هوشو باغ لاڙڪاڻو جو جلسو ۽ المنظر سئنيما لاڙڪاڻو ۾ پ پ پ ضلعي ڪنوينشن کان علاوه تاريخ ٢٠ آڪٽوبر سال ١٩٧۴ع تي لاڙڪاڻو اسٽيڊيم ۾ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي مان ۾ ڏنل آجياڻو جا نظارا سياسي ورڪرن کي ياد آهن. سندس احترام ۽ استقبال ۾ ڪيترن منٽن تائين عوام تاڙيون وڄائي من موهيندڙ آڌر ڀاءُ ڪيو. انهن استقبالن ممتاز صاحب کي اقتدار کان ٻاهر اچڻ بعد محسوس ڪرايو تہ ماڻهو ڪيس حڪومت ۾ چڱن ڪمن ڪرڻ بدلي ڪيترو چاهن ٿا. هي سندس شخصي استقبال هيو جنهن جو ڪوبہ اڳوات انتظام ڪونہ ڪيل هيو. ان بعد هن صاحب پنهنجي لاءِ شاگردن جي تنظيم سپاف (ممتاز گروپ) ناهي جنهن ۾ مان بہ سنڌ جو سينيئر وائيس چيئرمين هيس. شاگردن جي هن تنظيم سنڌ ۾ وڏو ڪم ڪندي پيپلز پارٽي کي گهڻو پريشان ڪيو ڇاڪاڻ تہ نوجوان شاگرد ۽ وري ممتاز صاحب جهڙو دلبر شخص قائد هجي تہ پوءِ هر هنڌ صرف سنڌ جا قومي مسئلا ئي موضوع بڻجي ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سال ١٩٧٥ع ۾ هن کي وري وفاقي وزير مواصلات جو منصب مليو هتي به پاڻ ملهاياڻين. هن صاحب پورٽ قاسم، ڪراچي پورٽ، نيشنل شپنگ ڪارپوريشن، ڪراچي شپ يارڊ، ڊاڪ، ٽيليفون ۽ ريلوي جي محڪمن ۾ اڳ سنڌ لاءِ مخصوص ملازمتن واري ڪوٽا تي عمل ڪرائڻ شروع ڪيو. اهڙي طرح اسلام آباد، ڪراچي ۽ ٻين وڏن شهرن ۾ ڪئي هزار سنڌين کي ملازمتون مليون ۽ گهر آباد ٿيا. هن صاحب مظلوم سنڌين کي حق ڏيارڻ لاءِ مرڪز ۾ ويهي دفاع ڪيو. پنهنجي وفاقي وزارتي دور ۾ سنڌين کي ايتريون ته گهڻيون نوڪريون ڏنيون جو اڄ ڏينهن تائين سنڌس رڪارڊ ڪنهن به وزير نه ٽوڙيو آهي. هن صاحب ريلوي پوسٽ آفيس ۽ ٽيليفون جون سهولتون سنڌ جي ڳوٺن تائين وڏي تعداد ۾ پهچائيون. ريلوي جي وزارت دوران به هر اسٽيشن تي مسافرن لاءِ پاڻي، اسٽيشن ۽ ريل گاڏن ۾ صفائي، بجلي جو انتظام ۽ ريلوي انسپيڪشن انسپيڪٽر پارٽي پاران مقرر ڪيائين. سندن دور ۾ ريلوي محڪمي ۾ اصلاحات کي هر ڪنهن پسند ڪيو. جڏهن ريلوي ۾ خسارو ختم ڪرڻ بابت. ڏنل وارننگ تي نيڪ نموني سان عمل ڪونه ٿيو ته پاڻ ريلوي چيئرمين کي هٽاياڻين. جنهن سبب ان وقت سردار شوڪت حيات خان اپوزيشن اسيمبلي ميمبر قومي اسيمبلي ۾ گهڻو ڳالهائيو پر ممتاز صاحب پنهنجي فيصلي تي قائم رهيو آخر ڪانٽس ريلوي جي وزارت واپس ورتي وئي.

٧ مارچ سال ١٩٧٧ع واري اليڪشن ۾ هڪ دفعو وري ممتاز علي ڀٽو صاحب قومي اسيمبلي جو ميمبر منتخب ٿي ويو. پارٽي اليڪشن کٽي آئي پر پاڪستان قومي اتحاد ڌانڌلين جو شوشو پيدا ڪري نظام مصطفيٰ جي نالي پوري پاڪستان ۾ حڪومت خلاف تحريڪ هلائي. تحريڪ جو مرڪز ڪراچي ۽ لاهور هيو. ڪراچي جون حالتون انوقت جي وڏي وزير جناب غلام مصطفيٰ جتوئي کان ڪنٽرول هيٺ نه آيون چاڪاڻ ته هو هڪ شريف سياستدان ته هيو پر سٺو ايڊمنسٽريٽر ڪونه هيو. انوقت ماڻهو ۽ پارٽي سنڌ ۾ ممتاز صاحب کي ياد ڪندا هيا.

پاڻ وفاقي وزير جي عهدي تي ٥ جولائي ١٩٧٧ع تائين رهيو. هن تاريخ تي ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي حڪومت کي جنرل محمد ضياءالحق مارشل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لا نافذ ڪري ختم ڪيو تہ ڀٽو صاحب کان علاوه ممتاز صاحب کي بہ گرفتار ڪيو ويو. مارشل لا دور جي شروعات ۾ ڀٽو خاندان جو هي اهو اڳواڻ هيو جنهن آمريت ۽ نااهلي جي ٽربيونل سميت ڪيترين ئي مصيبتن سان منهن ڏنو پر آڻ نہ مڃي.

ذوالفقار علي ڀٽو صاحب ڪيس ١٩٧٧ع ۾ سنڌ پيپلز پارٽي جو صدر بنايو. سنڌس جيل ۾ وڃڻ بعد جناب غلام مصطفيٰ جتوئي قائم مقام صدر بڻيو. ممتاز صاحب اٽڪل بہ سال جيل ۾ رهيو، جڏهن ۴ اپريل ١٩٧٩ع تي ڀٽو صاحب کي شهيد ڪيو ويو تنهن بعد پارٽي سربراهہ بيگم نصرت ڀٽو صاحبہ منتخب ٿي جنهن سنڌ پارٽي صدارت ممتاز علي صاحب کان وٺي جناب جتوئي صاحب کي ڏني. سال ١٩٨٣ع ۾ وري ايم آر ڊي تحريڪ شروع ٿي تہ ممتاز صاحب بہ "دما دم مست قلندر" جو نعرو بلند ڪيو جلسا جلوس ڪيا ۽ حيدرآباد پرسان ڪيس گرفتار ڪري ڪراچي جيل ۾ قيد ڪيو ويو. جيل ۾ قيد رهڻ وارن ڏينهن ۾ سياسي قيدين پاران ڏنل دعوت ۾ پاڻ پاڪستان لاءِ ١٩٤٠ع واري مسلم ليگ جي "قرارداد پاڪستان" مطابق صوبن وچ ۾ "ڪنفيڊريشن" جو نئون نظريو پيش ڪيو. جيڪو سنڌ جي نوجوان طبقي ۽ سياسي ورڪرن ۾ گهڻو مقبول ٿيو. هن نظرئي مطابق ملڪ جي چئني صوبن درميان برابري جي بنياد تي نئون آئين ٺاهڻ شامل هيو.

سنڌ جي سياسي تاريخ ۾ هي بلڪل نئون ۽ جديد نظريو هيو. دنيا جي ڪيترن ملڪن ۾ ڪنفيڊرل نظام رائج آهي ۽ انهن ملڪن ۾ جتي هڪ کان وڌيڪ قومون، صوبا يا رياستون هجن ملڪي آمدني جي ذريعن ۽ ورڇ تي اختلاف هجن، يا ننڍيون قومون، صوبا ۽ رياستون وفاق مان بد دل هجن تہ ڪنفيڊريشن ذريعي ملڪي وجود يا وفاق کي قائم دائم رکي سگهجي ٿو. جيئن تہ پاڪستان ۾ هن ڪنفيڊرل نظرئي جو خالق ۽ تعارف ڪرائيندڙ مسٽر ممتاز علي ڀٽو آهي تنهنڪري اهو سنڌس لاءِ اعزاز آهي. جيئن تہ ڪنفيڊريشن نظام سنڌ، پنجاب، بلوچستان ۽ سرحد صوبن وچ ۾ ڪرڻو هيو. تنهنڪري تاريخ ٣١ مارچ ١٩٨٥ع تي پاڻ لنڊن ۾ باقاعدي سنڌي، بلوچ، پشتون فرنٽ جو وجود پوءِ ڊسمبر ١٩٨٥ع ۾ باقائدي ڪنوينشن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منعقد ڪري قيام عمل ۾ آندائين. هن اتحاد جو هڪ نڪاتي پروگرام ”ڪنفيڊريشن“ هيو. هن تنظيم ۾ بلوچستان جو قومپرست اڳواڻ سردار عطاءالله مينگل، سرحد صوبي جو مير افضل خان بنگش، پنجاب جو خالد لغاري صاحب ۽ سنڌ مان مسٽر عبدالحفيظ پيرزادو، ڄام صادق علي صاحب خاص اڳواڻ هيا. ڪجهه عرصو لنڊن ۾ ويهي ڪنفيڊريشن جي نظرئي جي وضاحت ڪرڻ ڪانپوءِ آخر پاڻ ٧ فيبروري ١٩٨٦ع تي ڪراچي پهتو. جتي ايئرپورٽ تي سنڌس شاندار آجيان ٿي. جلاوطن اڳواڻ جي لحاظ کان ڪنهن به قومپرست جو اهو وڏو استقبال هيو. پاڻ قانوني دائري ۾ رهندي سنڌ سرحد بلوچستان ۾ دورا ڪري ڪنفيڊرل فلسفي کي عام ماڻهن تائين پهچايائين. هن ڏس ۾ مارشل لا حڪومت جون سختيون وري شروع ٿيون، فرنٽ جي ڪيترن اڳواڻن کي گرفتار ۽ خصوصي ڪورٽن ذريعي غداري جا ڪيس مڙهيا ويا. ممتاز علي ڀٽو صاحب هاڻ سنڌ جي قومپرست تنظيمن ۽ اڳواڻن سان رابطا رکيا ۽ سنڌ قومي اتحاد ۾ شامل ٿيو. ١٦ نومبر ١٩٨٨ع واري اليڪشن ۾ فرنٽ کي ڪاميابي حاصل ڪونه ٿي ۽ ممتاز علي ڀٽو صاحب پاڻ رتوديرو صوبائي سيٽ تي اليڪشن ۾ پ پ جي اميدوار سيد ديدار حسين شاهه صاحب کان هارائي ويو. ان عوامي فيصلي ڪانپوءِ سنڌي، بلوچ، پشتون فرنٽ ختم ڪري ٣١ مارچ ١٩٨٩ع تي حيدرآباد جي فتاز هوٽل ۾ منعقد ٿيندڙ ورڪرن جي سنڌ ڪنوينشن ۾ ”سنڌ نيشنل فرنٽ“ جي نالي سان نئين قومپرست پارٽي ناهي وئي. جنهن جو چيئرمين جناب ممتاز علي ڀٽو چونڊيو. پاڻ سنڌ جو دورو ڪري تنظيم سازي جو ڪم مڪمل ڪيائين. ٢۴ آڪٽوبر سال ١٩٩٠ع ۾ ٿيندڙ عام چونڊن ۾ هن پارٽي قومي اسيمبلي جي ١٧ اميدوارن ۽ صوبائي اسيمبلي جي ١٩ اميدوارن کي بيهاريو پر ممتاز علي ڀٽو صاحب سميت ڪوبه اليڪشن ڪٽي نه سگهيو. جڏهن ته ٦ آڪٽوبر سال ١٩٩٣ع وارين چونڊن ۾ ڪيس صوبائي اسيمبلي جي ساڳي سيٽ تي سوڀ حاصل ٿي. پاڻ سنڌ جي مسئلن تي اڪيلي سر صوبائي اسمبلي ۾ ڀرپور نموني نمائندگي ڪيائين. جڏهن محترمه بينظير ڀٽو جي حڪومت تاريخ ۵ نومبر ١٩٩٦ع تي ختم ڪئي وئي ته جناب ممتاز علي ڀٽو وري تاريخ ٦ نومبر ١٩٩٦ع تي سنڌ جي نگران وزير اعليٰ جو حلف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنيو.

جيئن ته ممتاز علي ڀٽو صاحب سان مونکي ويجهو رهي ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو تنهنڪري مان سندس سياسي سفر تي ڪجهه تبصرو ڪندس، پاڻ اعليٰ تعليم ۽ سنجيده، بردبار شخصيت جو مالڪ هئڻ کان علاوه بهترين طريقي سان دنيا جي نظامن، آئينن، فلسفن تي بحث مباحثو ڪري چاٽي، وٺس دنيا جي تمام نظرين جي ڄاڻ آهي، ڏاڍ ڏچ، اداڪاري ڪرڻ ۽ ڪوڙن دلاسن ۽ نعرن واري سياست ڪرڻ کان پري آهي. هو سنڌ جو بهترين باصلاحيت، لائق ۽ ڪامياب ايڊمنسٽريٽر آهي. زندگي ۾ ياري دوستي جو تمام گهڻو پڪو، سچو شخص، خوبصورت جاهه ۽ جلال واري شخصيت، رعب دٻدٻو روزانو جي زندگي ۾ قائم رکيو اچي پوءِ اقتدار ۾ هجي يا ٻاهر، دنيا جي بهترين شڪارين ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. سندس رهڻي ڪرڻي باوجود بئريسٽر ايٽ لا هئڻ جي مڪمل طرح ٺيٺ ۽ نج وڏيرڪي آهي. قومپرست ۽ برسراقتدار سياسي حلقن ۾ هڪجهڙو هردلعزيز ۽ محترم، نرالي انداز جو سياستدان، سنڌ جو مڃيل قابل انتظامي اڳواڻ، پنهنجي خاص دوستي واري انداز سان سڃاتو ويندڙ، پنهنجي سياسي نظرين کان وڌيڪ مقبول شخصيت جو مالڪ، گفتگو ۽ بحث مباحثي ۾ باوقار انداز، ڪچهريءَ واري انداز ۾ تقرير ڪندڙ، هر ڳالهه ۽ مسئلي کي سمجهائڻ وقت پهاڪن کي گهڻو استعمال ڪندڙ، نج سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ، مسئلن تي مختصر نموني ۾ دليل ڏيندڙ، ڪم ۽ مقصد جي ڳالهه ڪندڙ قومپرست يا ملڪي سياست ۾ ليڊر يا قائد جي لحاظ کان ڪامياب نه ٿي سگهيو آهي ڇاڪاڻ ته هو تمام گهڻو محدود رهڻ، گوڙ گهمسان ۽ لٻاڙي سياست کان پري نفاست واري طبعيت ڪري پنهنجي دوستن ورڪرن ۾ گهڻو قابل احترام ته آهي پر پارٽي جي تنظيم اندر ڪجهه مشهور معروف هردلعزيز سياسي شخصيتن کي عهدن تي ڪونه آڻي سگهيو آهي. ملڪ کان ٻاهر علاج لاءِ وڃڻ بعد پويان تنظيم جي ڪابه سرگرمي ڪونه ٿي رهي. تنظيم ۾ ذاتي دوست وڏيرن کي عهدا ڏيڻ ۽ جدوجهد ڪندڙ ورڪر کي اڳتي نه آڻڻ کان علاوه ايترو عرصو صرف هڪ نڪتي "ڪنفيڊريشن" بابت سياست ڪرڻ وارو فيصلو به درست نه آهي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جو عام ماڻهو جنهن ۾ هاري، مزدور، بيروزگار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نوجوان ۽ ھيو مڊل ڪلاس طبقو بہ پنھنجي مسئلن جي حل لاءِ سياسي حمايت چاھي ۽ ڪري ٿو تنھنڪري ممتاز علي ڀٽو صاحب ڪي بہ پنھنجي پارٽي طرفان باقاعدي پروگرام يا منشور ڏيڻ جي ضرورت آھي. مخصوص وڏيرن ڪان علاوه عام ماڻھن ھارين نارين ۾ وڃڻ ۽ سندن سياست ڪرڻ جي ضرورت آھي. تيون تہ سندس سياسي واٽ ڀن مضبوط پارٽين وچ ۾ آھي. ھڪ سنڌي ماڻھو شھيد ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي محبت ۾ پيپلز پارٽي ڏانھن گذريل ٽيھن سالن ڪان لاڳاپيل آھي جڏھن تہ ٻي قومپرست تنظيم محترم جي ايم سيد جي قيادت ۾ سنڌوديش جي نالي سان گذريل چوويھہ سالن ڪان سرگرم آھي. انھن ٻنھي پارٽين کي ھڪ طرف سياسي پروگرام نظريا بہ آھن تہ ٻئي طرف مشھور شخصيتون، اديب، دانشور ۽ گھڻا سياسي ڪارڪن ورڪر آھن جيڪي ھر موقعي تي پارٽي مسئلن لاءِ سڀ ڪجھہ ڪري وڃن ٿا. مٿس تنقيد ڪندڙ سندس وڏ وزارت واري زماني ۾ قومپرستن شاگردن ۽ ليڊرن کي وڏي پيماني تي گرفتار ڪري رکڻ، سنڌي رسالن تي گھڻي عرصي لاءِ پابندين ڪان علاوه مخالفن سان انتھائي سخت سلوڪ کي ھميشہ ياد ڪندا آھن. بھرحال ممتاز علي ڀٽو صاحب پنھنجي شخصيت ۾ ھڪ سحر انگيز ۽ قابل احترام قومپرست ليڊر جي حيثيت رکي ٿو جيڪو سنڌ ۾ ھر ھڪ لاءِ محترم آھي. ڪيس بہ پٽ ھر ھڪ امير بخش ڀٽو ۽ علي آھن.

محترمہ بینظیر ڀٽو صاحبہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محترم بينظير ڀٽو

محترم بينظير ڀٽو ان خاندان جي ڀھرين سياسي عورت آھي جيڪو صدين کان ھڪ وڏو جاگيردار قبيلو ليکيو ويندو ھيو. ١٩٥٨ع جي پھرين زرعي اصلاحات کان اڳ ڀٽن وٽ صوبي سنڌ ۾ تمام گھڻا ھاري ھوندا ھيا ۽ سندن زمين جي ماپ ايڪڙن ۾ نہ پر ميلن ۾ ٿيندي ھئي. سن ١٩٤٣ع ۾ جڏھن سنڌ جي انگريز فاتح چارلس نپيئر صوبي جو گشت ڪيو تہ ھن گاڏي جي ڊرائيور کان پڇيو تہ اھي زمينون ڪنھن جون آھن. ڪيس جواب مليو تہ ” ڀٽن جون آھن“ جيائين جڏھن اھي زمينون ختم ٿين تہ مونکي ننڊ مان اٿارجانء پر جڏھن ھو پاڻ ئي جاڳيو تڏھن وري معلوم ڪيائين تہ ساڳيو جواب مليس تہ ڀٽن جون زمينون آھن، ھو حيرت ۾ پئجي ويو.

ھوء ان ڀٽو خاندان جي مجاھد عورت آھي، جيڪي صدين جي پراڻن ريتن رسمن ۽ رواجن کان علاوہ پنھنجي عورت جي شادي ہي ذات ۾ ڪرڻ ڪي غلط سمجھندا ھيا. شاديون پنھنجن خانداني سوٽن، ماساتن ۽ ماروٽن ۾ ٿينديون ھيون. جيڪڏھن رشتو موجود نہ ھجي تہ پوء عورتون ڪنواريون ئي زندگي گھاريندون ھيون. سندس ڏاڏي سر شاھنواز خان ڀٽو سنڌ جي صدين کان ھن ظالم جاگيرداري نظام کي ٽوڙيو ۽ پنھنجي ہي زال جي ڌيئرن جون شاديون ڀٽن کان ٻاھر ڪرايون. خاندان کان ٻاھر شادي ان ڪري ڪونہ ڪرائي ويندي ھئي تہ ملڪيت جو حصو نہ ڏيڻو پوي.

ڀٽو خاندان پردي جو سخت پابند ھيو. ايسيتائين جو ايراني نسل جي ٻاھرين عورت بيگم نصرت ڀٽو صاحبہ بہ شادي کان بعد ڪراچي

۾ برقعو پائي پنهنجن مائٽن ڏانهن ويندي هئي. باقي لاڙڪاڻي اچڻ مهل تہ مڪمل طرح سان برقعو پائيندي هئي، هڪ دفعي ڪراچي کان لاڙڪاڻي ريل گاڏيءَ ۾ ويندي بيگم صاحبہ بينظير کي برقعو پارايو. جڏهن لاڙڪاڻي پهتا تہ بيگم صاحبہ ڀٽو صاحب کي ٻڌايو تہ ڀٽو صاحب حيران ٿيندي چيو تہ "ڪيس برقعي پائڻ جي ضرورت ڪانهي" ان لحاظ کان بہ بينظير ڀٽو خوشنصيب عورت آهي جيڪا مردن وانگر آزاد دنيا کي ڏسڻ محسوس ڪرڻ جي ذات ماڻي، دراصل ڀٽو صاحب پنهنجي پياري ڌيءَ کي ننڍ پڻ کان ئي اهو احساس ڏياريندو هيو تہ هوءَ اڪيلي وڏندي ۽ ڪيس گهٽو ڪم ڪرڻو آهي. ڀٽو صاحب پنهنجي اولاد کي ننڍپڻ کان ئي دنيا جي عالمي شخصيتن سان ملائيندو رهندو هيو.

محترم بينظير ڀٽو صاحبہ تاريخ ٢١ جون ١٩٥٣ع تي ٧٠ ڪلفٽن ڪراچي ۾ ڄائي. هوءَ عظيم جمهوري اڳواڻ ماءُ بيگم نصرت ڀٽو ۽ قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو جي پهرين اولاد آهي. مٿس سندس پڦيءَ جو نالو بينظير رکيو ويو. ڀٽو خاندان ۾ وڏن جا نالا پنهنجي اولاد تي رکڻ جو قديم رواج آهي، جيئن تہ محترمہ پيدائشي طور تمام خوبصورت ۽ گلابي چمڙي جي مالڪ هئي تنهنڪري پيار مان سڀ ڪيس" پنڪي" سڏيندا هيا.

محترمہ جڏهن اجان ٽن ورهين جي هئي تہ ڪيس "ليڊي جيننگس نرسري اسڪول" ۾ داخل ڪيو ويو. پنجن ورهين جي ڄمار ۾ ڪراچي جي سڀ کان بهتر اسڪول" دي ڪنوينٽ آف جيزس اينڊ ميري" ۾ داخل ڪرايو ويو جتي تعليم انگريزي ٻولي ۾ هئي. اهوئي سبب هيو جو سندن گهر ۾ انگريزي ٻولي هلندي هئي. هن اسڪول ۾ آئرش ماسترياڻيون پڙهائينديون هيون. ٻئي طرف باقائدي مولوي اسلامي ۽ قران شريف جي تعليم لاءِ رکيل هيو.

پاڻ جڏهن ڇئن سالن جي هئي تہ سندس والد اقوام متحده جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اجلاس ۾ شرڪت لاءِ ويو ۽ ستن سالن جي هئي تہ ڪابينہ ۾ وزير مقرر ٿيو. والده ڀٽو صاحب سان پرڏيهہ ويندي ڪيس چوندي هئي تہ ”تون ڀين ڀارن جو خيال رکجانءِ ڇاڪاڻ تہ تون وڏي آهين“ ائين ننڍپڻ کان محترمہ ۾ خود اعتمادي ۽ حوصلي جي قوت جنم ورتو. محترمہ ڏهن سالن جي ٿي تڏهن ڪيس ڪوهمري هل اسٽيشن جي اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو. جتي پهريون ڀيرو ڪيس پنهنجو ڪم پاڻ ڪرڻو پيو جهڙوڪ وهنجڻ لاءِ ٻاهران نل مان پاڻي ڀرڻ، بوٽ پالش ڪرڻ ڇاڪاڻ تہ سندس والد جو اسڪول جي انتظاميہ کي حڪم هيو تہ منهنجي ٻارن کي بہ ٻين ٻارن وانگر سمجهو.

قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو جي وزير خارجہ جي عهدي تان استعفا ڏيڻ بعد محترمہ والد سان ريلوي گاڏي ۾ لاڙڪاڻي تائين سفر ڪيو. هر اسٽيشن تي ماڻهن جا هجوم پهتا. هنن ”فخر ايشيا زنده باد“ جا نعرا هنيا. اهڙي طرح محترمہ کي پنهنجي والد جي صحبت ۾ سياسي جهيڙن جهڳڙن، تقريرن، تبصرن بابت ڄاڻ ملندي هئي، ١٩٦٧ع ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي جو بنياد پيو تڏهن محترمہ اٽڪل چوڏهن سالن جي ڄمار ۾ ٧٠ ڪلفٽن تي قائم پيپلز پارٽي جي دفتر تي ميمبر شپ لاءِ ايندڙ ماڻهن جون قطارون لڳل ڏٺيون وري ١٩٦٨ع ۾ سندس والد کي جنرل محمد ايوب خان جي حڪومت گرفتار ڪيو تڏهن محترمہ بينظير جي تعليمي زندگي جو ڏکيو سال آيو ڇاڪاڻ تہ ڪيس گذريل ٽن سالن جي پڙهائي سميت اوليول امتحانن ڏيڻ ۽ ريڊ ڪلف ۾ داخلا جي امتحان جي تياري ڪرڻي هئي. ٢٨ نومبر ١٩٦٨ع تي ساهيوال جيل مان ڀٽو صاحب پنهنجي ذهين ڌيءُ کي خط لکيو ”مون کي سچ پچ تہ فخر آهي تہ منهنجي ڌيءُ اهڙي ذهين آهي جو هوءِ پندرهن ورهين جي ڄمار ۾ اهي امتحان ڏئي ٿي جيڪي مون ارڙهن ورهين ۾ ڏنا هيا. ان رفتار سان تون صدر ٿي سگهين ٿي.“

ڀٽو صاحب کي ٽن مهينن بعد آزاد ڪيو ويو پوءِ لاڙڪاڻي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخي جلوس ۾ محترمہ بہ پنهنجي والد سان گڏ هئي. شروع ۾ ريڊ ڪلف مان داخلا نہ ملڻ جو اطلاع مليس ڇاڪاڻ تہ داخلا لاءِ عمر ١٧ سال هئي ۽ هن وقت سندس عمر ١٦ سال آهي پر ڀٽو صاحب جي دوست جان ڪيلٽ گيلبرائٽ محترمہ جي مدد ڪندي ١٩٦٩ع ۾ هن جي داخلا جو انتظام ڪيو. هتي آمريڪا جي هارورڊ يونيورسٽي جي ريڊ ڪلف ڪئمپس ۾ سال ١٩٦٩ع کان ١٩٧٣ع تائين شاندار زندگي جا يادگار تجرباتي سال گذاريائين. هتي ڪيس وڏين طاقتن ۽ ٽين دنيا جي بيوسي جي ڄاڻ حاصل ٿي هئي. ايليٽ هال ۾ پهريو پيرو محترمہ بحيثيت عورت اڪيلي رهي، پڻ محترمہ بوسٽن ڪامن ۾ هزارن شاگردن سان گڏوگڏ جدوجهد ڪرڻ کان علاوه واشنگٽن ڊي سي جي تمام وڏن جلوسن ۾ حصو ورتو ۽ پهريون ڀيرو آمريڪا ۾ ئي ڳوڙها گيس جي لذت ماڻي. محترمہ پنهنجي پهرين سال ۾ ئي ايليٽ هال جي سوشل سيڪريٽري منتخب ٿي. پوءِ هارورڊ اخبار " دي ڪرمسن" لاءِ مقابلو ڪيو.

محترمہ بينظير ڀٽو پنهنجي زندگي جي پهرين تقرير اچانڪ جذباتي انداز ۾ ڪئي. پروفيسر والزر هال ۾ موجود ٻہ سؤ شاگردن کي جڏهن "جنگ ۽ علم اخلاقيات" جي موضوع تي ليڪچر ڏيندي پاڪستان پاران بنگلاديش ۾ حق نہ ڏيڻ تي دليل ڏنا تڏهن محترمہ جوابي تقرير ڪندي پروفيسر جي خيالن جي اصلاح ڪئي. ١٩٧١ع ۾ بنگلاديش ۾ پاڪستان ڀارت وچم جنگ لڳي تڏهن جنرل يحيٰ خان هڪدم ڀٽو صاحب کي نائب وزير اعظم ۽ وزير خارجہ مقرر ڪري اقوام متحده موڪليو. ڀٽو صاحب محترمہ کي نيو يارڪ پهچڻ لاءِ چيو ۽ پهريون دفعو محترمہ ١٨ سالن جي ڄمار ۾ سلامتي ڪائونسل جي هن اجلاس ۾ وفد جي ميمبر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿي. پيري هوٽل ۾ محترمہ پاڪستان ڀارت جنگ ۾ پرڏيهي سطح تي ٿيندڙ ڪوششون ڏسي وڏو تجربو حاصل ڪيو. هتي روسي وفد، چيني وفد ۽ آمريڪا جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جارج بش جي اڳواڻي ۾ وفد آيو. ١٥ ڊسمبر ١٩٧١ع واري ڏينهن بہ سلامتي ڪائونسل جي اجلاس ۾ محترمہ پنهنجي والد سان شريڪ ٿي ۽ ڀٽو صاحب جي واڪ آئوٽ ڪرڻ مهل هو بہ سندس پٺيان واڪ آئوٽ ڪري ٻاهر آئي.

ڀٽو صاحب ٢٨ جون ١٩٧٢ع تي بحيثيت صدر پاڪستان پنجن ڏينهن لاءِ ڀارت ويو تہ محترمہ بہ ان وفد ۾ شامل ٿي. شملا معاهدي دوران محترمہ کي ڀارت ۾ تمام گهڻي مقبوليت ۽ شهرت ملي. محترمہ وري واپس هارورڊ يونيورسٽي آمريڪا وئي جتي سال ١٩٧٣ع ۾ گريجويشن پاس ڪيائين. ساڳي سال انگلينڊ جي آڪسفورڊ يونيورسٽي ۾ داخلا ورتائين هتي ليڊي مارگريٽ هال ۾ ننڍڙو ڪمرو غسل خاني ۽ ٽيليفون ڪان سواءِ مليس. سال ١٨٢٣ع ۾ هائوس آف ڪامن جي انداز ۾ قائم ٿيل ”آڪسفورڊ يونين ڊبيٽنگ سوسائٽي“ ادارو مستقبل جي سياستدان ٺيندڙن کي وڏي مدد ڪندو هيو محترمہ لڳاتار ٽن سالن تائين هتي سياست فلسفو معاشيات ۽ چوٿين سال بين الاقوامي قانون ۽ سفارتڪاري جي پوسٽ گريجويٽس ڪورس وارن ڏينهن ۾ آڪسفورڊ يونين مان ڀرپور فائدو حاصل ڪندي تقرير جو فن حاصل ڪري ورتو.

آڪسفورڊ ۾ محترمہ جي زندگي جي پهرين تقرير جو موضوع ملڪ جي چونڊيل سربراهہ جي معزولي فوج طرفان نہ پر آئيني هئڻ گهرجي هئي. سال ١٩٧٤ع ۾ محترمہ لاهور ۾ ٿيندڙ اسلامي سربراهہ ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ آئي. محترمہ آڪسفورڊ يونين ۾ ڪيترا سال خزانچي جي حيثيت ۾ ڪم ڪيو. هوءَ ١٩٧٦ع ۾ يونين جي صدارت ۾ ڪامياب ٿي جيڪا آڪسفورڊ يونين جي پهرين ايشيائي ۽ يونين جي تاريخ جي ٽين خاتون عورت هئي. محترمہ ٢٥ جون ١٩٧٧ع تي پنهنجي تعليم مڪمل ڪري وطن واپس موٽي. هتي پهچڻ شرط وزارت خارجہ ۾ انڊر سيڪريٽري عهدي تي ڪم ڪرڻ لڳي پر اٽڪل

ڏهن ڏينهن بعد پاڪستان ۾ هلندڙ پي اين اي جي تحريڪ جي بهاني سان ۵ جولائي ۱۹۷۷ع تي سندس والد وزير اعظم ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي حڪومت کي جنرل محمد ضياءُ الحق ختم ڪري ڇڏيو. محترمہ سچي رات پنهنجي گهر ۾ فوجي ايڪشن بعد ڪنهن بہ حادثي جي انتظار ۾ تمام ياتين سان مختلف وسوسن ۽ سوچن واري ڪيفيت ۾جاڳي گذاريو ڇاڪاڻ تہ بنگلاديش ۾ وزير اعظم شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس خاندان جو اتان جي فوج هٿان قتل سندس ذهن ۾ ويٺل هيو. صبح جو کين آزادي ملي. ڀٽو صاحب جي حڪم تي محترمہ بينظير ڀهريون ڀيرو لاهور ٻوڌ جي ستايلن سان همدردي ڪرڻ لاءِ پهتي سندس شاندار استقبال ٿيو. هوءَ هن وقت تائين سياست ۾ ڪو نہ داخل ٿي هئي. پر ٻوءِ پنهنجي والد جي آزادي بعد ملڪ اندر دورن ۾والد سان گڏ هوندي هئي، مارشل لا وارن ڪيس ڀهريون ڀيرو نوٽيس موڪليو تہ سياست کان پاسو ڪيو. تاريخ ۳ ۽ ۴ سيپٽمبر ۱۹۷۷ع تي صبح جو ۷۰ ڪلفٽن تي فوجي ڪمانڊو جو هڪ وڏو اتالو آيو ۽ ذوالفقار علي ڀٽي صاحب کي گرفتار ڪري وٺي ويا. محترمہ جي ڪمري ۾ سامان جي تلاشي ورتائون ۽ هيٺ ملاقات واري ڪمري ۾ بندوقن جي سائي ۾ ويهاريو. ڀهريون ڀيرو محترمہ بينظير اهڙي ڏپ ڏياريندڙ خوفناڪ صورتحال مان گذري، سندس والد ڏهن ڏينهن بعد ضمانت تي آزاد ٿيو پر وري ۱۷ سيپٽمبر ۱۹۷۷ع تي هڪ قتل ڪيس ۾ لاڙڪاڻي مان گرفتار ڪري ڪوٽ لکپت جيل لاهور ۾ قيد ڪيو ويو. محترمہ اتي ساڻس ملاقات ڪئي پر ٻن ڏينهن بعد ۲۹ سيپٽمبر تي بينظير صاحبہ کي ساهيوال مان گرفتار ڪيو ويو، ٻوءِ هر پندرهن ڏينهن بعد وڏيڪ نظر بندي، وري رهائي، ڪڏهن صوبو بدري ڪڏهن نظر بندي اها ان وقت جي فوجي ٽولي ۽ محترمہ جي وچ ۾ اک ٻوٽ واري راند شروع ٿي چڪي هئي. هوءَ ڪڏهن ڪهڙي شهر ۾ ڪڏهن ڪهڙي گهر ۾ ڪڏهن ڪهڙي صوبي ۾ لڳاتار نظر بند يا صوبو بدر رهندي ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تجربي ۾ تڪليف جي عادي بڻجي چڪي هئي.

والد صاحب جي حڪم تي محترمہ محدود سياسي سرگرميون شروع ڪيون جنهن ۾ چانهہ پارٽين، گڏجاڻين ۾ ميل ملاقات شامل هيا. ۱۴ فيبروري ۱۹۷۸ع کان بينظير صاحبہ سنڌ جو دورو شروع ڪيو، نواب شاهہ جلسي ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ پهتي تہ ڪيس ۱۸ فيبروري تي نواب شاهہ مان ضلعي بدر تي ڪراچي اچڻو پيو. ۱۸ مارچ کان ۷۰ ڪلفٽن ڪراچي ۾ نظر بند ڪيو. لاهور هاءِ ڪورٽ پاران ڀٽو صاحب کي سزائي موت جو فيصلو ڏنو ويو. محترمہ پنهنجي والد سان موت جي ڪوٺڙي ۾ ملڻ وئي جتي هن ڏٺو تہ اندر بدبو، اونده، ۽ زنجيرن سان ڀڏل هڪ کٽ پئي آهي، والد جي پيرن ۾ زنجيرن جا نشان آهن کٽ کي هڪ طرف سوراخ آهي جيڪو ڦاسي جي قيدن خاطر پائخاني ڪرڻ جي سهولت لاءِ هيو. هوءَ والد کي ڦاسي جي اعلان بعد غير ملڪي حڪمرانن پاران اپيلن بابت تفصيل ٻڌائي ٿي. پوءِ هيءَ قيدياڻي لاهور ۾ قيد پنهنجي جيجل امڙ بيگم نصرت ڀٽو سان ملاقات ڪري ٿي. هاءِ ڪورٽ جي حڪم تي هن کي آزادي ملي. محترمہ ۲۱ جون ۱۹۷۸ع تي پنهنجي پنجويهين سالگره راولپنڊي جي ڦاسي واري ڪوٺڙي ۾ قيد والد سان ملهائي.

۴ آڪٽوبر ۱۹۷۸ع تي ڪراچي کان ملتان جهاز وسيلي پهچڻ تي محترمہ ۽ سندس سهيلي ياسمين کي پوليس پڪڙي هڪ سيسنا ننڍي جهاز ۾ زوري گهليندي وٺي وڃي ٿي نتيجي ۾ محترمہ جا ڪپڙا ڦاٽي پون ٿا چنگهن مان بہ خون وهي ٿو چاڪاڻ تہ رهڙن ڪري ڪيس زخم رسن ٿا. پوءِ هوءَ بہ راولپنڊي ۾ قيد پنهنجي والده وٽ پهچي ٿي. ۴ فيبروري ۱۹۷۹ع تي سپريم ڪورٽ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب کي لاهور هاءِ ڪورٽ جي ڏنل سزائي موت بحال رکي. قيد ۾ بند محترمہ پنهنجي والد جي ڪيس جو فيصلو ٻڌو هن پنهنجي والد جي زندگي بچائڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪرڻ گهريو پئي پر مجبور قيدياڻي هئي جا پئي ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگهي؟ هوءَ پنهنجي والد جي زندگي بچائڻ لاءِ سوين سوچون ذهن ۾ تيار ڪري پئي پر هن جي سوچ تي قيد جون ديوارون قلف لڳايو چڙين. سندس جسم قيد، ساهه قيد هيو. سندس حوصلو، جرئت قيد هئي، سندس عقل، عمل، جوش جذبا، قيد هيا. هوءَ مارشل لا حڪومت جي مقابلي ۾ هٿين خالي به آزاد ڪو نه هئي، پاڪستان جي سياست ۾ سياستدان ڪڏهن به اهڙي مصيبت مان ڪو نه گذريا. اهڙي بند قيد ڪوٺ ۾ سياست اڳ داخل ڪو نه ٿي هئي، وري اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به سياسي قائد جي ڌيءُ اهڙي مجبور بيوس ڪو نه ڏٺي وئي آهي، ڪهڙو عذاب ۽ اذيت محترمه نه ڏٺي پر هن پنهنجي عظيم والد کي ڪڏهن به مايوس يا پريشان ڪو نه ڪيو. سدائين عظيم والد سان حوصلي ساڻ ملاقات ڪئي، حوصلي جرئت سان ڦاسي جي ڪوٺڙين ۾ حال احوال اوريو. محترمه به هڪ عورت هئي، تمام ڪمزور عورت، هوءَ به پنهنجي اندر ۾ حيران، پريشان، اداس مايوس ٿيندي هئي. دماغ سوچ ۽ جسم گهبرائجي ويندو هيو پر هن ڪڏهن به سرعام پنهنجي جذبن جو ڪمزور اظهار نه ڪيو. هڪ مضبوط، حوصلي واري اهڙي عورت ٿي جدوجهد ۽ حالتن جو مقابلو ڪيو جن عورتن کي خبر هوندي آهي ته سندن هر ڏينهن تاريخ جو هڪ يادگار حصو بڻيو وڃي ٿو. سندن عمل ايندڙ دور ۾ سياسي ڪارڪنن لاءِ حوصلو پيدا ڪندو.

١٢ فيبروري ١٩٧٩ع تي قانون نافذ ڪرڻ وارن وري محترمه ۽ سندس والده کي راولپنڊي جي قيد مان ڪڍي ڪجهه ميلن جي فاصلي تي هڪ پوليس ٽريننگ لاءِ قائم پراڻي جڳهه سهالا سينٽر ۾ قيد رکيو هي جڳهه هڪ گنجي ٽڪر مٿان نهيل آهي. مارچ ۾ محترمه بينظير پنهنجي والد سان ڦاسي جي ڪوٺڙي ۾ ملاقات ڪئي، هاڻي سندس والد کان ٿوريون گهڻيون مليل سهولتون به واپس ورتيون ويون. سندس والد جي سفيد ڏاڙهي به وڌي وئي هئي، هو هيٺ فرش تي سمهندو آهي، ڪجهه ڪتاب پڙهندو ۽ ڪجهه سگار پيئندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٢ اپريل تي فوج جا عملدار آيا ۽ کين چيو تہ ڀٽو صاحب سان ملاقات لاءِ هلو، پر بينظير بيماري جو بهانو ڪري هڪ ڏينهن ڀٽو صاحب جي زندگي بچائي ۽ قيد ۾ پنهنجي بورچي ابراهيم کي خط ڏئي پنهنجي سهيلي ياسمين ڏانهن موڪليو جنهن بي بي سي کي بينظير جو آخري پيغام پهچايو ۽ رات جو خبرن ۾ آيو تہ بينظير جيل مان پيغام موڪليو آهي تہ ٣ اپريل تي اسانجي ڀٽو صاحب سان آخري ملاقات آهي پر بي بي سي عوام کي احتجاج ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪرڻ جي اپيل ڪو نہ ٻڌائي، سندن آخري اميد بہ ختم ٿي وئي، ڇاڪاڻ تہ ٻئي ماءُ ڌيئر شهيد ڀٽو کي قيد ۾ رهي ٻيو ڪيئن بچائي سگهن پيون. هنن آخري ڏينهن بہ ڪوشش ڪئي تہ پارٽي جي سينٽرل ڪميٽي ۽ عوام ميدان ۾ اچي شهيد ڀٽي کي بچائن، دنيا جي سفيرن کي ۽ حاڪمن کي جاڻ ملي پر سندن اها ڪوشش بہ ڪامياب نہ ٿي. ٽين اپريل تي فوجي عملدارن جي هڪ تيز رفتار جيپ ٻنهي کي سهالہ مان ڪٺي راولپنڊي جيل پهتي جيل جا دروازه کليا ۽ بند ٿيا. جيل جي ليڊيز پوليس پهريان سهالہ پوءِ راوالپنڊي جيل ۾ پهچڻ تي محترمہ بينظير ۽ سندس والده جي تلاشي ورتي. ڇهن ڦٽن جي ڦاسي واري ڪوٺڙي ۾ بند اونداهي ڪمري ۾ ويٺل ڀٽو صاحب ٻنهي کي گڏ ملاقات لاءِ ڏسي حيران ٿي ويو ۽ پڇي ٿو " هيءَ آخري ملاقات آهي ڇا؟" پاڻ سنياليندي چئي ٿي تہ "شايد" پوءِ جيل سپرينڊينٽ ٻڌائي ٿو تہ "اها آخري ملاقات آهي ۽ صبح جو ڦاسي ڏني ويندي" ڀٽو صاحب ٽائيم معلوم ڪري ٿو جواب ملي ٿو تہ فجر جو پنجين وڳي، پوءِ ڀٽو صاحب اطمينان سان ملاقات جو وقت معلوم ڪري ٿو جواب ملي ٿو تہ اڌ ڪلاڪ. ڀٽو صاحب چئي ٿو تہ جيل قانون مطابق تہ هڪ ڪلاڪ آهي وري جواب ملي ٿو تہ اهو حڪم آهي، ڀٽو صاحب چوي ٿو" پوءِ انتظام ڪر تہ آئون غسل ۽ شيو ڪريان. هيءَ دنيا ڏاڍي خوبصورت آهي، آئون صاف سٿرو ٿي اها ڇڏڻ گهران ٿو." بينظير ڀٽو صاحب لاءِ هيءَ گهڙي زندگي ۾ تمام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏي امتحان واري هئي چاڪاڻ تہ هوءَ پنهنجي پيءُ جي تمام گهڻي پياري ڌيءُ هئي. هوءَ بہ پنهنجي پيءُ کي گهڻو پيار ڪندي هئي. اهڙي عظيم والد کان اڌ ڪلاڪ بعد هميشه لاءِ جدا ٿيڻ جو خوفناڪ تصور هن جي ذهن، اکين دل ۽ جسم ۾ گردش ڪري پيو. سندس سيني ۾ سور جون ستون اُيريون، جسم سيتجي سخت ٿي ويو ۽ اکين اڳيان اونده هئي پر هڪ بهادر پيءُ جي بهادر ڌيءُ وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪندي فيصلو ڪيو تہ همت نہ هاريندي. بينظير پنهنجي بابا جي ڪمري ۾ هڪ نظر وڌي هن ڏٺو تہ عظيم شخص هيٺ تڏي تي ويٺو آهي، ڪمري ۾ بيو ڪو بہ سامان ڪونهي، هن جي ميز ۽ ڪرسي بہ ڪٽي ويا آهن. هن جو بسترو بہ ڪونهي. ڀٽو صاحب پنهنجي هٿن سان ڪجهہ رسالا ۽ ڪتاب بينظير صاحبہ کي ڏيندي چوي ٿو تہ "مان نٿو چاهيان تہ منهنجن شين کي هو ڇُهن" ڀٽو صاحب وڪيلن پاران ڏنل سگار بہ واپس ڏيندي چئي ٿو تہ "آئون هڪڙو سگار اڄ رات لاءِ رکان ٿو." ڀٽو صاحب شاليمار ڪولون جي شيشي بہ پاڻ وٽ رکي ٿو. بينظير هڪ دفعو ڳالهين دوران پنهنجي بهادر بابا کي ڏسي ٿي پر موت جي ڪوٺڙي ۾ روشني تمام گهٽ آهي ۽ سندس بابا چٽي طرح نظر بہ نٿو اچي. اڳ محترمہ بينظير ڀٽو کي پنهنجي انقلابي بابا سان ڪوٺڙي ۾ گڏ ويهي ملاقات جي اجازت هوندي هئي پر اڄ اها اجازت ڪونهي. ٻئي ڄڻيون ڪوٺڙي جي دروازي جي لوهي شيخن سان چنبڙيون ويٺيون آهن. ڀٽو صاحب کين پرڏيهہ وڃڻ ۽ يورپ ۾ رهڻ لاءِ چوي ٿو پر بينظير صاحبہ چوي ٿي تہ "آئون ڪڏهن بہ ڪو نہ ويندس." ڀٽو صاحب مرڪي ٿو. "پنڪي مونکي ڏاڍي خوشي ٿي آهي توکي خبر ڪونهي تہ آئون توکي ڪيترو چاهيان ٿو." جيل سپرينڊنٽ چوي ٿو تہ "وقت ختم ٿي ويو" بينظير چوي ٿي تہ "مهرباني ڪري هن لوهي شيخن جو دروازو کوليو مان پنهنجي پيءُ کان موڪلائڻ گهران ٿي." بہ دفعا جواب مليو تہ نہ. پوءِ بينظير صاحبہ لوهي شيخن مان پنهنجي بابا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تائين ڀانهون وڌائي ٿي. سندس بابا جيڪو مليريا، پيچش ۾ لڳاتار ٻڪن ڪري ڳري هڏا ٿي ويو هيو سو پاڻ کي ڇڪي اپو ڪري پنهنجي حوصليمند ڌيءُ جي هٿ کي ڇهندي چوي ٿو ”رات آئون آزاد ٿي ويندس، پنهنجي پيءُ ۾ ماءُ سان وڃي ملندس، وڏڙن جي سر زمين ڏانهن واپس ويندس، اُتي جي مٽي جي خوشبو ٿي ويندس، منهنجي چوڌاري راڳ هوندا، آئون اتي جي ڏند ڪٿا جو حصو ٿي ويندس.“ هو مرڪي ٿو. جيل اختياري وارا اندر ڪاهي پون ٿا. ”خدا حافظ بابا“ بينظير بوجهل قدمن سان ويندي چوي ٿي. ” ان وقت تائين جڏهن پاڻ وري ملنداسون.“ ڀٽو صاحب جا لفظ بينظير جي ڪنن ۾ پهچن ٿا. وري ڳاڏي ڪين سهالڻ ڪٽي وڃي ٿي. هو هئي بيقراري ۾ بيوسي جي عالم ۾ خدا تعاليٰ کي ٻاڏائڻ ٿيون ”يا الله، شل ڪو معجزو ٿئي.“ ” ڪجهہ تہ ٿيڻ گهرجي.“ ڀٽو صاحب پنهنجي خاندان کي رحم جي اپيل ڪرڻ کان منع ڪئي هئي، تنهنڪري سندس گهر واري ۾ اولاد جنرل ضياءُ الحق کي رحم جي اپيل بہ نہ ڪئي. بينظير ڀٽو پنهنجي بابا جي زندگي جي لمحن کي ختم ٿيندي ڳڻيندي رهي ٿي. سندس حال وس کان ٻي وس ۾ برداشت کان ٻاهر ٿي ويو آهي. هوءَ دانهون ڪرڻ چاهي ٿي زور سان روئڻ چاهي ٿي پر قيد جي درديءَ کان ويٺل فوجي اهلڪارن جي موجودگي ۾ پاڻ کي ڪمزور نٿي ظاهر ڪري. بهرحال اها پاڪستان جي ظلم جي طويل ترين رات بينظير ڀٽو سندس والده ۾ والد ڪيئن گذاري تنهن بابت هڪ خدا کي خبر آهي پيو انهن انسانن کي جن جي جذبن کي لفظن ۾ سموئڻ بہ مشڪل آهي. صبح جو جيل حڪام کان محترم کي ڀٽو صاحب جي سلوار قميص ۾ پتلون کان علاوه مُندي حاصل ٿي. ۷ اپريل تي صبح جو فوجي عملدارن ماءُ ۾ ڌيءُ کي ڀٽو صاحب جي تيجهي ۾ شرڪت لاءِ جيڪب آباد جي هوائي اڏي تي لاٿو. جتان ڪين پردن سان شيشا بند ڪار ۾ سڌن رستن بدران ڪچين گهٽين ۾ رستن وسيلي ڀٽو خاندان جي قبرستان پهچايو. هتي محترم بينظير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي بابا جي پيرن واري جڳهه ڪي چميو ۽ عقيدت جا ڳوڙها پيش ڪيا. وري ساڳئي رستي کين سهالہ جي پوائنٽن ڪمرن ۾ داخل ڪيو ويو.

والد جي وفات کان ست هفتا پوءِ مئي ۱۹۷۹ع جي آخر ۾ محترمہ بينظير ۽ سندس والده کي سهالہ مان آزاد ڪيو ويو. هو هيڏي وڏي قيامت جهڙي پيڙا ۽ عذاب پوڳي نيٺ پنهنجي خانداني گهر ۷۰ ڪلفٽن ڪراچي ۾ موٽي آيون.

محترمہ ايندڙ ماڻهن سان پنهنجي والد جي تعزيت قبول ڪندي رهي ٿي. بينظير صاحبہ جڏهن پنهنجي والد جي قبر تي حاضري ڏيڻ لاءِ وڃي ٿي تڏهن جهازن ڪي منع ڪيو وڃي ٿو ۽ هوءَ ريل رستي لاڙڪاڻي رواني ٿئي ٿي. هر اسٽيشن تي هزارن جي تعداد ۾ ماڻهن محترمہ جو استقبال ڪيو ۽ جتي اسٽيشن نہ هئي اتي ماڻهو پٽڙي تي سمهي پيا. هو محترمہ سان شهيد ڀٽي جو غم ونڊائين پيا. هن سفر دوران محترمہ ڪي سنڌواسين خطاب ڏنو. هڪ نئون نعرو لڳو ”مارئي ملير جي بينظير بينظير“ سچي سنڌ بينظير کي پنهنجي ڀيڻ بڻايو. عوام جو اهو جوش ڏسي محترمہ جو حوصلو وڌيو ۽ وٽس عوام جي طاقت ۽ قوت ڪري اعتماد پيدا ٿيو. هن محسوس ڪيو تہ عوام هر وقت هر گهڙي شهيد ڀٽو سان گڏ هيو پر پيپلز پارٽي جي ايگزيڪيوٽو ڪميٽي ۽ مرڪزي رهنمائن قوم کي رستن تي اچڻ جي اپيل ڪو نہ ڪئي. هو جيلن ۽ ڪيسن کان ڊڄي بزدلي جو مظاهرو ڪندي همت هاري ويٺا هيا. هاڻي محترمہ سياست ۾ اچڻ جو فيصلو ڪيو چاڪاڻ تہ هاڻي هو پارٽي جي انتظامي معاملن، پاليسين کان علاوه ورڪرن جي شڪايتن ۽ ڪارڪنن جي گرفتاري بابت حڪمت عملي جوڙڻ شروع ڪري ٿي، شهيد ڀٽو جي وفات بعد بيگم نصرت ڀٽو صاحبہ عدت ۾ ويٺي ۽ پارٽي جي مرڪزيت محترمہ بينظير ڏانهن اچي لاڙو ڪيو.

سيپٽمبر ۱۹۷۹ع ۾ بلدياتي چونڊن ۾ پيپلز پارٽي فتح حاصل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ٿي. جڏهن جنرل ضياءالحق اهو ڏٺو ته ڀٽو صاحب جي ڦاسي بعد به ماڻهو پيپلز پارٽي کي ووٽ ڏين ٿا تڏهن هن اعلان ڪيو ته اليڪشن ۾ حڪومت جي قانون مطابق رجسٽريشن حاصل ڪندڙ پارٽي ئي بيهي سگهندي. پيپلز پارٽي اليڪشن جوبائيڪاٽ ڪيو ڇاڪاڻ ته رجسٽريشن جو مطلب جنرل ضياءُ الحق جي حڪومت کي قبول ڪرڻ هيو. پيپلز پارٽي آزاد اميدوار بيهارڻ جو فيصلو ڪيو. جڏهن ته حڪومت آزاد اميدوار جي ڪٽڻ لاءِ ايڪونجاهہ سيڪڙو ووٽ ڪٽڻ لازمي قرار ڏنو. ١٥ آڪٽومبر ١٩٧٩ع تي ٧٠ ڪلفٽن ۾ پارٽي اڳواڻن جو اجلاس منعقد ٿيو جنهن ۾ پارٽي جي سينيئر رهنمائن جو اليڪشن بائڪاٽ ڪرڻ ۽ محترمہ بينظير ڀٽو سميت نوجوانن اليڪشن ۾ حصو وٺڻ جو خيال ڏيکاريو. آخر اليڪشن ۾ بيهڻ جو فيصلو ٿيو. جڏهن رات جو حڪومت کي فيصلي جي خبر پئي تڏهن هنن رات جو ٧٠ ڪلفٽن تي ڇاپو هنيو. فوجي حڪام کين گرفتار ڪري ڇهن مهينن لاءِ المرتضيٰ هائوس لاڙڪاڻو ڪٺي آيا. فوجي مارشل لا بعد ٻن سالن ۾ محترمہ جي هي ستين سياسي نظر بندي هئي، متن ڪنهن سان به ملڻ جي پابندي هئي ۽ گهر کي سب جيل قرار ڏيڻ سبب ٽيليفون به ڪٽيل هئي. گهرجي چوڌاري هن قيد عورتن کي فرنٽيئر فورس جا دستا پهرو ڏيندا رهندا هئا. هن دور ۾ اخبارن ڀٽو خاندان جي خبرن کي شايع ڪرڻ ئي ڇڏي ڏنو هيو. اخبارن مٿان به سنسر جي پابندي هئي. مارشل لا قانون ٤٩ مطابق ايڊيٽر لاءِ به پنجويهہ سال ۽ ڏهہ ڦٽڪا سزا رکيل هئي. پيپلز پارٽي جي اخبار مساوات لاهور بند ڪئي وئي اخبارون ڇپجڻ کان اڳ سنسر لاءِ وينديون هيون ۽ ڪيترن اخبارن جا ته ڪالم خالي هوندا هيا. آڪٽوبر ١٩٧٩ع ۾ جنرل ضياءُ الحق ٻيهر چونڊون ملتوي ڪري ڇڏيون ۽ آڪٽوبر ١٩٧٩ع ۾ تمام سياسي پارٽين کي غير قانوني قرار ڏيندي پابندي وڌي. ان کان علاوه سياسي سرگرمين ۾ حصو وٺندڙن کي چوڏهن سال سزا سخت پورهئي سان، پنجويهہ ڦٽڪا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ملڪيت ضبط ڪرڻ به شامل آهي. جديد دور جي مهذب دنيا ۾ هي هڪ سياسي جدوجهد ذريعي قائم ٿيندڙ آزاد ملڪ جي ڏاڍ ۽ ظلم واري دور جو انتهائي مصيبت وارو باب هيو. محترمه بينظير ڀٽو ڇهن مهينن جي قيد پوري ٿيڻ بعد هڪ دفعو وري آزاد ٿي پر اها ڪيس به خبر ناهي ته گهڻو وقت آزاد رهندي. ٻاهر نڪرڻ بعد محترمه ڪي پنهنجي زمينن سنڀالڻ جي ذميواري به سونپي وئي ڇاڪاڻ ته سندس ڀائرن جي پرڏيهه وڃڻ ڪري ٻن سالن کان زمينن جي ديک ڀال ڪو نه پئي ٿئي. محترمه بينظير پنهنجي زيتون جي باغن، سارين ۽ ڪمند جي ٻنين ۾ سنڌ جي روايتي وڏيرن وانگي جيپ تي چڙهي دورا ڪيا هن مرد ٿي پنهنجي زمينن کي سنڀاليو. حساب ڪتاب رکيو ۽ مڪمل طرح ڄاڻ حاصل ڪئي، هوءَ سنڌ جي پهرين زميندار عورت آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن به وڏي زميندار گهراڻي جي ڌيءُ اڄ تائين حالتن جو مقابلو ڪندي اهو ڪم سر انجام ڪونه ڏنو هيو. محترمه بينظير ڀٽو پاڻ ۾ خود اعتمادي ۽ حوصلو پيدا ڪرڻ لاءِ اسلام ۾ عظيم ترين عورتن کان رهنمائي حاصل ڪندي هئي، سندس اڳيان بيبي خديجه رضي الله جو مثال هيو ته پاڻ هڪ بيوه عورت هئي ۽ ڀرپور طريقي سان واپار ڪندي هئي، مسلمانن جي ابتدائي لڙاين ۾ اُمه عماره مردن سان گڏجي ڪفارن خلاف جنگ وڙهي هئي. هندستان جي رياست احمد نگر جي حڪمران چاند بيبي وڏي مغل شهنشاهه اڪبر کي شڪست ڏني، شهنشاهه جهانگير جي راڻي ملڪه نورجهان هندستاني حڪومت جا انتظامي معاملا نبيريندي هئي، هاڻي بينظير صاحبه صبح جو ٻنيون سنڀالڻ ۽ شام جو المرتضيٰ هاؤس ۾ مختلف وفدن سان ملاقاتيون ڪندي هئي. زمينن تي وڃڻ ڪري اتي هاري ۽ ڳوٺاڻا وٽس پنهنجون دانهون ۽ فيصلا ڪٽي ايندا هيا. انهن بينظير صاحبه کي ڀٽن جو چڱو مڙس يا سردار سمجهڻ شروع ڪري ڏنو.

سياست ۾ هڪ تبديلي آئي ۽ پاڪستان قومي اتحاد جي جماعتن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي جڏهن جنرل ضياالحق وزارتن مان ڪيڏي سياسي پارٽين تي پابندي لڳائي تڏهن هنن پيپلز پارٽي سان اتحاد لاءِ قدم وڌايو نيٺ جمهوري جدوجهد خاطر هڪ نئون اتحاد ايم آر ڊي "Movement for res-toration of democracy" عمل ۾ آيو ۽ ۵ فيبروري ۱۹۸۱ع تي ۷۰ ڪلفٽن ڪراچي ۾ گڏيل اجلاس ٿيو. سياست ۾ پهريون ڀيرو بينظير صاحبہ کي اهو تجربو ٿيو تہ هوءَ پنهنجي گهر پنهنجي والد جي مخالف سياسي رهنمائن سان هڪ ٽيبل تي ويهي سياسي مذاڪرات ڪيا. انهن جي مهمان نوازي ڪئي، آخر ٻئي ڏينهن اتحاد ٺهيو ايم آر ڊي تحريڪ شروع ٿي ۽ پوري ملڪ ۾ جلسا جلوس نڪتا. ايم آر ڊي اڳواڻن کي گرفتار ڪيو ويو ڪيترن هنڌن تي لاٺي چارج ڪيو ويو. ملڪ جون تمام ڪاليجون ۽ يونيورسٽيون بند ڪيون ويون. ايم آر ڊي پاران پاڪستان ۾ ۲۹ مارچ ۱۹۸۱ع تي جلسن جلوسن منعقد ڪرڻ جو پروگرام رکيو ويو جنهن اعلان ضياءُ الحق جي حڪومت کي لوڏي ڇڏيو پر ۲ مارچ ۱۹۸۱ع تي پي آءِ اي جو هڪ جهاز اغوا ڪيو ويو. جنهن تحريڪ کي ڪاپاري ڌڪ ڏنو ۽ هن واقعي کي بهانو بڻائي اٽڪل ڇهہ هزارن کان مٿي سياسي ورڪر گرفتار ڪيا ويا. بينظير ڀٽو صاحبہ کي بہ فوج ۷ مارچ تي ڪراچي مان گرفتار ڪري سينٽرل جيل ۾ پنج ڏينهن تنها رکيو جتي ڪا بہ سهولت ڪا نہ هيس. وري اتان ۱۲ مارچ تي سکر سينٽرل جيل ۾ شيخن جي ٺهيل ڪليل وارڊ ۾ رکيو ويو. سردي سخت هوا ٿڌي ۽ شيخن مان برف جهڙو پارو جڏهن تہ بينظير صاحبہ کي نہ هنڌ نہ بسترو سڄي رات گوڏن ۾ ٻانهون وجهي ڏڪندي جاڳي گذاريندي هئي. هتي ڪيس صبح جو چانهہ ماني، منجهند جو ڇڏي مهري جي دال ۽ ڪدو جي ڀاڄي ملندي هئي. ۲۳ مارچ ۱۹۸۱ع تي جنرل ضياءُ الحق هڪ حڪم جاري ڪري عدالتن ۽ ججن کان مارشل لا جي عدالتن خلاف اپيل ٻڌڻ جا اختيار کسي ورتا. ۱۶ اپريل تي وري ڪيس سکر مان ڪراچي جيل آندو ويو. جتان هڪ اسپتال ۾ رکنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زناني بيماري جو آپريشن ڪري شام جووري جيل ۾ آندو ويو. هن عورتن جي بيماري جي وڏي آپريشن سبب هوءَ ڪمزور ۽ گهمڻ ڦرڻ کان لاچار هئي ته وري ڪيس ڪراچي کان سکر جيل آندو ويو هو، بيهوش ٿي وئي ۽ جيل ۾ هوش آيس. جتان وري ١٥ آگسٽ تي ڪيس ڪراچي سينٽرل جيل آندو ويو پوءِ ٢٧ ڊسمبر ١٩٨١ع تي پوليس وري ڪراچي جي قيد تنهائي مان لاڙڪاڻي المرتضيٰ هائوس وٺي آئي. المرتضيٰ هائوس کي جيل قرار ڏيندي ٻاهران فوجي ڪئمپ لڳائي وئي. لاڙڪاڻي ۾ هڪ سال قيد رکڻ بعد آخر ٢٠ نومبر ١٩٨٢ع تي پوليس ڪراچي والده کي خدا حافظ چوڻ لاءِ وٺي آئي جيڪا پرڏيهه علاج لاءِ وڃي رهي هئي، پوءِ وري ڪيس ٧٠ ڪلفٽن ڪراچي ۾ قيد تنهائي ۾ رکيو ويو. ٢٧ مارچ تي ڪيس چام ساقي ڪيس ۾ بيان ڏيڻ لاءِ آندو ويو. هڪ دفعو وري ١٩٨٣ع ۾ ايم آر ڊي تحريڪ زور ورتو ۽ سنڌ صوبو ته هتين خالي جمهوري تحريڪ ۾ اڳيان اڳيان هيو. اٽڪل ٨ سؤ ماڻهو قانون نافذ ڪندڙن جي گولين جو کاڄ بڻيا. جيئن ته بينظير صاحبه کي لڳاتار جيل ۽ گهر ۾ نظر بند رهندي پنج سال گذري ويا هيا ۽ هوءَ ڪن ۾سوراخ سبب دماغ کي چڪر ايندي محسوس ڪندي هئي ۽ ڪيترادفعا بيهوش به ٿي وئي هئي، ملڪ جي ڊاڪٽرن ۽ پرڏيهه مان ڪجهه آمريڪا ۽ برطانيه جي سينيٽرن جي عالمي انساني ادارن ۾ بينظير ڀٽو جي مسلسل ڪرندڙ صحت لاءِ اٿاريل آواز سبب ڊسمبر ۾ حڪومت هن کي ڪراچي واري گهر ۾ قيد تنهائي مان ٻاهر علاج ڪرائڻ لاءِ راضي ٿي وئي پوءِ ١٠ جنوري ١٩٨٤ع تي صبح جو جهاز ذريعي سئيزرلينڊ رواني ٿي وئي.

هتي پنهنجي والده ۽ ڀائرن سان آزاد ماحول ۾ ستن سالن جي وڏي جدائيءَ بعد ملاقات ڪيائين. هوءَ هيڏي وڏي عرصي تائين مسلسل قيد بند ۽ ٻين پريشانين ۾ گهاريندي آزادي جي نعمت کان ئي محروم ٿي وئي هئي، لنڊن ۾ ڪن جي آپريشن بعد اتان جي حسين ۽ جميل زندگي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ماضي ۾ آڪسفورڊ يونيورسٽي ۾ گذاريل سالن جون ياديون ۽ دوست ساٿس گڏ هيا. ڪجهہ زندگي جي خوبصورتي ۽ حقيقت کي محسوس ڪيائين، آمريڪا جي شهر واشنگٽن ۾ مارچ مهيني ۾ ”بين الاقوامي امن لاءِ ڪارنيگي وقف“ موضوع تي ڪيس خطاب ڪرڻ جي دعوت ملي. هڪ زمانو هيو جو ڪانگريس عمارت اڳيان محترمہ هارورڊ يونيورسٽي ۾ پڙهڻ وارن ڏينهن ۾ ويٽنام جي جنگ ۾ آمريڪا جي ڪردار خلاف احتجاج ۾ حصو ورتو هيو هاڻي هوءَ پنهنجي ملڪ ۾ جمهوريت جي بحالي بابت احتجاج پئي ڪري. هتي بنظير صاحبہ لڳاتار هڪ هفتو انساني حقن جي انحرافي ۽ پاڪستان ۾ جمهوريت بحال ڪرڻ بابت ڳالهائيو. ”ڪارنيگي وقف“ ۾ تقرير واري رات ڪيس ٻڌڻ لاءِ آمريڪي رياست ۽ بچاءَ کاتي جا بالا عملدار، ڪانگريس جا ميمبر اڳوڻا سفير ۽ اخبارن جا عيوضي موجود هيا جڏهن تہ پاڻ اجان تائين جيل جي ٻوساٽ مان نڪرڻ بعد اعتماد پيدا ڪري نہ سگهي هئي، پر پوءِ هن پنهنجي ذهانت جو ثبوت ڏنو ۽ هال ۾ ويٺلن ڪيس ڀرپور ساراهيو. پاڻ نيو يارڪ ۾ ٽائيم رسالي جي ايڊيٽرن سان ٽائيم لائيف بلڊنگ ۾ گڏجاڻي ڪئي، ٻن هفتن جي آمريڪي دوري پوري دنيا ۾ سندس عزت ۽ شهرت وڌائي. انگلستان ۾ رهڻ وارن ڏينهن ۾ بہ محترمہ انساني حقن جي خلاف ورزي بابت دنيا کي ڄاڻ ڏيڻ لاءِ باقائدي دفتر قائم ڪيو. جتان ماهوار اردو رسالو”عمل“ جاري ڪيو ويو جيڪو پاڪستان ۾ سياسي قيدين بابت معلومات ڏيندو هيو.

هتي پاڻ آمريڪي سينيٽر ايڊورڊ ڪينيڊي، سينيٽر ڪليبورن پيل سان ملي. ڪئليفورنيا جي سينيٽر ايلنڪرينشن نيويارڪ جي ڪانگريس مين اسٽيفن سولاز، اسٽيٽ ڊپارٽمينٽ جي ميمبرن، نيشنل سيڪيورٽي ڪائونسل جي صلاحڪارن ساٿس گڏجاڻيون ڪيون، هن سابق اٽارني جنرل رامسي ڪلارڪ ۽ سينيٽر مڪ گورن سان بہ ملاقاتيون ڪري پاڪستان ۾ جمهوريت جي پائمالي، هزارن جي تعداد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ سياسي ڪارڪنن جي گرفتاري ۽ انساني حقن جي خلاف ورزي بابت ڪين مڪمل ڄاڻ ڏني.

سال ١٩٨٥ع ۾ آمريڪا جي دٻاءُ تحت جنرل محمد ضياءُ الحق غير جماعتي بنيادن تي اليڪشن ڪرايون، پيپلز پارٽي بائيڪاٽ ڪيو. محترمہ ٢١ آگسٽ ١٩٨٥ع تي پنهنجي ننڍي ڀاءُ مير شاهنواز ڀٽو جو لاش لاڙڪاڻي کڻائي آئي جيڪو پئرس ۾ پنهنجي ڪمري ۾ مئل حالت ۾ مليو هيو. پاڪستان پهچڻ بعد محترمہ جو شاندار استقبال ٿيو. لاڙڪاڻي ۽ ڪراچي جي عوامہ دل کولي سندس آجيان ڪئي، مارشل لا حڪومت بينظير ڀٽوجي عوامي مقبوليت ڏسندي کيس پنجن ڏينهن بعد ٢٦ آگسٽ تي وري گرفتار ڪيو پر هاڻي وڌي عرصي بعد واپس ملڪ موٽندڙ بينظير ڀٽو ست سال اڳ قيدن ۾ گهاريندڙ ڪمزور بينظير کان وڌيڪ مضبوط هئي. هاڻ آمريڪا ۽ برطانيہ جا عالمي ادارا، ميمبر، انگريز اخبارون رسالا ۽ دنيا جا جمهوريت پسند ادارا، تنظيمون بينظير جي ڏاهپ ۽ جدوجهد کان گهڻو واقف ٿي چڪا هيا. ظلم ۽ ڏاڍ سان پر امن جنگ کيس دنيا ۾ جمهوريت جو هيرو بڻائي ڇڏيو هيو. هاڻي بينظير کي گرفتار ڪري عوام ۽ دنيا کان دور رکڻ مارشل لا حڪومت لاءِ ممڪن ڪو نہ هيو ڇاڪاڻ تہ هوءَ دنيا ۾ خاص طرح انهن ملڪن ۾ جن جي قرضن تي پاڪستان هلندو آهي پنهنجا دوست ۽ همدرد پيدا ڪري آئي هئي هوءَ هاڻي صرف شهيد ڀٽوجي ڪمزور ڌيءُ نہ پر هڪ مضبوط سياسي اڳواڻ ۽ پاڪستان پيپلز پارٽي جي قائد هئي، سندس گرفتاري بابت آمريڪي صدر رونالڊريگن پاران سرڪاري طرح سان ڳڻتي جو اظهار ۽ برطانوي پارليمينٽ جي ميمبرن مئڪس مئڊن ۽ لارڊ ايوبيوري بہ احتجاج ڪيو. پوءِ فرانس جي هڪ عدالت پاران بينظير ڀٽو کي شاهنواز ڀٽو قتل ڪيس ۾ حاضر ٿيڻ جو ليٽر مليو. جنهن ڪري کيس ٣ نومبر ١٩٨٥ع تي آزاد ڪيو ويو. هوءَ هڪ دفعو وري غير ملڪي تنظيمن ۽ دوستن سان رابطا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آخرڪار ٣٠ ڊسمبر ١٩٨٥ع تي ملڪ مان مارشل لا ختم ٿي. محترمہ لنڊن ۾ پيپلز پارٽي جي سينٽرل ايگزيڪيوٽو ڪميٽي جو اجلاس گهرائي ملڪ واپس اچڻ جو فيصلو ڪيو ۽ ٩ اپريل تي سعودي هوائي اڏام وسيلي سعودي عرب پهتي جتان وري پي آء اي جي جهاز وسيلي ١٠ اپريل ١٩٨٦ع صبح جو ستين وڳي لاهور ايئر پورٽ تي پهتي. لاهور ايئرپورٽ کان مينار پاڪستان تائين پهچڻ ۾ صبح کان شام ٿي وئي هئي، دنيا جي پريس موجب استقبال ۽ جلوس ۾ اٽڪل ٽيهہ لک عوام موجود هيو. پاڪستان جي سياسي تاريخ ۾ هي سڀ کان وڏو عوامي استقبال ۽ جلوس هيو جنهن جو اڳ ڪو بہ مثال ڪو نہ ٿو ملي. هي عوام جو سمنڊ ۽ سيلاب هيو جيڪومسلسل مارشل لا جي سزائن ڏاڍاين ۽ محترمہ جي جمهوري جدوجهد لاءِ قربانين جي عظمتن جو مثال هيو. ايشيا جي سياسي تاريخ ۾ ڪنهن بہ قوم پنهنجي سياسي قائد جو ايترو احترام ۽ استقبال ڪو نہ ڪيو. نہ صرف اهو پر محترمہ بينظير ڀٽو صاحبہ گجرانوالا جي جلسي لاءِ ١٢ اپريل تي شام جو پنجين بجي پهچڻ بدران ١٣ اپريل تي صبح جو پنجين بجي پهتي تہ بہ لکن جي تعداد ۾ عوام سڄي رات جاڳي سندس آجيان ڪئي. ساڳيو حال فيصل آباد ۽ پشاور ۾ بہ ٿيو. اهڙائي استقبال بلوچستان، سنڌ جي شهرن ۾ بہ ٿيا جن جي ڪري سياسي جلوسن جلسن جي هڪ نئين رڪارڊ جنم ورتو. بينظير ڀٽو صاحبہ جا جلسا ۽ جلوس صبح رات يا شام واري وقت جا محتاج ڪو نہ هيا پر وقت ۽ عوام سندس منتظر هيو. ورڪرن ۽ عوام ۾ هڪ سياسي جاڳرتا جو سيلاب هيو جيڪو گذريل نون سالن جي ڏاڍاءِ خلاف نفرت جو وڏو رد عمل هيو. ايشيا جي هن خطي ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي ۽ محترمہ بينظير ڀٽو پر امن سياسي جدوجهد ذريعي مارشل لا جي آمرن سان مهاڏو اٽڪائڻ جو شاندار مثال قائم ڪيو، جنهن ثابت ڪيو تہ هتين خالي عوام جمهوريت جي جهنڊن هيٺان پر عظم ۽ نہ جهڪندڙ سياسي قائد جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڌ تي ٽينڪ ۽ توپ کان وڌي طاقت ثابت ٿي سگهن ٿا. هو پهاڙ ۽ جبل به ڏاري سگهن ٿا، درياهن جا رخ موڙي سگهن ٿا، تاريخ جي فيصلن کي پنهنجي تابع ڪري سگهن ٿا. غلامي جا زنجير ٽوڙي سگهن ٿا.

١٥ آگسٽ ١٩٨٦ع تي ايم آر ڊي آزادي واري ڏينهن تي لاهور ۽ ڪراچي ۾ جلسا ڪرڻ جو پروگرام ترتيب ڏنو. حڪومت هڪ دفعو وري محترمه بينظير کي پنجاب بدري جو حڪم ڏنو. پاڻ ڪراچي جي علائقي ليـاري ۾ جلسي کي خطاب ڪرڻ جو پروگرام ناهيو. ١٣ آگسٽ تائين ايم آر ڊي جا مرڪزي اڳواڻ ۽ هزارين عهديدار گرفتار ٿيا. محترمه بينظير ڀٽو صبح سوير پنهنجن ڪارڪنن کي ٧٠ ڪلفٽن تي گهرايو ۽ هڪ وڏي جلوس جي قيادت ڪندي سوين گاڏين جي قافلي ۾ رستن تي اچي پهتا، پوليس ڪلفٽن روڊ تي اٽڪل ٽي سؤ ۽ ڪراچي ۾ ٻه هزار ڳوڙها آڻيندڙ گئس جا گولا استعمال ڪيا پر محترمه بينظير ڀٽو حڪمت عملي تحت پوليس کي ڏوڪو ڏئي لياري ۾ هزارن جي تعداد ۾ موجود ماڻهن کي مختصر خطاب ڪيو ۽ وري اتان ڳوڙها گيس ۽ لانـي چارج ٿيڻ بعد پوليس کان پاڻ بچائي هڪ پيلي ٽيڪسي ۾ ٧٠ ڪلفٽن پهتي جتي پوري دنيا جي پريس موجود هئي. ڪلفٽن روڊ تي بيٺل پوليس محترمه کي گرفتار ڪري نه سگهي جاڪاڻ ته هوءَ پيلي ٽيڪسي ۾ هئي، گهر پريس ڪانفرنس ڪندي ڪيس گرفتار ڪري لانڍي جيل ۾ آندو ويو. ان ڏينهن لاهور ۾ پوليس هٿان ڇهه ۽ سنڌ ۾ اٽڪل سورهن ماڻهو هلاڪ ٿيا. سڄي ملڪ ۾ هنگاما جلسا ۽ جلوس شروع ٿيا. فرانس، جرمني، برطانيه ۽ آمريڪا مان هڪ دفعو وري اسيمبلي ميمبرن ۽ تنظيمن محترمه بينظير ڀٽو جي آزادي لاءِ آواز اٿاريو ۽ آخر حڪومت مجبور ٿي هن کي ٩ سيپٽمبر ١٩٨٦ع تي آزاد ڪيو.

محترمه بينظير ڀٽو صاحبه هاڻ مڪمل طرح ساڻ پر امن ۽ جمهوري جدوجهد جي عظيم قائد جي حيثيت ۾ پاڻ مڃائي چڪي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوءَ پاڪستان ۾ جوش ڪان وڌيڪ هوش سان جمهوري لڙائي لڙڻ واري رهبر ثابت ٿي. هن پنهنجي پارٽيءَ ۽ ورڪرن کي پنهنجي حڪمت عملي وسيلي هاٿي گرفتارين ۽ جيلن کان پري رکڻ شروع ڪيو. هر هڪ واقعي لاءِ الڳ الڳ حڪمت عملي جوڙي، پارٽي مان گروپ بندي ختم ڪري پارٽي کي مضبوط ڪيو. پيپلز پارٽي کي سگهارو ڪرڻ لاءِ پارٽي ۾، پيپلز لائير فورم، خواتين ونگ، ليبرونگ پيپلز ڊاڪٽرس فورم، هاري ونگ، ڪلچرل ونگ، يوٿ فورم قائم ڪيا. جنهن ڪري پارٽي وڌيڪ مضبوط ٿي، بينظير ڀٽو صاحبہ کي پاڪستان پيپلز پارٽي جو شريڪ چيئرپرسن بہ منتخب ڪيو ويو. سندس قيادت ۽ باهمت شخصيت مايوس ورڪرن ۾ حوصلو پيدا ڪيو. قائد عوام شهيد ڀٽو جي وفات بعد پارٽي بي جان ٿي وئي هئي پر محترمہ هڪ دفعو وري هن کي پاڪستان جي مضبوط ترين سياسي جماعت بڻائي ڇڏيو. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ ڪا بہ اهڙي سياسي پارٽي ڪونهي جيڪا پيپلز پارٽي جي تنظيم سان مقابوڪري سگهي، هيءَ پارٽي هر شهر ۽ ڳوٺ ۾ شاخ رکي ٿي، اليڪشن ۾ سڀ کان وڌيڪ اميدوارن جون درخواستون هن پارٽيءَ کي ملنديون آهن، هن پارٽي جي ڪارڪنن سڀ کان وڌيڪ مارشل لا خلاف جدوجهد ۾ جيل ڪاٽيا، سزائون ڀوڳيون، ڪوڙا کاڌا ۽ هر دور ۾ اڳي کان وڌيڪ مضبوط ٿيندي رهي. پاڪستان جا ماڻهو هن پارٽي کي ڀروسي جوڳو ۽ قابل اعتماد سمجهن ٿا. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ مسلم ليگ قائد اعظم جي قيادت ۾ واحد جماعت هئي جنهن ڪنهن بہ غريب ورڪر کي اليڪشن ۾ بيهاريو تہ عوام ان کي کٽايو پوءِ ٻي اهڙي سياسي پارٽي پيپلز پارٽي ثابت ٿي جنهن جهڙي بہ اميد وار کي اليڪشن ۾ بيهاريو تہ عوام بينظير ڀٽو صاحبہ جي قيادت کي ووٽ ڏيندي انهن کي ڪامياب بڻايو. مسلم ليگ حڪومت ۾ اچڻ بعد ڏهن سالن تائين بہ پنهنجو وجود قائم رکي نہ سگهي ڇاڪاڻ تہ مسلم ليگ جي قيادت صرف حڪومت حاصل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ لاءِ ڪم ڪيو جڏهن ته جناب ذوالفقار علي ڀٽو صاحب جي پيپلز پارٽي گذريل ٽيهن سالن کان حڪومت ۽ عوامي جدوجهد جون ڀئي واٽون محترمه بينظير ڀٽو جي قيادت ۾ ورتيون ڪاميابي ڏانهن وڌندي وڃي پئي.

١٨ ڊسمبر ١٩٨٧ع تي محترمه بينظير ڀٽو جي شادي جناب آصف علي زرداري سان ڪراچي ۾ منعقد ٿي. اٽڪل ڏهن سالن جي مصيبتن ۽ مشڪلاتن بعد ڀٽو خاندان ۾ هڪ دفعو وري خوشيون واپس موٽيون. هڪ دفعو وري محترمه ١٢ مارچ کان ٢٣ اپريل ١٩٨٨ع تائين پرڏيهه آمريڪا ۽ برطانيه جي دوري تي وئي جتي هن واشنگٽن ۾آمريڪي ٽيليويزن ۽ اخبارن کي انٽرويو ڏنا ۽ پنهنجي پارٽي جي پاليسي جي وضاحت ڪئي، جنرل ضياءُ الحق هڪ دفعو وري پنهنجي غير جماعتي بنيادن تي چونڊجي ايندڙ وزير اعظم محمد خان جوڻيجو صاحب کي ٢٦ مئي ١٩٨٨ع تي عهدي تان هٽائي ١٦ نومبر ١٩٨٨ع تي جماعتي بنيادن تي چونڊون ڪرائڻ جو اعلان ڪيو پر ١٧ آگسٽ ١٩٨٨ع تي سندس جهاز جي حادثي سبب فضائي موت واقع ٿيو. محترمه بينظير کي تاريخ ٢١ سيپٽمبر ١٩٨٨ع تي پهرين اولاد پٽ ماسٽر بلاول ڄائو. واضح هجي ته جنرل صاحب اها اليڪشن محترمه کي ٻار ڄمڻ واري مهيني ۾ رکي هئي پر محترمه حڪمت عملي وسيلي غلط مهينو ظاهر ڪرايو.

هن دفعي وري محترمه بينظير پنهنجي عظيم عوامي والد وانگر طوفاني دورا شروع ڪيا، جلسا، جلوس، هڪ عوام جو سيلاب روڊن، گهٽين ۽ ميدانن ۾ اچي ويو. هن وڏيڪ محنت ڪري ١٦ نومبر ١٩٨٨ع وارين اليڪشن ۾ پارٽي کي ملڪ جي سڀ کان وڏي پارٽي ثابت ڪيو ۽ ٽوٽل ٢٠٧ سيٽون هيون جنهن مان سندس پارٽي ٩٢، مخالف پارٽي اسلامي جمهوري اتحاد ٥٤ ۽ ايم ڪيو ايم ١٣ سيٽون حاصل ڪيون. پهرين ڊسمبر ١٩٨٨ع تي پاڪستان جي قائم مقام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صدر غلام اسحاق خان صاحب محترمه کي پاڪستان جي وزير اعظم طور حڪومت ٺاهڻ جي دعوت ڏني. ٢ ڊسمبر ١٩٨٨ع تي هن پاڪستان جي ٻارهين ۽ تاريخ اسلام جي پهرين خاتون وزير اعظم جي حيثيت ۾ حلف کنيو. مسلسل ٻارهن سال ڀٽو خاندان جون عورتون قيد تنهائي ۽ جلا وطن رهڻ بعد وري پنهنجي گهرن ۾ خوشين جا ڏيئا ٻرندي ڏٺا ۽ خوشي وچان ڳوڙها به ڳاڙيا. عزم، حوصلي، جدوجهد، محنت جو سلو کين مليو. لڳاتار ڪنڊن ڀريل رستن تي سفر ڪندڙ هن قابل فخر خاندان کي ٿڌڙين هوائن وارن گهاٽن وڻن واري باغ ۾ آرام ڪرڻ، ساهه پٽڻ جو موقعو مليو.

محترمه پنهنجي پاليسي ۾ سوشلزم بدران بدلجندڙ حالتن مطابق نجي ملڪيت ۽ پرائيويٽائيزيشن جو عمل شروع ڪيو. پنهنجي والد جي قاتلن کي ملڪي مفاد ۾ معاف ڪيو ۽ جمهوري ادارن، انساني حقن لاءِ وڏيڪ ڪم ڪرڻ جو اعلان ڪيو. پنهنجي پهرين پريس ڪانفرنس ۾ هن سزائي موت وارن قيدين کي عمر قيد ۾ تبديل ڪيو. مارشل لا ۾ مليل سزائن کي ختم ڪيو. ٦٠ سال کان وڏي عمر جي قيدين کي آزاد ڪيو. قتل کان علاوه ٻين ڪيسن ۾ قيد عورتن کي آزاد ڪيو. اهڙي طرح اٽڪل سترهن هزار قيدين کي فائدو حاصل ٿيو. جلاوطن ٿيل سياسي قيدي واپس آيا.

١٢ ڊسمبر ١٩٨٨ع تي ٣٥ ورهين جي ڄمار ۾ محترمه بينظير ڀٽو صاحبه بحيثيت وزيراعظم پاڪستان قومي اسيمبلي کان اعتماد جو ووٽ حاصل ڪيو. ڪيس حمايت ۾ ١٤٨ ووٽ مليا ۽ مخالفت ۾ ٥٥ ووٽ پيا. هن سال ٢٩ ڊسمبر ١٩٨٨ع تي اسلام آباد ۾ منعقد سارڪ ڪانفرنس ۾ ڪيل فيصلا محترمه جي وڏي پرڏيهي ڪاميابي هئي جنهن ۾ هندستان جو وزير اعظم راجيو گانڌي، بنگلا ديش جو صدر حسين ارشاد، سريلنڪا جو صدر جي ورڌني، مالديپ جو صدر مامون عبدالقيوم، نيپال جو شاهه بريندرا ۽ ڀوٽان جو شاهه جگمي سنگي

شريڪ ٿيا. پيپلز پارٽي ۽ ڀٽو خاندان جي مخالفن کي محترمه جو وزير اعظم هئڻ هر حال ۾ برداشت ئي ڪو نه هيو. هنن عدم اعتماد جي تحريڪ هلائي پر محترمه قومي اسيمبلي کان اڪثريت ۾ ووٽ وٺي ان بحران مان بچي وئي ليڪن جنرل ضياءُ الحق جي ساٿاري صدر مسٽر غلام اسحاق خان مختلف الزام هڻي ۴ آگسٽ ۱۹۹۰ع تي هنجي حڪومت کي صرف ۱۸ مهينن بعد برطرف ڪري ڇڏيو جڏهن ته عوام کيس پنجن سالن لاءِ چونڊيو هيو. هڪ دفعو وري ڪمزور حڪمرانن محترمه بينظير ڀٽو مٿان ڪيترائي ڪيس داخل ڪيا ۽ سندس ور مسٽر آصف علي زرداري کي مختلف ڪيسن ۾ گرفتار ڪيو ويو. محترمه بينظير ڀٽو کي پنهنجي قيد ۾ بند مڙس سان مختلف جيلن ۾ ملاقاتن ڪرڻ، ڪورٽن ۾ حاضرين تي ملڻ، سندس مقدمن لاءِ قانوني طرح عدالتن ۾ جنگ ڪرڻ کان علاوه پنهنجي خلاف لڳايل الزامن کي خصوصي عدالتن ۾ منهن ڏيڻ واري سلسلي ۾ مصروف ٿيڻو پيو. ان وچ ۾ ۲۴ آڪٽومبر ۱۹۹۰ع تي چونڊون ڪرايون ويون. صدر غلام اسحاق خان صاحب هڪ رٿيل منصوبه بندي تحت پيپلز پارٽي کي هارايو. هاڻي محترمه کي حزب اختلاف جي ليڊر جي حيثيت ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ جو موقعو مليو. هوءَ مسلسل عدالتن ۾ پنهنجو دفاع ڪرڻ ۾ ڦاسي پوي ٿي. هڪ نه ڪتندڙ ذهني پريشاني سان مقابلو ڪندڙ عورت هاڻي انهن ننڍين پريشانين ۾ پلا ڪيئن همت هاريندي اڳ ته هوءَ مصيبت جا وڏا جبل جهاڳي آئي هئي. محترمه بينظير کي حڪومت ۾ وينل حڪمرانن پريشان رکيو ته ٻئي طرف وري صدر غلام اسحاق خان ۽ سندس وزير اعظم ميان محمد نواز شريف صاحب پاڻ ۾ ڪن مسئلن تي اختلافن سبب هڪ ٻئي جا مخالف ٿي بيٺا. سندس اختلافن حڪومت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو. پرڏيهي امداد ڏيندڙ ملڪن اڳوڻا قرض نه ملڻ ڪري نوان قرض نه ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اڳوڻا قرض واپس ڪرڻ جو مطالبو ڪيو ٻي صورت ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان کي دهشتگرد ملڪ قرار ڏئي اقتصادي ناتن جي بائيڪاٽ جي ڌمڪي بہ ڏني. آخر اهڙي صورتحال سبب طاقتور قوتن وزير اعظم ميان محمد نواز شريف صاحب کي هڪدم هٽائي عارضي وزير اعظم مسٽر معين قريشي کي مقرر ڪيو. جڏهن تہ ڪجهہ عرصي بعد صدر غلام اسحاق خان کي بہ هٽايو ويو. لڳاتار اڍائي سال محترمہ جو مڙس آصف علي زرداري صاحب جيل ۾ رهيو اهو پڻ آزاد ٿيو. محترمہ ۽ سندس ورجي مٿان داخل ڪيس ثابت ڪو نہ ٿيا.

وري ٦ آڪٽوبر ١٩٩٣ع تي اليڪشن ٿي جنهن ۾ پيپلز پارٽي محترمہ بينظير ڀٽو جي قيادت ۾ ٢٠٧ سيٽن مان قومي اسيمبلي جون ٨٦ سيٽون حاصل ڪيون. محترمہ پاڪستان جي تاريخ ۾ پنهنجي والد ماجد جو رڪارڊ برابر ڪندي ٻيهر ووٽن ذريعي ڪاميابي ماڻي ١٩ آڪٽومبر ١٩٩٣ع تي وزير اعظم منتخب ٿي، هن پاڪستان مسلم ليگ جوڻيجو گروپ ساڻ مرڪز ۽ صوبن ۾ پي ڊي اي جي مخلوط حڪومت ٺاهي.

محترمہ بينظير ڀٽو کي جڏهن ٻيهر حڪومت ملي تہ ملڪ ۾ افراط زر جي شرح وڌيل، زرمبادلي جا گهٽ ذخيرا موجود هيا. اڳوڻي حڪومت جي ناقص پاليسين سبب بئنڪن جو ڏيوالو نڪتل هيو. پرڏيهي قرضن جي عدم ادائگي ۽ منشيات جي ڌنڌي ۾ وڏن ماڻهن جي ملوث هئڻ سبب پاڪستان کي منشيات فروش ۽ دهشتگرد ملڪ قرار ڏيڻ جا عالمي طاقتن طرفان اعلان شامل هيا. سال ١٩٩٤ع ۾ محترمہ پنهنجي صلاحيتن جو ڀرپور استعمال ڪندي تمام گهڻا انتظامي فيصلا ڪيا جنهن ۾ ڪراچي اندر دهشتگردي کي ختم ڪرڻ لاءِ فوج جي واپسي ۽ پوليس آپريشن ذريعي صوبي جي عوام کي سڪون واپس ڏنو. بئنڪن مان مختلف ذريعن سان سرمائيدارن، واپارين، سياستدانن، جاگيردارن پاران ورتل قرض واپس ڪرڻ لاءِ سخت اُپاءَ وٺڻ، سيلز ۽ انڪم ٽيڪس چورن خلاف وڏي مهم هلائڻ، بئنڪن ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻين ماليـاتي ادارن پاران بااثر ماڻهن کي قرض ڏيڻ تي بندش، وفاقي اينٽيڪرپشن ڪميٽي جو قيام، پنجاب ڪوآپريٽو سوسائٽين پاران لٽيل متاثرين کي پنجويهه هزار روپين تائين سرڪار پاران ادائگي، اٽڪل پنجاهه هزار بيروزگارن کي ملازمتون ڏيڻ، نج ڪاري ڪميشن جو قيام شامل آهن. دراصل محترمه جو هي دور هڪ وڏي اقتصادي بحران جو دور هيو. جنهن ۾ هن وڏي دليري سان ملڪي معيشت کي سنڀالڻ لاءِ مهنگائي کي وڌايو. چاڪاڻ ته گذريل حڪومتن I. M. F. ۽ ورلڊ بئنڪ کان ورتل قرض ادا نه ڪيا ۽ هر حڪومت قرضن جي ادائگي کي ايندڙ حڪومت ڏانهن ملتوي ڪندي رهي آخر مالي قرض ڏيندڙ ادارن سخت موقف اختيار ڪيو. هن ڏس ۾ محترمه نجڪاري تي ڀرپور توجه ڏنو، زرعي شعبي ۾ انڪم ٽيڪس، پراپرٽي ٽيڪس لڳائڻ جو اعلان ڪيو. ٻئي طرف ماحوليات، زرعي، سوشل ۽ توانائي جي شعبن ۾ ٽاسڪ فورس قائم ڪيا. غير ملڪي سرمايه ڪارن ۽ غير ملڪي ڪمپنين کي پاڪستان ۾ سيڙپڪاري ڪرڻ لاءِ هڪ پيڪيج ڏنو، ڪيترن ئي ملڪن پاڪستان ۾ سيڙپ ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري. هن سال معيشت لاءِ ورتل سخت اپائن سبب عالمي مانيٽرنگ فنڊ واري اداري هڪ رپورٽ ۾ تسليم ڪيو ته پاڪستان اقتصادي بحران کان ٻاهر نڪري ويو آهي ۽ وٽس هڪ ارب ٢٠ ڪروڙ ڊالرن جا ذخيرا موجود آهن. عالمي بئنڪ ۽ ٻين بين الاقوامي ادارن حب پاور پروجيڪٽ، غازي بروٿا پروجيڪٽ ۾ ١٤٠٠ ميگاوات واڌارو بجلي پيدا ڪرڻ لاءِ سوا ٻه ارب رپين جي منصوبي ۾ اڌ ڏيڻ جو فيصلو. عالمي بئنڪ سوشل ايڪشن پروگرام لاءِ اسي ڪروڙ ڊالر امداد ڏيڻ جو اعلان ڪيو جيڪا اڳ ڏنل هڪ ارب پنجونجاهه ڪروڙ ڊالرن کان علاوه آهي.

سندس ڪاميابين ۾ دفاعي سطح تي سويڊن ۽ فرانس حڪومت پاران پاڪستان کي ميراج پنج هزار جهاز ۽ اگوسٽانوي آبدوز کان علاوه جديد A. M. X. ٽينڪ، لاما ۽ پيوما هيليڪاپٽر ڏيڻ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معاهدن کان علاوه جنرل ضياءُ الحق جي دور حڪومت ۾ فوجي سامان خريدڻ لاءِ ڏنل پئسن مان پاڪستان کي ٣٧ ڪروڙ ڊالرن جو فوجي سامان ڏيڻ جو اعلان بہ شامل آهي. هن ڏس ۾ ٢٢ آڪٽوبر ٩٥ع تي واشنگٽن ۾ آمريڪي سينيٽ ۽ ايوان نمائندگان جي پينل کان پريسلر ترميم جي جڳهہ تي براؤن ترميم منظور ڪرائڻ هڪ وڏي سفارتي ڪاميابي آهي. سندس پرڏيهي ڪاميابين ۾ آمريڪا پاران ايٽمي هٿيارن تي پابندي بابت پاڪستان جي موقف جي حمايت ڪرڻ، ڪشمير مسئلي کي عالم اسلام ۽ دنيا جي عالمي ادارن کان مڃائڻ بہ شامل آهي. ٣ جنوري ١٩٩٤ع تي ڪشمير بابت پاڪ ڀارت سيڪريٽري خارجہ مذاڪرات ۾ ڪشمير کي ڀارت متنازعہ مسئلو تسليم ڪيو. آمريڪا ۾ ٣ آڪٽوبر ١٩٩٥ع تي اسلامي ملڪن جي وزرا خارجہ اجلاس ۾ قرارداد پاس ڪري ڪل جماعتي حريت ڪانفرنس کي O. I. C. ۾ مبصر طور جڳهہ ڏني، ٢ فيبروري ١٩٩٤ع تي بوسينيا ۾ هلندڙ شديد لڙائي ۾ زندگي خطري ۾ وجهي دنيا جي ٻن عورتن وزيراعظمن محترمہ ڀٽو ۽ ترڪ وزير اعظم مسز تانسو چلر دورو ڪري زخمين جي عيادت ذريعي دنيا جو توجہ ڇڪايو.

سال ١٩٩٤ع محترمہ لاءِ سياسي اقتصادي ۽ خارجي سطح تي ڪامياب ثابت ٿيو. هن عالم اسلام ۽ دنيا جا ڪيترا ڪامياب دورا ڪيا.

هن جي حڪومت ٣١ مارچ ٩٤ع تي اقوام متحده جي قيادت ۾ صوماليہ ۾ امن قائم ڪرڻ لاءِ اٽڪل پنج هزار فوجي موڪليا. ٢٥ اپريل ٩٤ع تي شمالي علائقن ۾ عدالتي ۽ انتظامي اصلاحات جو اعلان ٿيو. محترمہ جي ڪوشش سان ١ آگسٽ ١٩٩٥ع تي اسلام آباد ۾ مسلم ملڪن جي خواتين پارليامينٽرين جي عالمي ڪانفرنس منعقد ٿي ۽ محترمہ ان جو افتتاح ڪيو. ملڪ ۾ تباهہ ٿيل ٽيڪسٽائيل سيڪٽر لاءِ ٣ آڪٽوبر ٩٥ع تي ١٧ نڪاتي پيڪيج جو اعلان ڪيو جنهن جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واپارن پليڪار ڪيو.٧ آڪٽوبر ٩٥ع تي سعودي سيڙپڪار سرمائيدارن سان ڪراچي جي بيمار صنعتن کي پيهر هلائڻ لاءِ هڪ ارب ڊالر ڏيڻ جو معاهدو ٿيو. ساڳي ڏينهن تي سندس حڪومت آمريڪا جي پيشڪش کي رد ڪيو جنهن مطابق ايف ١٦ جنگي جهازن بدلي پاڪستان يورينيم سان لاڳاپيل مرڪز کي بين الاقوامي ايٽمي انرجي ڪميشن کي آمريڪي حڪام ماتحت ڪرڻ شامل هيو.محترمه ١٨ آڪٽوبر ٩٥ع تي غير وابسته تحريڪ پاران سربراهه ڪانفرنس کي خطاب ڪيو. ٢٣ آڪٽوبر ٩٥ع تي اقوام متحده جي جنرل اسيمبلي جي خصوصي اجلاس کي خطاب ڪندي غربت کي ختم ڪرڻ لاءِ اندر سيڪريٽري جنرل جي عهدي لاءِ تجويز ڏني. محترمه تقرير ۾ ڪشمير، روانڊا ۽ بوسينيا ۾ ظلم بابت عالمي ٽربيونل قائم ڪرڻ جو مطابو ڪيو. محترمه هن اجلاس جي موقعي تي اٽڪل ٢٧ ملڪن جي سربراهن سان ملاقات ڪئي. محترمه جي ڪوشش سان اقوام متحده پنهنجي ٥٠ هين سالگره جي وقت حصول حق خود اراديت جدوجهد کي جائز قرار ڏنو. اقتصادي ۽ سماجي ڪائونسل بابت پاڪستاني موقف شامل ڪيو. محترمه ٢٥ آڪٽوبر ٩٥ع تي فرانس جي صدر جيڪ شيراڪ سان پاڪستان ۽ فرانس درميان دفاعي اقتصادي شعبن ۾ تعاون ڪرڻ ۽ ميراج ٥٨- ٢٠٠٠ جي خريداري بابت ڳالهايو.

محترمه ايراني صدر هاشمي رفسنجاني جي دعوت تي ٦ نومبر ٩٥ع ڪان ايران جو دورو ڪيو ۽ ٧ نومبر تي ايراني اسيمبلي کي خطاب ڪيو. محترمه ٢٢ نومبر ٩٥ع ڪان آمريڪا جو دورو ڪيو جنهن ۾ آمريڪي صدر بل ڪلنٽن سندس شاندار ۽ خاص آڌر ڀاءُ ڪيو. محترمه آمريڪي سينيٽ، سرمايڪارن، اخبارن، واپارين ۽ ٻين ڪيترين تنظيمن کي خطاب ڪيو. جيئن ته محترمه ٻئي جي حڪومت ۾ تمام گهٽيون ڪاميابيون شامل آهن جن سان پاڪستان جو نالو دنيا ۾ وڏيڪ روشن ٿيو. دراصل محترمه جي اقتدار ۾ اچڻ بعد دنيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون نگاهون پاڪستان ڏانهن ڏسڻ لڳنديون آهن، ڇاڪاڻ تہ هڪ لبرل، روشن خيال، جمهوريت پسند عالمي معاملن تي ڀرپور واقفيت رکندڙ سياسي اڳواڻ طور محترمہ ڀٽو کان دنيا گهڻو ڪجهہ ڪرڻ جي اميد رکندي آهي. محترمہ پاڪستان کي دهشتگرد ۽ منشيات فروش ملڪ جي بدنامي کان بچايو ۽ سخت خطرن باوجود ڊرگ مافيا جون اٽڪل ڇہ سئو بااثر شخصيتون گرفتار ڪيون. هڪ وڏو آپريشن ڪري سرحد ۽ قبائل ۾ منشيات جي اڏن کي ختم ڪيو. ملڪي مفاد ۾ انتهائي دليرانہ ۽ ڏاهپ ڀريل فيصلن ڪرڻ تي دنيا جي پريس محترمہ ڀٽو صاحبہ کي پاڪستان جي "آئرن ليڊي" جو خطاب ڏنو. مختصر نموني سندس ڪامياب پاليسين سبب پرڏيهہ کان ملندڙ قرضن جو تفصيل ڏجي ٿو. سال ٩٤- ٩٥ع دوران پاڪستان کي ٢ ارب ٥٨ ڪروڙ ۴٠ لک ڊالرن جا قرض حاصل ٿيا. جڏهن تہ ٩٣- ٩۴ع جي مقابلي ۾ ٥ ڪروڙ ۴٠ لک ڊالر جا وڌيڪ قرض حاصل ٿيا. ڪنسوريشم وسيلي ٥٠ ڪروڙ، ٥٠ لک ڊالر قرض مليا. اسلامي ملڪن ٧ ڪروڙ ١٠ لک ڊالر قرض ڏنا. ملائيشيا پام آئل خريداري لاءِ ١٠ ڪروڙ ڊالر منظور ڪيا. پاڪستان جي تاريخ ۾ دنيا پاران هڪ رڪارڊ سيڙپڪاري جو اعلان هن ڪان اڳ ڀڏڻ ڏسڻ ۾ نہ آيو. سندس حڪومت ۾ پورٽ قاسم وٽ ورلڊ ٽريڊ سينٽر جو قيام ۽ نئين ۾ ڪيٽي بندر گاهہ، گوادر پورٽ جو قيام بہ شامل آهي.

ٿرڪول پروجيڪٽ پاڪستان جي تاريخ ۾ سڀ کان وڏو پرڏيهي سيڙپڪاري جو منصوبو آهي جيڪو ٿر جي ڪوئلي کي ڪم آڻڻ لاءِ عمل ۾ آيو آهي ڇاڪاڻ تہ اهو ڪوئلو دنيا جي اعليٰ قسم مان هڪ آهي. هن پروجيڪٽ تي عمل ڪرڻ سان اٽڪل هڪ لک ماڻهن جي روزگار جو ذريعو پيدا ٿيندو. محترمہ ڀٽو صاحبہ جي حڪومت ۾ پاڪستان جي تاريخ ۾ رڪارڊ پرڏيهي سيڙپڪاري جا معاهدا ٿيا. پوري دنيا جي ملڪن کي ڀرپور سهولتون ڏئي ڪين پاڪستان ۾ سيڙپ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ويو. هر ملڪ سان قرضن جا معاهدا سيڙپڪاري جي انداز ۾ ٿيا. دنيا کي محسوس ڪرايو ويو ته پاڪستان دنيا لاءِ بهترين سيڙپڪاري واري جڳهه آهي. جڏهن دنيا جي هر هڪ ملڪ ۾ ملڪن جي صنعتڪارن پاڪستان ۾ ڪارخانن ۾ ٻين توانائي جي شعبن ۾ اڳتي اچڻ جو اعلان ڪيو ته پوءِ پاڪستاني بزنس مين طبقو به اڳتي وڌيو. ان کان اڳ پاڪستاني واپاري صرف پلاٽن تي ڪارخانا ظاهر ڪري ڪوڙا قرض وٺي پئسا هضم ڪري ويندا هيا. پاڪستان ۾ رڪارڊ پرڏيهي سيڙپڪاري ۽ ٻيروني امداد حاصل ڪرڻ. خارجه پاليسي ۾ ڪاميابين ۽ پريس جي آزادي کي سندس مخالفن به تسليم ڪيو آهي. اخبارن ۾ ورڪرن لاءِ ويج بورڊ ۽ بونس لازمي ڪرڻ به سندس ڪارنامو آهي.

سڀ کان وڌيڪ تبصري لائق سندس قابليت، ذهانت ۽ مضبوط سياسي شخصيت آهي. ان کان اڳ به ۱۹۸۸ع ۾ سندس پارٽي کي اسيمبلي ۾ خاص اڪثريت حاصل ڪونه هئي پر ڪامياب حڪمت سان ايم ڪيو ايم، عوامي نيشنل پارٽي ۽ آزاد ميمبرن جي سهڪار ذريعي گهربل اڪثريت حاصل ڪيائين. اهڙي طرح وري ۱۹۹۳ع وارين اليڪشن ۾ به مخلوط حڪومت پي ڊي اي اتحاد سان جوڙيائين. پيپلز ڊيموڪريٽڪ الائنس ۾ نوابزادي نصرالله خان، غلام مصطفيٰ جتوئي صاحب ۽ حامد ناصر چٺه صاحب جي مسلم ليگ کان علاوه مولانا فضل الرحمان جي جماعت شامل هئي.

محترمه ڀٽو صاحبه جو اهو ڪمال آهي ته پاڪستان جي سماج ۾ جتي مرد ۽ اسلام جي احترام سبب عورتن کي ٻي درجي جو شهري سمجهيو وڃي ٿو ۽ هڪ ٽولو پنهنجي خواهشن لاءِ من پسند تشريح ڪندي ائين به چئي ٿو ته عورت کي حڪمراني جو حق ڪونهي، اهڙي مرد جي سماج ۾ جتي عورت ڪنهن مرد سان هٿ به ملائي نه سگهي، اڪيلو سياسي ملاقات نه ڪري سگهي، گڏجي شڪار نه ڪري سگهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ڪنهن سان حد کان وڌيڪ مسڪرائي ڳالهائي نہ سگهي، فوٽو بہ نہ ڪڍائي سگهي اهڙي مضبوط مرد جي سماجي معاشري ۾ محترمہ ننڍي عمر جي عورت هوندي انهن سياست جي چاچن ۽ مامن کي شڪست ڏئي مخالف ٻئنچن تي يا پنهنجي قيادت ۾ هلائي جن جي زندگي سياست ۾ گذري هجي اها سندس همت ۽ ڏاهپ آهي. سندس بہ دفعا وزير اعظم ٿيڻ وڏي اهميت رکي ٿو. جيئن تہ پاڪستان ۾ هڪ قوم نہ آهي، صوبائيت ۽ مذهبي بنيادن تي پارٽيون آهن. تنهن کان علاوه ”پردي“ پويان قوتون آهن ان سبب محترمہ جي مخالفت بہ ايتري ئي گهڻي آهي. هر هڪ چاهي ٿو تہ ان جي شرطن تي حڪومت اچي انهن کي راضي رکيو وڃي تنهنڪري اهو محترمہ ڀٽو لاءِ ناممڪن آهي تہ سڀ کي راضي رکي، ان کان علاوه پ پ هڪ عوامي پارٽي آهي عوام ۽ ورڪرن کي بہ خوش رکي، اهڙن حالتن کان علاوه ٻئي طرف مخالف پارٽين پاران سائنس عدم تعاون ۽ روزانو تحريڪون. لانگ مارچ، ڪڏهن ٽرين مارچ، هڙتالون، شهر بند، مظاهرا هجن تہ پوءِ ملڪ جي معيشت ڪمزور ٿيندي، سياسي انارڪي ٿيندي، پرڏيهہ ۾ ملڪ جو نالو بدنام ٿيندو. جمهوريت کي استحڪام نہ ملندو ۽ حالتون ڪنٽرول کان ٻاهر ٿينديون اهو ئي ٿيو جو ملڪ ۾ مخالفن جي ضدي روين، پرڏيهي مالياتي ادارن جي سخت شرطن ۽ پيپلز پارٽي ۾ ناخوش دوستن جي ڪري محترمہ ڀٽو صاحبہ جي حڪومت کي هڪ دفعو وري ۵ نومبر ۱۹۹۶ع تي رات جو ختم ڪيو ويو. وري احتساب، ڪرپشن، ناانصافين جا الزام آهن، عدالتون، احتساب ڪميشن آهي، محترمہ ۽ سندس وڪيل آهن، ڏسون ڇا ٿئي ٿو. گذريل ڇهن سالن ۾ محترمہ چوٿين چونڊيل وزير اعظم آهي جنهن جي حڪومت جو خاتمو وقت کان اڳ ٿيو آهي. محترمہ جي پيپلز پارٽي سان واسطو نہ رهيو آهي يا سائنس ملاقات جو موقعو اڄ ڏينهن تائين ڪونہ مليو آهي مان ذاتي طرح سان سندس باري ۾ راءِ نٿو ڏيان پر مٿس تنقيد بہ ٿئي ٿي تہ هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سخت طبيعت سياستدان آهي. ڪنهن پارٽي عهديدار جي تنقيد برداشت نٿي ڪري، پنهنجي ڀاءُ مير مرتضيٰ ڀٽو سان سندس رويو به پسند نٿو ڪيو وڃي، پنهنجي والده سان به اختلاف ڪيس ڀٽو صاحب طرفان مقرر ڪيل پارٽي جي چيئرپرسن واري عهدي تان هٽائڻ ۽ المرتضيٰ هائوس لاڙڪاڻو تي سندس موجودگي ۾ فائرنگ ڪان علاوه ڀٽو خاندان جي ماضي ۾ قائم سياسي يڪجهتي کي نه سنڀالڻ به قابل تنقيد رهي ٿو. حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ مخالفن ۽ شهيد ڀٽو جي قاتلن سان گڏجي ڪم ڪرڻ به ماڻهن کي نٿو وڻي پر هاڻي ملڪي حالتن مطابق عوام به انقلاب لاءِ تيار ڪونهي. ڪرسي جي سياست جو دور آهي قومپرست، ڪميونسٽ، سوشلسٽ ۽ اسلامي خيالن جا ماڻهو اقتدار ۾ گڏ وينا آهن. سياسي نظريا ۽ فلسفا هاڻ ختم ٿي چڪا آهن جيڪو وڌيڪ بااثر ماڻهو رکي ٿو، قائد جي شخصيت ۾ چمڪ ۽ ڏاهپ آهي. سگهارن ادارن سان ويجهڙائپ رکي ٿو ۽ ڪرسي لاءِ هر هڪ حربو استعمال ڪري ٿو اهو حڪومت ماڻي ٿو ۽ عوام به هاڻ حڪومت مان ڪم حاصل ڪرڻ جو رستو ورتو آهي پوءِ ڀلا محترمه ڀٽو صاحبه تي ڪهڙي ميار.

بهرحال پاڪستان جي سماج ۾ هن باوقار، باعمل، شان، مان، رعب، ذات، نفاست واري جدوجهد سان ڀرپور قائد، هر حال ۾ هار نه مڃڻ، همت ڀري عظيم اڳواڻ، دنيا جي عورتن لاءِ پنهنجو پاڻ کي هڪ مثال ثابت ڪيو آهي ته عورت ڪنهن به ماحول يا حالتن ۾ مرد کان گهٽ نه آهي پر مرد کي مات ڏئي سگهي ٿي. سياست ۾ سندس مرتبو ۽ حيثيت دنيا جي مڃيل وزير اعظم عورت مسز اندرا گانڌي کان به وڌيڪ اعليٰ آهي ڇاڪاڻ ته مسز گانڌي زندگي جي جدوجهد ۾ بينظير ڀٽو صاحبه جهڙيون تڪليفون ڪونه ڏٺيون، جيل، جلاوطني وارا ڏينهن ڪونه ڏٺا، مارشل لا جون اذيتون برداشت نه ڪيون، پنهنجي والد سان ڪال ڪوٺڙي ۾ ملاقاتيون نه ڪيون. بيماري ۾ علاج لاءِ قيد ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بي سهارا نہ رهي، مذهبي معاشري ۾ پاڻ نہ مڃايو ۽ سڀ ڪان وڌيڪ تہ محترمہ ڀٽو صاحبہ وانگر ننڍي ڄمار ۾ وزارت عظميٰ نہ ماڻي. بينظير ڀٽو صاحبہ جدوجهدجي علامت ۽ حوصلي واري عظيم عورت قائد آهي جنهن کي هر دور ۾ هر حالت ۾ حوصلي ساڻ مقابلو ڪرڻ جو ڏانءُ حاصل آهي. دنيا سندس والد وانگر محترمہ جي بين الاقوامي معاملن تي اعليٰ ذهانت ۽ ڏاهپ جي قائل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڙڪاڻو ليڊرن جي ڌرتي

عبدالستار پٿي

لاڙڪاڻو ريسرچ اڪيڊمي

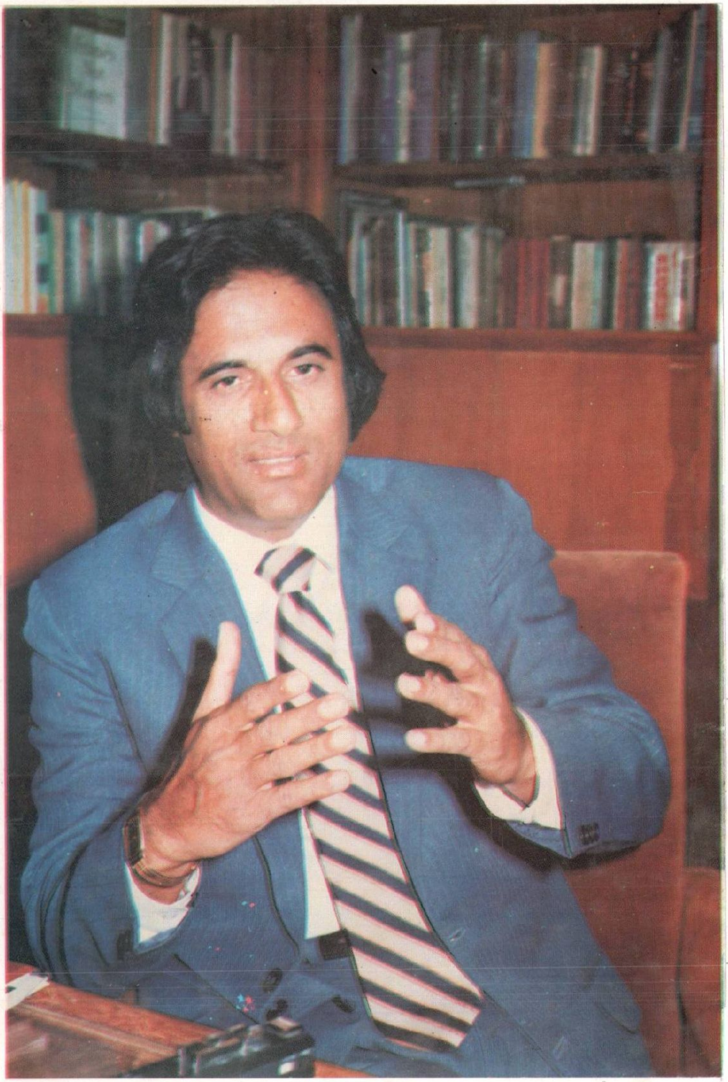

ليکڪ

عبدالستار پٿي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نسُل . پ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَ کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌ کان وَڌ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيھہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَڙَهن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چوءِ چالاءِ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪِي پائي چيو ته ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book